

ISSN 0130-5719

Філософська думка

4 1983

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Комуністичної партії України, вміщуємо такі статті: Партія, керована передовою теорією; В. І. Шинкарук—Теоретичні проблеми і практичні завдання вдосконалення зрілого соціалізму; І. П. Головаха—Поширення марксизму в Росії як ідейна передумова створення ленінської партії; І. П. Цамерян—Радянська багатонаціональна держава на етапі зрілого соціалізму; В. П. Чорноволенко, В. Л. Осовський, В. І. Паніотто—Динаміка престижу і привабливості професій; С. А. Войтович—Фактори змін в оцінках привабливості професій; О. М. Соболь—Ідеологія неоконсерватизму і сучасна буржуазна культурологія.

З М І С Т

Вихід на історичну арену ленінської партії знаменував собою вищий етап з'єднання робітничого руху з науковим соціалізмом. Він був підготовлений усім ходом визвольної боротьби російського і міжнародного пролетаріату, марксистським вченням, яке стало надихаючим, надійним і мудрим керівництвом до дії всіх справжніх борців за інтереси робітничого класу, за свободу і щастя народів.

«Єдність послідовно наукової теорії і революційної практики — відмінна риса марксизму», — підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов¹. Ця єдність стала найхарактернішою особливістю стратегії і тактики партії більшовиків на всіх етапах її боротьби за революційне оновлення світу, боротьби, яка надихається безсмертними ідеями марксизму-ленізму, науковим знанням закономірностей і тенденцій суспільного розвитку, умінням використовувати це знання у конкретних історичних ситуаціях. Завдяки нерозривному поєднанню наукової теорії і революційної практики ленінська партія у кожній з таких конкретних історичних ситуацій з честю виконує свою місію політичного вождя робітничого класу, найвищої форми його організації, перекладаючи на мову свідомої політичної боротьби корінні інтереси і прагнення трудящих мас. Найтісніший зв'язок з масами — джерело невичерпної сили партії, відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП».

Органічна єдність наукової теорії і революційної практики, властива партії нового типу з моменту її виникнення, виявляється у здатності критично аналізувати результати своєї революційно-перетворюючої діяльності, постійно вивчати, оцінювати і використовувати досвід, нагромаджений міжнародним комуністичним рухом, будувати свою діяльність на основі принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Озброєна марксистсько-ленінським вченням, наша партія очолила визвольну боротьбу пролетаріату у його союзників у трьох російських революціях, привела їх до переможного Жовтня; мобілізувала трудящих на створення і захист першої в світі держави робітників і селян, на втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму, всебічне піднесення економіки і культури всіх націй і народностей країни; партія виступила натхненником і організатором всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників у суворі роки Великої Вітчизняної війни; ця боротьба завершилась всесвітньо-історичною перемогою, яка врятувала народи світу від загрози фашистського поневолення; партія організувала трудящих на швидку відбудову народного господарства, на досягнення нових великих успіхів в економіці й культурі.

Бібліографічна інформація 31, 43, 54, 90

Наші автори

ПАРТІЯ, КЕРОВАНА ПЕРЕДОВОЮ ТЕОРІЄЮ

Минуло 80 років, як було створено більшовицьку партію — партію робітничого класу, партію наукового комунізму, соціалістичної революції і комуністичного творення. Ця історична подія невіддільна від величезної теоретичної і практичної діяльності В. І. Леніна — геніального мислителя, послідовника і продовжувача справи К. Маркса і Ф. Енгельса, від здійсненого В. І. Леніним розвитку марксистського вчення стосовно умов епохи імперіалізму і пролетарських революцій.

Вихід на історичну арену ленінської партії знаменував собою вищий етап з'єднання робітничого руху з науковим соціалізмом. Він був підготовлений усім ходом визвольної боротьби російського і міжнародного пролетаріату, марксистським вченням, яке стало надихаючим, надійним і мудрим керівництвом до дії всіх справжніх борців за інтереси робітничого класу, за свободу і щастя народів.

«Єдність послідовно наукової теорії і революційної практики — відмінна риса марксизму», — підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов¹. Ця єдність стала найхарактернішою особливістю стратегії і тактики партії більшовиків на всіх етапах її боротьби за революційне оновлення світу, боротьби, яка надихається безсмертними ідеями марксизму-ленінізму, науковим знанням закономірностей і тенденцій суспільного розвитку, умінням використовувати це знання у конкретних історичних ситуаціях. Завдяки нерозривному поєднанню наукової теорії і революційної практики ленінська партія у кожній з таких конкретних історичних ситуацій з честю виконує свою місію політичного вождя робітничого класу, найвищої форми його організації, перекладаючи на мову свідомої політичної боротьби корінні інтереси і прагнення трудящих мас. Найтісніший зв'язок з масами — джерело невичерпної сили партії, відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП».

Органічна єдність наукової теорії і революційної практики, властива партії нового типу за моменту її виникнення, виявляється у здатності критично аналізувати результати своєї революційно-перетворюючої діяльності, постійно вивчати, оцінювати і використовувати досвід, нагромаджений міжнародним комуністичним рухом, будувати свою діяльність на основі принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Озброєна марксистсько-ленінським вченням, наша партія очолила визвольну боротьбу пролетаріату і його союзників у трьох російських революціях, привела їх до переможного Жовтня; мобілізувала трудящих на створення і захист першої в світі держави робітників і селян, на втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму, всебічне піднесення економіки і культури всіх націй і народностей країни; партія виступила натхненником і організатором всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників у суворі роки Великої Вітчизняної війни; ця боротьба завершилась всесвітньо-історичною перемогою, яка врятувала народи світу від загрози фашистського поневолення; партія організувала трудящих на швидку відбудову народного господарства, на досягнення нових великих успіхів в економіці й культурі.

Живим втіленням єдності революційної теорії і революційної практики стала побудова в нашій країні розвинутого соціалізму — «головний підсумок творчої діяльності радянського народу під керівництвом

¹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 4.

«Комуністичної партії»². Розвинуте соціалістичне суспільство — це закономірний ступінь соціально-економічної зрілості нового ладу в рамках першої фази комуністичної формації, коли вповні зміцнілий соціалізм розвивається на власній основі. Цей етап соціалістичного суспільства характеризується високим рівнем продуктивних сил, що забезпечують дедалі повніше задоволення матеріальних і духовних потреб людей; органічною цілісністю і динамізмом соціальної системи, яка спирається на союз робітничого класу і селянства, утворенням нової соціальної й інтернаціональної спільності — радянського народу. Цьому етапу суспільного розвитку притаманні: всебічне вдосконалення соціалістичної демократії, загальнонародної держави; послідовно науковий характер політичного керівництва, управління суспільними процесами; панування діалектико-матеріалістичного світогляду; утвердження соціалістичного способу життя. Перехід до розвинутого соціалізму означає завершення перебудови всієї сукупності суспільних відносин на внутрішньо характерних для соціалізму колективістських началах.

Розроблена КПРС та братніми комуністичними партіями на основі узагальнення досвіду реального соціалізму теоретична концепція розвинутого соціалістичного суспільства є найвизначнішим внеском у скарбницю марксистсько-ленінського вчення, творчим продовженням наукового осмислення своєрідності етапів розвитку соціалізму в СРСР, яке здійснював В. І. Ленін, спираючись на Марксів «аналіз того, що можна б назвати ступенями економічної зрілості комунізму»³.

Концепція розвинутого соціалізму є переконливим доказом неминущого значення вихідної світоглядно-методологічної настанови щодо дальшого розвитку діалектико-матеріалістичної теорії суспільного розвитку, яку було сформульовано В. І. Леніним шойно після перемоги Жовтня, в грудні 1917 року: «...настав саме той історичний момент, коли теорія перетворюється в практику, оживляється практикою, виправляється практикою, перевіряється практикою...»⁴. Всебічне осмислення живої практики реального соціалізму, глибокий аналіз «всякого кроку практичного руху»⁵ в побудові нового суспільства є запорукою вироблення ясних орієнтирів на майбутнє, які пов'язують досвід життя з кінцевими цілями партії.

Сила Комуністичної партії в тому, наголошує постановою ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», що вона «звіряє всю свою діяльність, кожен свій крок з безсмертним ученням Маркса, Енгельса, Леніна, яке дає єдино правильні відповіді на найскладніші питання суспільного розвитку, є дійовим методом пізнання і перетворення дійсності. Осмислення соціального досвіду і проблем, що виникають, творчий розвиток марксизму-ленізму за неодмінної умови вірності його основоположним принципам партія розглядає як важливе і постійно актуальне завдання»⁶.

Дальше підвищення керівної ролі ленінської партії — запорука успішного розв'язання історичних завдань, які стоять перед нашою країною на сучасному етапі.

Виходячи з цих завдань і узагальнюючи зміни, що відбулися протягом останніх двох десятиріч у житті радянського суспільства, інших країн соціалізму, у світовому розвитку загалом, партія розробляє нині довгострокову стратегію в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. На основі глибокого теоретичного осмислення діалектики сучасного соціального процесу здійснюється за рішеннями XXVI з'їзду КПРС підготовка нової редакції Програми КПРС.

² Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП: Постанова ЦК КПРС.— Комуніст України, 1983, № 5, с. 3.

³ Ленін В. І. Держава і революція.— Повне збір. творів, т. 33, с. 94.

⁴ Ленін В. І. Як організувати змагання?— Повне збір. творів, т. 35, с. 196.

⁵ Там же.

⁶ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП, с. 9.

Магістральні ідейні настанови щодо цієї винятково важливої роботи сформульовано у промові Генерального секретаря Центрального Комітету КПРС товариша Ю. В. Андропова на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС.

Програмні теоретичні положення партії про розвинуте соціалістичне суспільство, чітке визначення комплексу найважливіших завдань щодо всемірного зростання його матеріального і духовного потенціалу, розробка науково обгрунтованої стратегії вдосконалення розвинутого соціалізму є переконливим свідченням творчого розвитку марксистсько-ленінського вчення про суспільний розвиток. На такий розвиток націлюють матеріали XXVI з'їзду КПРС. Винятково важливе значення у дальшому розвитку марксистсько-ленінської теорії мають матеріали листопадового (1982 р.) та червневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС, доповіді і виступи Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Ю. В. Андропова з питань внутрішньої і зовнішньої політики нашої партії і держави, положення, сформульовані в його статті «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР». Ці винятково важливі теоретичні документи партії глибоко розкривають особливості сучасного стану життя країни, визначають комплекс взаємопов'язаних завдань всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму, шляхи їх розв'язання.

У своїй багатогранній теоретичній і практичній діяльності партія виходить з того, що «марксизм — не догма, а живе керівництво до дії, до самостійної роботи над тими складними завданнями, які ставить перед нами кожний новий поворот історії», і, щоб не відстати від життя, комуністи, як вказує товариш Ю. В. Андропов, «повинні в усіх напрямках рухати і збагачувати вчення Маркса, творчо застосовувати на практиці розроблений ним метод матеріалістичної діалектики, що по праву називається живою душею марксизму. Тільки таке ставлення до нашої неочинної ідейної спадщини, зразок якого дав Ленін, тільки таке безперервне самооновлення революційної теорії під впливом революційної практики і робить марксизм справжньою наукою і мистецтвом революційної творчості. В цьому секрет сили марксизму-ленізму, його нев'янучої свіжості»⁷.

Грунтовне теоретичне осмислення характерних особливостей суспільства зрілого соціалізму, чітке уявлення про характер того етапу, на якому ми тепер перебуваємо, — саме це, наголосив товариш Ю. В. Андропов у промові на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, насамперед потрібне для правильного розуміння перспектив розвитку нашого суспільства.

Розробляючи довгострокову стратегію в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, партія всебічно, об'єктивно і реалістично аналізує існуюче становище всередині країни та на міжнародній арені.

Характеризуючи історичні здобутки розвинутого соціалізму, товариш Ю. В. Андропов у промові на червневому Пленумі ЦК КПРС сказав: «Але все це, звичайно, не означає, що створене у нас суспільство можна вважати досконалим. У ньому ще багато об'єктивно зумовлених труднощів, природних для нинішнього рівня розвитку. Немало є й недоліків, викликаних суб'єктивними причинами, не завжди уміло і організованою роботою людей»⁸. Оцінюючи досягнення, партія дає науково обгрунтований аналіз наявних ще недоліків, мобілізує трудящих на їх рішуче усунення.

«...Вдосконалення розвинутого соціалізму — ... саме так, — підкреслює товариш Ю. В. Андропов, — ми можемо визначити головний зміст діяльності партії і народу на сучасному етапі...»⁹.

⁷ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР, с. 27—28.

⁸ Радянська Україна, 1983, 16 черв.

⁹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1982, с. 11.

На основі фундаментального марксистсько-ленінського положення про те, що обличчя кожного суспільства визначається в кінцевому підсумку рівнем розвитку його продуктивних сил, характером і станом виробничих відносин, партією сформульоване виняткового значення положення, що наше суспільство підійшло нині до такого історичного рубежу, «коли не тільки назріли, а й стали неминучими глибокі якісні зміни у продуктивних силах і вдосконалення виробничих відносин, яке цьому відповідає»¹⁰. Товариш Ю. В. Андропов відзначив, що це — об'єктивна необхідність дальшого розвитку нашого суспільства, у тісному взаємозв'язку з розумінням якої «мають відбуватись і зміни в свідомості людей, в усіх тих формах суспільного життя, які прийнято називати надбудовою»¹¹.

Партією розроблено систему невідкладних заходів для виконання цього історичного завдання. Головний шлях до якісного зрушення в продуктивних силах визначений на червневому Пленумі ЦК КПРС: «...перехід до інтенсивного розвитку, поєднання на ділі переваг нашого соціалістичного ладу з досягненнями науково-технічної революції. Причому її останнього етапу, який обіцяє технологічний переворот у багатьох сферах виробництва»¹². Ключове завдання щодо забезпечення такого зрушення в продуктивних силах суспільства полягає у кардинальному підвищенні продуктивності праці, прагненні досягти найвищого її світового рівня. Це, за висловом В. І. Леніна, кінець кінцем найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу питання набуває за умов науково-технічної революції особливого значення як для нашого внутрішнього будівництва, так і в міжнародному плані. Добре налагоджена, безперервна робота кожної ланки народногосподарського механізму розглядається партією і як нагальна потреба сьогодення, і як програмне завдання на майбутнє.

З цією метою партією визначено шляхи вдосконалення єдиної науково-технічної політики, яка б забезпечувала створення машин, механізмів і технологій сьогодишнього і завтрашнього дня, розробляється система організаційних, економічних і моральних заходів, яка б стимулювала постійне оновлення техніки. Особлива увага приділяється комплексній механізації суспільного виробництва, внаслідок якої має різко скоротитися використання ручної праці, що наблизить розв'язання одного з основних завдань комуністичного будівництва — подолання істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею.

У теоретичних документах партії, присвячених питанням розвитку соціалізму, з усією силою розкривається величезна світоглядно-методологічна значущість одного з найфундаментальніших принципів діалектико-матеріалістичного світогляду: головна продуктивна сила суспільства — це людина, її трудова діяльність. Цей принцип вбирає в себе нині «не тільки свідому дисципліну, творче ставлення до праці, а й чітку, вмилу організацію праці людей...»¹³, загалом — послідовне вдосконалення усіх складових соціалістичного способу життя.

Від глибоких якісних змін у продуктивних силах невіддільне дальше вдосконалення соціалістичних виробничих відносин.

Основою виробничих відносин за соціалізму є суспільна власність на засоби виробництва. Накреслюючи перспективу злиття двох форм власності — державної і колгоспно-кооперативної — в єдину, загальнонародну власність, партія націлює на використання нових, перевірених практикою шляхів досягнення цієї мети (агропромислова інтеграція, міжколгоспні і колгоспно-радгоспні об'єднання).

Комуністи усвідомлюють складність процесу формування в трудящих почуття господаря всіх суспільних багатств. «Переворот у відно-

¹⁰ Радянська Україна, 1983, 16 черв.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же.

синах власності,— констатував товариш Ю. В. Андропов,— аж ніяк не зводиться до одноразового акту, в результаті якого основні засоби виробництва стають загальнонародним надбанням. Здобути право господаря і стати господарем — справжнім, мудрим, дбайливим — не одне й те саме. Народу, який здійснив соціалістичну революцію, доводиться ще довго освоювати своє нове становище верховного і безроздільного власника всього суспільного багатства — освоювати і економічно, і політично, і, якщо хочете, психологічно, виробляючи колективістську свідомість і поведінку»¹⁴. Далше формування такої колективістської свідомості й поведінки розглядається нині партією як одне з найневідкладніших завдань.

Розвиваючи сформульоване на XXVI з'їзді КПРС положення про необхідність забезпечення тісного зв'язку економічної і соціальної політики, партія висуває завдання вироблення єдиної стратегії суспільного розвитку, в якій би з огляду на найвищу мету соціалістичного виробництва — неухильне піднесення рівня життя народу, створення умов для всебічного розвитку особи — повною мірою враховувались найважливіші фактори прогресу суспільства — соціальні, національні, демографічні. Ця стратегія зорієнтована на широкий і багатий зміст поняття «підвищення рівня життя», який включає в себе все те, що гідне називатися соціалістичною цивілізованістю: постійне зростання свідомості й культури людей, включаючи культуру побуту, поведінки, культуру розумного споживання, зразковий громадський порядок, здорове раціональне харчування, високу якість обслуговування населення, повноцінне з морально-естетичного погляду використання вільного часу. Підвищення рівня життя передбачає і забезпечення раціонального розподілу життя і вироблення необхідної кількості товарів найвищої якості, які мають попит, особливо високоякісних продуктів харчування, і піднесення якісного рівня системи охорони здоров'я.

Оцінюючи досвід розвитку радянського суспільства, партія зробила науковий висновок про те, що становлення безкласової структури суспільства у головному й основному відбувається в історичних рамках зрілого соціалізму. Увесь комплекс взаємопов'язаних завдань у галузі внутрішньої політики є необхідною умовою нашого неухильного просування до соціальної однорідності.

Як важливу умову дальшого прогресу радянського суспільства розглядає партія послідовне розгортання соціалістичної демократії. «Переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну соціалістичну державу означало зрушення величезного значення для розвитку політичної системи соціалізму і народовладдя»¹⁵. Новою Конституцією СРСР створено законодавчу базу для розширення і поглиблення радянської демократії, збагачення її форм і методів. Цей процес здійснюється шляхом дедалі ширшого обговорення у трудових колективах проектів рішень з найважливіших питань державного і трудового життя, забезпечення більшої гласності у роботі партійних і державних організацій, регулярної звітності керівних працівників перед населенням; дальшого розвитку демократичних засад в управлінні виробництвом, зафіксованих, зокрема, у нещодавно прийнятому Верховною Радою СРСР Законі про трудові колективи; шляхом скорочення і спрощення управлінського апарату, забезпечення найсуворішого додержання законів, які охороняють інтереси суспільства і права громадян. Один з найважливіших резервів удосконалення соціалістичної демократії в усіх ланках державного і суспільного життя, підкреслює товариш Ю. В. Андропов,— полягає у неухильному дотриманні того, «щоб слова ніколи не розходилися з ділом, а суть справи не підміню-

¹⁴ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР, с. 8.

¹⁵ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП, с. 8.

валась формою»¹⁶, щоб забезпечити найкращі умови для дійового зростання творчої ініціативи трудящих, їх заінтересованості в суспільних справах.

Саме шляхом дальшого розвитку загальнонародної держави, широкого залучення мас до управління справами суспільства, у тісній відповідності з матеріальними можливостями суспільства і рівнем політичної свідомості та культури мас здійснюватиметься процес поступового переростання радянської держави в громадське самоврядування. Партія виходить з того, що вдосконалення розвинутого соціалізму немислиме без великої роботи щодо духовного розвитку людей, без формування активної життєвої позиції будівника комунізму. Ефективний засіб такого виховання — тісне поєднання навчання з продуктивною працею, прищеплення кожній людині звички і любові до суспільно корисної праці, до всебічного фізичного і духовного розвитку. У цьому зв'язку партія ставить питання про реформу шкільної освіти, поліпшення добору і підготовки педагогічних кадрів з врахуванням сучасних вимог.

Величезне значення для рішучого вдосконалення всієї ідейно-виховної роботи мають матеріали і рішення червневого Пленуму ЦК КПРС, який, враховуючи особливості сучасного етапу розвитку радянського суспільства, різке загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені, розробив чіткі орієнтири щодо дальшого підвищення рівня свідомості й активності трудящих, визначив конкретні завдання ідеологічних працівників на сучасному етапі. «Сила ідейно-виховної роботи, як і політики партії в цілому, — в її науковій обґрунтованості, в опорі на найбільш передову марксистсько-ленінську теорію, яка постійно розвивається»; — вказується в постанові Пленуму¹⁷.

Партія визначила кардинальне завдання — рішуче піднести ідеологічну, виховну, пропагандистську роботу на рівень тих великих і складних завдань, які розв'язуються нині в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму. Масово-політична робота покликана зміцнювати єдність партії і народу, комуністичну переконаність, підвищувати політичну активність трудящих, розвивати їх творчу енергію. У матеріалах червневого Пленуму ЦК КПРС формування свідомості комуністів і всіх членів соціалістичного суспільства розглядається як завдання не тільки ідеологічних кадрів, а як справа всієї партії. Пленум вказав на нагальну необхідність підвищити результативність ідейно-виховної роботи, повністю викоринити такі нетерпимі явища в справі виховання і пропаганди, як відрив від потреб практики, формалізм і парадність, на життєву потребу піднести ефективність використання багатого арсеналу засобів освіти і виховання, застосовувати їх більш активно, творчо, враховуючи, зокрема, зрослий рівень освіченості і запитів радянських людей.

Відповідальні завдання щодо зміцнення зв'язку ідейно-виховної роботи з розв'язанням ключових народногосподарських і соціально-політичних питань, підвищення наукового рівня, удосконалення форм і методів ідеологічної, масово-політичної роботи, щодо дальшого поліпшення керівництва ідейно-виховною роботою, добору, розстановки і виховання ідеологічних кадрів, завдання, що впливають з настанов червневого Пленуму ЦК КПРС, поставив перед партійними організаціями нашої республіки червневий (1983 р.) Пленум ЦК Компартії України.

На червневому Пленумі ЦК КПРС сформульовано винятково важливе положення про те, що за всієї важливості великого комплексу питань, яким доводиться займатись нині партійним організаціям, ідео-

¹⁶ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 р. — Радянська Україна, 1983, 16 черв.

¹⁷ Радянська Україна, 1983, 16 черв.

логічна робота дедалі більше висувається на перший план. Це пов'язане як із завданнями вдосконалення розвинутого соціалізму, так і з небувалим за весь післявоєнний період за своєю інтенсивністю й гостротою протиборством двох полярно протилежних світоглядів, двох політичних курсів — соціалізму і імперіалізму, з боротьбою за умми й серця мільярдів людей планети, від результату якої великою мірою залежить майбутнє людства.

Партія вказує на те, що нині всю виховну роботу необхідно послідовно будувати на міцному фундаменті соціально-економічної політики партії, наповнюючи її глибокими ідеями, що тісно пов'язані з реальностями сьогодення і вказують шлях дальшого руху вперед.

Одним з найважливіших принципів марксистсько-ленінського світогляду, дороговказом практичної діяльності КПРС у галузі внутрішньої і зовнішньої політики є пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм.

Ленінська партія, відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», «по праву пишається досягненнями в галузі національних відносин. Національне питання в тому вигляді, в якому воно було залишене нам експлуататорським ладом, розв'язане остаточно й безповоротно... Найвищим виявом соціальної та інтернаціональної єдності суспільства стали утворення і розвиток нової історичної спільності людей — радянського народу»¹⁸.

Яскраве свідчення торжества ленінської національної політики КПРС, життєдайної сили непорушної дружби радянських народів-братів — це неуничийний розвиток економіки і культури кожної з радянських республік. Як підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський у доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому 60-річчю утворення Союзу РСР, «український народ, усі нації і народності країни на власному історичному досвіді переконалися, що єдина союзна соціалістична держава — найкращий гарант їх свободи і процвітання»¹⁹.

Партія приділяє неослабну увагу новим процесам і проблемам, які виникають у розвитку нашої багатонаціональної держави, забезпечує послідовне вдосконалення розміщення продуктивних сил у рамках єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, дбає про зростання національних загонів робітничого класу, належне представництво трудящих усіх націй і народностей у партійних і державних органах, виховує радянських людей в дусі високої поваги до інших народів, любові до Радянської Батьківщини. Магістральні напрями дальшого вдосконалення національних відносин за соціалізму накреслені у доповіді товариша Ю. В. Андропова «Шістдесят років СРСР», де вказана необхідність наполегливо шукати нові форми і методи роботи, які відповідають сьогоднішнім вимогам і дають змогу зробити ще ефективнішим братерське співробітництво трудящих різних національностей нашої країни у галузі економічного, політичного і культурного життя.

За сучасних умов, підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», Комуністична партія Радянського Союзу «розв'язує двоєдине інтернаціональне завдання: здійснює успішне будівництво нового суспільства у своїй країні, активно впливаючи тим самим на хід світового визвольного руху, і подає допомогу й підтримку революційним, прогресивним рухам сучасності»²⁰.

Партія уважно вивчає і науково осмислює складні реалії сучасного міжнародного життя, дальше загострення суперечностей між

¹⁸ Комуніст України, 1983, № 5, с. 7—8.

¹⁹ Щербинський В. В. Ленінським шляхом дружби і комуністичного творення.— Комуніст України, 1983, № 1, с. 28.

²⁰ Комуніст України, 1983, № 5, с. 9.

імперіалістичними країнами, соціальних антагонізмів між працею і капіталом, які монополісти намагаються подолати небувалим розширенням гонки озброєння, прямою військовою конфронтацією безпосередньо з країнами соціалізму, підштовхнути народи світу до ядерної катастрофи. Підкреслюючи, що спроба вирішити історичний спір між двома світовими системами шляхом воєнної сутички була б згубною для людства, товариш Ю. В. Андропов відзначив, що «характер дальшого розвитку взаємовідносин між ними, тобто, по суті, питання забезпечення миру на землі,— це і сьогодні, і в доступному для огляду майбутньому є стрижневою проблемою зовнішньої політики нашої партії». Загроза ядерної війни, яка нависла над світом, «спонукає по-новому оцінити основний смисл діяльності всього комуністичного руху. Комунисти завжди були борцями проти гноблення й експлуатації людини людиною, а сьогодні вони борються ще й за збереження людської цивілізації, за право людини на життя»²¹.

Вирішальним фактором миру і суспільного прогресу все переконливіше нині виступає світова система соціалізму. Успіхи й досягнення співдружності соціалістичних держав демонструють плідність нового типу міжнародних відносин. Дальший розвиток усебічного співробітництва соціалістичних країн розглядається партією не тільки з точки зору його розширення, а й з точки зору якісного підвищення його ефективності — передусім шляхом дальшого вдосконалення політичної взаємодії, економічної інтеграції, дальшого ідейного зближення братніх народів.

Уся історія світового соціалізму переконливо свідчить про те, що новий лад створює всі можливості для неухильного прогресу суспільства і встановлення гармонійних взаємовідносин між країнами. Але, підкреслив товариш Ю. В. Андропов на червневому Пленумі ЦК КПРС, щоб ці можливості було втілено в життя, необхідна правильна політична лінія. Помилки в політиці, найменше ослаблення керівної ролі партії, прорахунки в ідеологічній роботі можуть бути використані класовим противником для ослаблення позицій соціалізму. «Вірність принципам марксизму-ленінізму, правильне врахування загальних закономірностей будівництва нового суспільства і особливостей даної країни, тісний зв'язок марксистсько-ленінських партій з масами — неодмінна умова успішного здійснення завдань соціалістичного творення»²².

Оцінюючи складні політичні процеси сучасного світу, КПРС уважно стежить за тим, як позначаються на політиці капіталістичних країн внутрішні і міждержавні потрясіння і конфлікти, що в них заплутався імперіалізм. Відзначаючи різке збільшення агресивності ультрареакційних сил на чолі з імперіалізмом США, партія враховує також і ту обставину, що в сьогоднішньому капіталістичному світі є й інші тенденції, інші політики, які реалістичніше враховують становище на міжнародній арені. Наша партія і Радянська держава невтомно і наполегливо борються за мирне співробітництво держав з різним соціальним ладом, якому об'єктивно сприяє воєнно-стратегічна рівновага між соціалізмом і імперіалізмом, рішуче протистоять будь-яким спробам порушити її на користь імперіалізму, роблять все необхідне для гарантування безпеки нашої країни, її друзів і союзників, борються за зниження рівня озброєнь і за поетапне їх знищення.

Величезні теоретичні і практичні завдання, які розв'язує партія на сучасному етапі, ставлять нові, надзвичайно високі вимоги до всіх працівників ідеологічного фронту, зокрема до вчених-суспільствознавців. Йдеться про рішучий поворот до найактуальніших питань, які висуває саме життя, про глибину осмислення цих питань. У доповіді на

²¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 р.—Радянська Україна. 1983, 16 черв.

²² Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП, с. 10.

червневому Пленумі ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов підкреслив: «...якщо говорити відверто, ми ще досі не вивчили належною мірою суспільство, в якому працюємо, не повністю розкрили його закономірності, особливо економічні. Тому часом змушені діяти, так би мовити, емпірично, дуже нераціональним способом спроб і помилок.

Наука, на жаль, ще не підказала практиці потрібне розв'язання ряду важливих проблем, яке відповідало б принципам і умовам розвинутого соціалізму... Тим більше, що тепер є і досвід соціалістичного розвитку інших країн, який вимагає уважного вивчення, оцінки і узагальнення»²³.

Як відзначалось на Пленумі, у своїй теоретичній діяльності КПРС спирається на кращі праці радянських філософів, економістів, істориків, соціологів, юристів, психологів. «І все-таки,— сказав член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко,— допомога партії з боку наукових установ могла б бути ґрунтовнішою»²⁴. Йдеться і про потребу дальшого поглиблення уявлень про розвинутий соціалізм та шляхи його вдосконалення, і наукове осмислення зовнішньополітичних факторів, міжнародних відносин, яке не сумісне зі спрощеним, прямолінійним розумінням історичного прогресу. Серед найактуальніших проблем— всебічне вивчення сучасного співвідношення класових сил на міжнародній арені з врахуванням і передбаченням їхнього впливу на розв'язання головного питання наших днів — питання про війну і мир. Партія орієнтує суспільствознавців на поглиблений аналіз соціально-політичних процесів у країнах соціалізму, шляхів зміцнення світової соціалістичної співдружності, новітніх особливостей державно-монополістичного капіталізму і класової боротьби пролетаріату, світового комуністичного і робітничого руху, розвитку країн соціалістичної орієнтації, глобальних проблем сучасності. У постанові червневого Пленуму ЦК КПРС вказується на те, що партія і держава чекають від учених-суспільствознавців розробок, які б містили практичні рекомендації щодо шляхів підвищення ефективності виробництва, досліджень закономірностей становлення безкласової структури суспільства, інтернаціоналізації суспільного життя, розвитку соціалістичного народовладдя, суспільної свідомості, проблем комуністичного виховання. Особливо актуальними є такі питання, як стимулювання науково-технічного прогресу, поліпшення системи управління і планування, забезпечення пріоритету загальнонародних, державних інтересів, удосконалення розподільних відносин, застосування принципів науково обґрунтованого ціноутворення. Пленум поставив завдання зосередити зусилля всіх суспільних наук на конструктивній розробці методів і засобів досягнення наших найближчих і перспективних цілей.

Ефективність суспільствознавчих досліджень перебуває в безпосередній залежності від виконання принципів настанов Пленуму ЦК КПРС: вони повинні виходити з тієї реальності, яка є, з усіма її плюсами і мінусами, повніше розкривати об'єктивні закони суспільного розвитку, здійснювати надійне прогнозування, що давало б можливість приймати обґрунтовані рішення; результатом більш оперативної, гнучкішої діяльності наукових установ мають бути добротні практичні рекомендації. «І найважливіше — суспільні науки повинні неухильно керуватись революційною теорією, вміло застосовувати випробовану марксистсько-ленінську методологію наукового пошуку. Зрозуміло, нові факти можуть вести до необхідності доповнити, уточнити усталені погляди. Але є істини, що не підлягають переглядові, проблеми, розв'язані давно і однозначно. Не можна, залишаючись на ґрунті науки, «забувати» про основоположні принципи матеріалістичної діалектики»²⁵.

²³ Радянська Україна, 1983, 16 черв.

²⁴ Радянська Україна, 1983, 15 черв.

²⁵ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. Рад. Україна, 1983, 16 черв.

Настанови червневого Пленуму ЦК КПРС — бойова програма дій для всіх суспільствознавців країни.

Надзвичайно відповідальні завдання, як було підкреслено на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України, стоять перед працівниками суспільних наук, зокрема перед економістами, філософами, соціологами, істориками, психологами, правознавцями нашої республіки. У доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького відзначено: «Заради справедливості слід сказати, що на суспільствознавчому фронті республіки помітні зрушення на краще, посилено світоглядний, політико-виховний підхід у здійснюваних наукових розробках.

І все-таки доводиться відмічати, що ряд важливих — і в теоретичному, і в практичному плані — проблем досліджується ще недостатньо, а іноді — поверхово... Все ще низькою продовжує лишатися практична віддача багатьох розробок. А окремі з них хибують на явне спрощення, якщо не сказати — на примітивізм»²⁶. На Пленумі було, зокрема, вказано на необхідність поглибити теоретичне дослідження проблем комуністичного виховання, піддано гострій критиці ідейно-теоретичний рівень деяких видань, відзначалася необхідність своєчасно поправляти тих дослідників, які оспівують патріархальщину, захоплюються дрібнотем'ям, вивченням третьорядних історичних фактів та ін. Пленум висунув вимогу підвищити ініціативність у питаннях вдосконалення виховної роботи ряду наукових установ республіки, зокрема Секції суспільних наук АН УРСР. «Слабким місцем суспільствознавчих досліджень залишається їх прогностична функція, — сказав товариш В. В. Щербицький. — Більшою в цьому плані повинна бути віддача Інституту філософії АН УРСР... Очевидно, назріло питання і про створення єдиної соціологічної служби в республіці»²⁷.

Пленум ЦК Компартії України поставив перед Секцією суспільних наук АН УРСР, партійними, науковими і навчальними закладами завдання забезпечити комплексний підхід у вивченні проблем ідеологічної роботи, об'єднати зусилля суспільствознавців на виконанні цільових наукових програм, на докорінному підвищенні ідейно-теоретичного рівня і практичної віддачі наукових розробок.

Партія виходить з того, що новий, значно вищий рівень ідейно-теоретичної роботи в галузі суспільних наук, роботи всіх наукових установ і кожного вченого зокрема передбачає «рішучий поворот до реальних, практичних завдань, які ставить життя перед нашим суспільством. Суспільні науки такою ж мірою, як і природничі, повинні стати ефективним помічником партії і всього народу в розв'язанні цих завдань», — підкреслює товариш Ю. В. Андропов²⁸.

У виконанні цих високих і відповідальних партійних вимог — запорака дальшого підвищення ефективності і якості філософських досліджень, поліпшення викладання філософських дисциплін, пропагандистської діяльності працівників філософського фронту.

* * *

В передовій статті раскрывается вклад Коммунистической партии Советского Союза в марксистско-ленинскую теорию на современном этапе развития советского общества.

²⁶ Щербицький В. В. Про підсумки червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що випливають з його рішень і промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова на Пленумі: Доповідь на Пленумі ЦК Компартії України, 28 червня 1983 р.—Радянська Україна, 1983, 29 черв.

²⁷ Там же.

²⁸ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року.—Радянська Україна, 1983, 16 черв.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ І ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗРІЛОГО СОЦІАЛІЗМУ *

У постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» відзначається, що «основним змістом діяльності партії і народу в сучасних умовах є вдосконалення розвинутого соціалізму»¹. Ця діяльність передбачає розв'язання цілого ряду винятково важливих і складних практичних завдань, які, в свою чергу, потребують теоретичного аналізу і оптимальних прогностичних розробок. Спинимось на деяких із них, вагомих з теоретичного погляду.

Насамперед ідеться про «історичні рамки» розвинутого соціалізму, його початковий період і завершальні стадії. Без правильного і глибокого розуміння цього питання неможливо визначити, з чого історично розпочинається зрілий соціалізм і що в ньому має бути удосконалене.

Тривалий час серед учених-суспільствознавців домінувала думка, що побудова розвинутого соціалізму в нашій країні відноситься до початку 60-х рр.. Однак XXIV і XXV з'їзди КПРС, розробка і прийняття нової Конституції СРСР, нарешті, XXVI з'їзд КПРС, наступні постанови ЦК КПРС, рішення листопадового (1982 р.) і червневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС, ювілейні матеріали 60-річчя утворення СРСР істотно розвинули концепцію зрілого соціалізму, в світлі чого процес його будівництва постає як більш тривалий.

Безперечно, якщо побудова основ соціалізму завершилась прийняттям Конституції 1936 року, то таке ж значення для етапу зрілого соціалізму має прийняття Конституції 1977 року. Ці конституції законодавчо закріпили зміни в політичній надбудові суспільства, які відобразили зрушення в його економічному базисі. Мабуть, є часові відмінності в побудові матеріально-технічної бази соціалізму, формуванні його економіки і приведенні у відповідність політичної і ідеологічної надбудови. Що тут вважати переломним, визначальним якісним зрушенням у переході до зрілого соціалізму?

У статті «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР», кажучи про завдання партії на найближчі десятиріччя, товариш Ю. В. Андропов пише: «Взяті в комплексі, ці завдання зводяться до того, що можна було б назвати вдосконаленням розвинутого соціалізму, в міру чого і відбуватиметься поступовий перехід до комунізму. Наша країна перебуває на початку цього тривалого історичного етапу, який, в свою чергу, буде, природно, знати свої періоди, свої ступені зростання. Як довго триватимуть вони, яких конкретних форм наберуть, покажуть лише досвід, жива практика. Проте один з найбільших, можна сказати, якісних орієнтирів на цьому шляху ясно визначив XXVI з'їзд партії, висунувши положення про становлення у головному і основному безкласової структури суспільства в історичних рамках розвинутого соціалізму»².

Коли в 1967 р. у доповіді Л. І. Брежнєва «П'ятдесят років великих перемог» було сформульовано положення, що в нашій країні побудо-

* В основу статті покладено доповідь на Республіканській науковій конференції, присвяченій 80-річчю Другого з'їзду РСДРП (Київ, 3 червня 1983 р.).

¹ Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП: Постанова ЦК КПРС. — Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

² Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 24.

вано розвинуте соціалістичне суспільство, малось на увазі головним чином створення головного і визначного у цій справі — адекватної соціалізму матеріально-технічної бази, внаслідок чого розпочався новий період і в розвитку соціалістичної економіки. Побудова матеріально-технічної бази розвинутого соціалізму була величезним завоюванням радянського народу. Спираючись на це завоювання, партія висунула як головне завдання всієї своєї економічної і соціальної політики неухильне піднесення рівня життя народу, матеріального і культурного добробуту громадян.

Означене завдання прямо впливає з вищої мети соціалістичного виробництва, яка, за визначенням В. І. Леніна, полягає в забезпеченні «повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства»³. До практичного втілення своєї вищої мети соціалістичне суспільство змогло перейти, тільки розвивши до відповідного рівня свої продуктивні сили, побудувавши адекватну матеріально-технічну базу. Доти, поки це не було здійснено, поки під тиском необхідності головним завданням всієї економічної політики виступало не всемірне підвищення матеріального і культурного рівня життя народу, а створення належних матеріальних передумов для постановки і практичного розв'язання цього завдання, соціалістичне суспільство не могло вважатись зрілим і розвинутим. Тільки тоді, коли такі матеріальні основи були створені і коли головним завданням всієї своєї економічної політики партія змогла поставити неухильне підвищення матеріального і культурного рівня життя народу, — соціалістичне суспільство досягає своєї зрілості і стає розвинутим соціалістичним суспільством.

Характеризуючи згадане зрушення в розвитку нашої країни, Л. І. Брежнев у статті «Історичний рубіж на шляху до комунізму» (1977 р.) в рік прийняття нової Конституції СРСР писав: «На початкових етапах соціалістичного будівництва радянським людям доводилося зосереджувати свої ресурси і зусилля на розв'язанні найбільш першочергових завдань, на тому, від чого залежало саме існування нашої держави. А тепер, в умовах розвинутого соціалізму, ... став можливим помітний поворот економіки до дедалі повнішого задоволення різноманітних матеріальних і культурних потреб людей. Інакше кажучи, нині найвища мета соціалістичного виробництва прямо і безпосередньо стає в центр практичної політики партії»⁴.

Звідси впливає дуже важливий для нас висновок: ступінь зрілості, розвинутості соціалістичного суспільства визначається ступенем реалізації вищої мети соціалістичного виробництва — забезпечення повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства. Конкретніше, ступінь зрілості соціалізму визначається мірою розв'язання головного завдання всієї соціально-економічної політики партії — неухильного підвищення матеріального і культурного рівня життя народу.

А ступінь реалізації вищої мети соціалістичного виробництва і, отже, вищої мети економічної політики партії на сучасному етапі ще такий, що може йтися лише про досягнення початкового періоду зрілого соціалізму.

Головними завданнями вдосконалення зрілого соціалізму на цьому ступені є:

— в галузі економіки: переведення всього народного господарства на шлях інтенсивного розвитку на основі максимального використання можливостей матеріально-технічної бази зрілого соціалізму, поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами со-

³ Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова. — Повне зібр. творів, т. 6, с. 218.

⁴ Брежнев Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1978, т. 6, с. 604.

ціалістичної системи господарювання, інтеграції науки і виробництва, вдосконалення всього господарського механізму;

— в соціально-політичній галузі: дальший розвиток трудової, соціальної і політичної активності трудящих на основі вдосконалення всієї системи соціалістичних суспільних відносин, закріплення досягнутих рубежів і напрямів наступного розвитку в Конституції зрілого соціалізму, якісне поліпшення діяльності всіх органів управління;

— в духовній сфері: забезпечення зростання і піднесення духовних потреб і культурних запитів радянських людей, підвищення рівня їх свідомості, політичної й ідеологічної зрілості на основі постійного здійснення комплексного підходу в політико-виховній, ідеологічній роботі, перебудови багатьох її ділянок відповідно до нових умов і вимог.

Названі завдання були поставлені і конкретизовані у рішеннях ХХІV, ХХV, ХХVІ з'їздів КПРС. Важливими віхами в їх виконанні стали дев'ять і десята п'ятирічки, новим істотним кроком у цьому напрямі — нинішня, одинадцята п'ятирічка. В успішному виконанні її завдань, а також у реалізації загальних стратегічних накреслень партії в умовах розвинутого соціалізму кардинальне значення мають листопадовий (1982 р.) і червневий (1983 р.) Пленуми ЦК КПРС, доповіді і виступи Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова, інші партійні документи нинішнього року.

У них виражена насамперед непорушність політичного курсу партії, визначеного головним завданням економічної політики. Товариш Ю. В. Андропов підкреслює: «...хоч би якими багатограними були завдання, що стоять перед радянською економікою, всі вони в підсумку зливаються в одне — забезпечити зростання добробуту трудящих, створити матеріальні умови для дальшого розвитку їх духовного, культурного життя, громадської активності. Цим визначається і генеральний напрям економічної політики КПРС...»⁵. У світлі того глибокого і конкретного аналізу підсумків і завдань економічного розвитку країни, зробленого на листопадovому (1982 р.) і червневому (1983 р.) Пленумах ЦК КПРС та в інших партійних документах, дальше вдосконалення зрілого соціалізму пов'язане з розвитком соціалістичних виробничих відносин. Кажучи про причини, які гальмують зростання ефективності суспільного виробництва, товариш Ю. В. Андропов відзначає: «Не можна насамперед не бачити, що наша робота, спрямована на вдосконалення і перебудову господарського механізму, форм і методів управління, відстала від вимог, що їх ставить досягнутий рівень матеріально-технічного, соціального, духовного розвитку радянського суспільства. І це головне». В зв'язку з цим «в основу основ висувається сьогодні завдання продумати і послідовно здійснити заходи, здатні дати більший простір дії колосальних творчих сил, закладених у нашій економіці»⁶.

Застерігаючи проти зайвої поспішності, похапливості і суб'єктивізму в розв'язанні цього невідкладного завдання, товариш Ю. В. Андропов разом з тим висуває як головне і визначальне в удосконаленні народногосподарського механізму забезпечення точного врахування і оптимального поєднання особистих інтересів і специфічних потреб різних соціальних груп із загальнонародними інтересами і потребами, максимальне використання їх як рушійної сили економічного і соціального розвитку.

Соціалізм, ліквідувавши приватну власність на засоби виробництва і замінивши її суспільною власністю, тим самим ліквідував експлуаторські класи і антагоністичні класові інтереси. Суспільна власність поєднала інтереси всіх трудящих в єдиний загальнонародний інтерес.

⁵ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса..., с. 12.

⁶ Там же, с. 10, 11.

Але це зовсім не означає, що між суспільними й особистими інтересами, інтересами окремих соціальних груп і загальнонародними інтересами немає відмінностей і суперечностей. Вони, ці суперечності, є, і їх потрібно ретельно вивчати, враховувати і практично розв'язувати, не допускаючи ускладнень і конфліктів, своєчасно знаходячи форми поєднання, узгодження і гармонізації особистого і суспільного. Сфери, де це узгодження особливо важливе, де загострення суперечностей загрожує серйозними наслідками, є визначення належних для даних умов пропорцій між споживанням і нагромадженням, виробничим і індивідуальним споживанням, виробництвом засобів виробництва і предметів споживання тощо.

Суспільство для досягнення перспективних цілей свого економічного зростання зацікавлене, природно, у максимально можливому розвитку засобів виробництва, виробничого нагромадження і споживання. Але якщо тут порушується міра, тоді потреби трудящих у предметах споживання дедалі більше обмежуються, життєвий рівень падає, що в кінцевому підсумку призводить до руйнування системи матеріальних стимулів до праці, до зниження трудової дисципліни і продуктивності праці і, отже, до зворотних результатів — гальмує економічне зростання. До цього ж призводить і порушення правильних пропорцій у бік надмірного збільшення виробництва предметів споживання за рахунок економії на засобах виробництва. Господарський механізм має забезпечити динамічне розв'язання цих суперечностей в усіх галузях економічного життя, максимально використання особистої і соціально-групової заінтересованості в підвищенні ефективності суспільного виробництва.

Розглядаючи діалектичну єдність суспільних і особистих інтересів, потрібно чітко розрізняти інтерес особистий і інтерес приватний, користюлюбний, приватновласницький.

Особистий інтерес трудівника соціалістичного суспільства не є зовнішньою протилежністю суспільному інтересу. Вони взаємопереходять один в одний; суспільний інтерес за умови його глибокого усвідомлення стає інтересом особи, а особистий інтерес — суспільним. Діалектична суперечність між ними є одним із джерел розвитку соціалістичного суспільства.

Зовсім інше — індивідуалістичний, приватновласницький за своїм походженням інтерес. Останній в соціалістичному суспільстві є зовнішнім щодо суспільного інтересу і може вступати з ним у конфлікт і навіть в антагонізм. Як відомо, соціалістичне суспільство досягає своєї зрілості, коли завершується перебудова всієї сукупності суспільних відносин на властивих соціалізму колективістських началах. Тому в зрілому, розвинутому соціалізмі немає соціально-економічної бази для породження і відтворення антиколективістських, егоїстичних своєкорисливих інтересів. Але люди, окремі носії цих приватновласницьких за своєю суттю інтересів, на жаль, ще є. З цього приводу товариш Ю. В. Андропов зауважує: «Говорячи про перетворення «мого» в «наше», не можна забувати, що це тривалий багатоплановий процес, який не слід спрощувати. Навіть тоді, коли остаточно встановлюються соціалістичні виробничі відносини, у деякого ще зберігаються, а то й відтворюються індивідуалістичні звички, прагнення поживитися за рахунок інших, за рахунок суспільства. Все це, користуючись термінологією Маркса, наслідки відчуженої праці, і вони не зникають автоматично і раптово із свідомості, хоча самі відчуження вже ліквідовано»⁷.

У своїх працях К. Маркс показав, що проста ліквідація приватної власності і заміна її суспільною власністю спочатку багатьма сприймається як зміна однієї форми приватної власності (власності окремих власників) іншою формою (приватною власністю суспільства, держави).

⁷ Там же, с. 9.

Власник сприймає суспільну власність як свою тільки тоді, коли він її може привласнити, перетворити в своє володіння. «Приватна власність,— підкреслював К. Маркс,— зробила нас такими дурними й однобічними, що який-небудь предмет є *нашим* лише тоді, коли ми ним ... безпосередньо володіємо»⁸. Тому остаточна ліквідація приватної власності передбачає повну емансипацію всіх людських почуттів від приватновласницького ставлення до світу, до предметного багатства природи і суспільства.

Те саме стосується і ставлення до праці. За умов панування приватної власності праця постає для трудящих як відчужена діяльність. Тому, зазначав К. Маркс, «як тільки припиняється фізичний або інший примус до праці, від праці тікають, як від чуми. Зовнішня праця, праця, в процесі якої людина себе відчужує, є принесення себе в жертву, самокатування»⁹. Подолання таких психологічних установок щодо праці також є тривалим процесом.

Згадані установки в поєднанні з пережитками приватновласницької психології породжують феномен носія приватновласницьких відносин в умовах неподільного панування суспільної власності і колективістських суспільних відносин. Підкреслимо: не просто носія приватновласницьких пережитків у свідомості (або, як ще кажуть, «в побуті»), а носія їх як суспільних відносин. Такий суб'єкт запроваджує ці відносини де тільки можна, використовуючи навіть колективістські взаємини «інших» для власної наживи. Приватновласницькі відносини там, де вони проникають в соціалістичні економічні відносини, виступають як засоби і форми одержання нетрудових доходів, практично виступають як паразитичні відносини.

Дальше вдосконалення зрілого соціалізму поряд з перебудовою господарського механізму і для цієї перебудови передбачає вироблення цілої системи економічних, організаційних, юридичних і соціально-психологічних засобів для подолання пережитків приватновласницьких відносин, рішучої боротьби з нетрудовими доходами, спекуляцією, хабарництвом, дармоїдством та ін. Як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, «треба всіма організаційними, фінансовими, юридичними засобами міцно закрити всякі щілини для дармоїдства, хабарництва, спекуляції, для нетрудових доходів, будь-яких посягань на соціалістичну власність»¹⁰. У зв'язку з цим потребують удосконалення і самі соціалістичні розподільні відносини, основу яких становить принцип: «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею». В рішеннях XXVI з'їзду КПРС, у постановках травневого, листопадового (1982 р.) Пленумів ЦК звернуто особливу увагу на забезпечення найсуворішого контролю за мірою праці і мірою споживання.

Партія виходить з того, що зростання матеріально-духовного добробуту трудящих можна забезпечити тільки неухильним піднесенням суспільного виробництва, що будь-яке порушення об'єктивної економічної вимоги випереджаючого зростання продуктивності праці неодмінно таїть у собі негативні наслідки для всього суспільства. Зростання ж продуктивності праці, як відомо, залежить, з одного боку, від темпів її механізації і автоматизації, міри впровадження в суспільне виробництво науково-технічних досягнень, а з другого — від її організованості, дисципліни, ставлення до неї самих працівників. Удосконалення того й іншого партія розглядає як першочергове завдання у забезпеченні матеріальних і організаційних передумов дальшого підвищення життєвого рівня трудящих. Цій же меті слугує і виконання Продовольчої програми, розробленої і здійснюваної відповідно до настанов XXVI з'їзду КПРС.

⁸ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 111.

⁹ Там же, с. 85.

¹⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 71.

Необхідною умовою успішного розв'язання відзначених завдань є вдосконалення розподільних відносин, послідовне і повсюдне, неухильне і повне застосування на практиці соціалістичного принципу розподілу за якістю і кількістю праці. Якщо цей принцип порушується, наголошує товариш Ю. В. Андропов, «доводиться мати справу і з нетрудовими доходами, і з так званими літунами, прогульниками, ледарями, бракоробами, які стають, по суті справи, нахлібниками суспільства, живуть за рахунок маси сумлінних працівників. Це нетерпиме явище, свого роду паразитування на гуманізмі нашого ладу»¹¹.

У комплексі завдань, пов'язаних з удосконаленням соціалістичних суспільних відносин, завдань, з особливою гостротою поставлених листопадним (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС, винятково важливе місце посідає проблема зміцнення трудової, виробничої, планової, державної дисципліни, дисципліни в усьому, знизу доверху.

Вимога зміцнення трудової і виконавської дисципліни ставилась партією і раніше. Якісне зрушення в цьому питанні полягає в тому, що налагодження строгої дисципліни в усіх сферах діяльності розглядається нині як та ланка в ланцюгу завдань, що стоять перед партією, вхопившись за яку можна успішно розв'язати всі інші завдання. Тобто, якщо раніше питання про трудову і виробничу дисципліну розглядалось як похідне від здійснення економічних і організаційних завдань, то нині їх діалектичний зв'язок виражається у зворотному опосередкуванні.

Практика показала, що економічні підйоми, зокрема матеріальна заінтересованість як фактор зміцнення трудової і виробничої дисципліни, самі по собі здебільшого не спрацьовують належним чином, а в багатьох дуже важливих ланках, таких, скажімо, як планова дисципліна, їх ефект виявився аж ніяк не достатнім. Постає завдання підвищити ефективність інших підойм: по-перше, адміністративно-дисциплінарної, по-друге, — і це головне, — відповідної настроєності і впливу громадської думки, особливо громадської думки трудових колективів, формування традицій дисциплінованості. І ми з усією серйозністю маємо усвідомлювати, що питання про дисципліну, як воно поставлене тепер, — це соціальне питання і для свого розв'язання воно потребує введення в дію поряд з економічними важелями також соціальних. Соціальна психологія, громадська думка, формування відповідних трудових традицій — ось моменти, на які належить звернути особливу увагу. У цій справі треба максимально використовувати новий закон про виробничі колективи.

Зміцнення дисципліни потрібно розглядати в комплексі вдосконалення всіх організаційних відносин як засіб зміцнення основ соціалістичного способу життя. «Смисл зусиль партії щодо поліпшення управління, підвищення організованості, діловитості, планової, державної і трудової дисципліни полягає не тільки в тому, щоб позбутися певних недоліків і труднощів, що само по собі має величезне значення, а й у тому, щоб у кінцевому підсумку ще більше зміцнити ті основи, на яких ґрунтується соціалістичний спосіб життя»¹².

Винятково важливі завдання щодо вдосконалення соціалістичної демократії, підвищення трудової і соціально-політичної активності трудящих, щодо дальшого зміцнення дружби народів Радянського Союзу, інтернаціоналізації їх духовних культур, розквіту і зближення соціалістичних націй поставлені у доповіді товариша Ю. В. Андропова «Шістдесят років СРСР».

Як відомо, обговорення цих завдань і їх конкретизація стосовно діяльності партійних організацій республіки відбулись на Республіканському партійному активі 25 березня 1983 року. У змістовній до-

¹¹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса..., с. 15.

¹² Там же, с. 16—17.

повіді, з якою виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, докладно охарактеризовано напрями діяльності партійних організацій республіки для примноження наклади Радянської України в розвиток єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, зміцнення економічної і оборонної могутності Батьківщини, завдання партійних організацій в умовах дальшої інтернаціоналізації суспільно-політичного і духовного життя, шляхи і методи поліпшення пропаганди ленінської внутрішньої і зовнішньої політики партії, посилення патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих. «У свідомості людей,— зазначив, зокрема, товариш В. В. Щербицький,— слід зміцнювати розуміння того, що виконання патріотичного та інтернаціонального обов'язку означає сьогодні насамперед сумлінну, ініціативну працю на загальне благо, всемірне підвищення ефективності і якості роботи»¹³.

Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС за масштабністю і історично значущістю поставлених на ньому теоретичних і практичних завдань удосконалення ідеологічної роботи партії в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС є видатною подією в політичному і духовному житті нашого суспільства. У документах і постанові Пленуму, у програмній промові, з якою виступив товариш Ю. В. Андропов, зроблено важливий висновок про те, що за сучасних умов ідеологічна робота дедалі більше висувається на передній план всієї діяльності партії. У зв'язку з цим перед партійними організаціями, науковими й ідеологічними установами нашої країни поставлені відповідальні завдання. Вони полягають у тому, щоб піднести зміст, форми і методи цієї роботи на рівень тих завдань, які розв'язує партія в процесі удосконалення розвинутого соціалізму. На Пленумі підкреслювалось, що в ідеологічній роботі слід найефективніше використовувати багатий арсенал наявних у нас засобів освіти і виховання, враховувати зрослий рівень культурних і духовних запитів радянських людей, рішуче долати формалізм, шаблони та інші недоліки, постійно приділяти належну увагу питанням підготовки ідеологічних кадрів і підвищення їхньої кваліфікації. Не менш важливо неухильно підвищувати ідейно-теоретичний рівень суспільних наук, забезпечувати їх тісний зв'язок з життям, з реальними завданнями практики, а на цій основі — удосконалювати стиль і методи роботи мережі партійної освіти, масового партійного навчання, добиваючись у кінцевому підсумку того, щоб кожна радянська людина навчилася застосовувати набуті знання для виконання свого обов'язку. Винятково важливим є також врахування в ідеологічній роботі особливостей нинішнього історичного етапу в розвитку людства, небувалого за весь післявоєнний період за своєю інтенсивністю й гостротою протиставлення двох полярно протилежних світоглядів, двох політичних курсів — соціалізму і імперіалізму.

У зв'язку з цим необхідне дальше вдосконалення всієї системи патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих в контексті здійснюваної партією перебудови політико-виховної, ідеологічної роботи, особливо активізації боротьби проти ідеології антикомунізму, поліпшення всієї пропагандистської діяльності. «Необхідно послідовно будувати ідейно-виховну роботу на міцному фундаменті соціально-економічної політики партії. Вона повинна бути наповнена глибокими ідеями, що тісно зв'язані з реальностями сьогоденного життя і вказують шлях дальшого руху вперед»¹⁴.

Дальше вдосконалення зрілого соціалізму передбачає і вимагає розширення і поглиблення наукових досліджень реальних проблем,

¹³ Щербицький В. В. Про завдання партійних організацій республіки, які впливають з доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова «Шістьдесят років СРСР». — Рад. Україна, 1983, 26 берез.

¹⁴ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС. — Рад. Україна, 1983, 16 черв.

назрілих питань економічного, соціально-політичного і духовного розвитку нашого суспільства. Без успішного розвитку теорії не може розвиватись і сама практика.

Пленум ЦК КПРС зробив значний внесок в конкретизацію завдань ідеологічної, політико-виховної роботи на сучасному етапі, поставив перед суспільними науками завдання досліджувати об'єктивну діалектику внутрішніх рушійних суперечностей розвитку зрілого соціалізму, поглиблювати знання про найважливіші закономірності економічного, соціально-політичного і духовного прогресу країни. Вчені-суспільствознавці, відзначалось на Пленумі, повинні виходити з тієї реальності, яка є, з усіма її плюсами і мінусами. Наукові установи мають працювати оперативніше, гнучкіше, вміти вчасно осмислювати несподівані повороти подій, зосереджувати зусилля на найважливіших питаннях, які постають у зв'язку з цим. Партія сподівається, що в результаті наукових досліджень вчених-суспільствознавців з'являтимуться добротні практичні рекомендації, що наукові працівники будуть діяти з найбільшою орієнтацією на майбутнє, забезпечувати надійне прогнозування, яке дасть можливість краще бачити завтрашній день, приймати обґрунтовані рішення. Суспільні науки, підкреслював на Пленумі член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, повинні неухильно керуватись марксистсько-ленінською теорією, вміло застосовувати діалектико-матеріалістичну методологію наукового пошуку.

Як відомо, ядром матеріалістичної діалектики В. І. Ленін вважав вчення про суперечності як джерело розвитку. Не випадково товариш Ю. В. Андропов у статті про К. Маркса спеціально спиняється на вияткювій важливості виявлення і розв'язання реальних суперечностей нашого суспільного розвитку, нагадавши відоме положення В. І. Леніна, що за соціалізму антагонізм зникає, а суперечність залишається.

Хоча за соціалізму суперечності не антагоністичні, вони все ж здатні загострюватись і породжувати серйозні колізії. Тому вони потребують своєчасного виявлення, аналізу і практичного розв'язання. Істотний недолік багатьох досліджень з проблем розвинутого соціалізму саме і полягає в тому, що в них висвітлення явищ і процесів дійсності не доводиться до розкриття і аналізу реальних суперечностей у сутності цих явищ і процесів. Хоча теоретично всі ми знаємо, що джерелом розвитку є внутрішні суперечності, що без суперечності немає розвитку, що, за В. І. Леніним, діалектика полягає у вивченні суперечностей у самій суті явищ, проте коли справа вирається у виявлення внутрішніх суперечностей соціалізму, тут часто-густо волюють говорити взагалі і не зачіпати суті питання. Цим фактично ігнорується фундаментальна методологічна установка марксистсько-ленінської діалектики. Саме проти такого підходу до принципів марксистсько-ленінської теорії категорично виступає товариш Ю. В. Андропов : «...зневага до фундаментальних проблем теорії, засилля кон'юнктурицини або схоластичне теоретизування чреваті серйозними політичними та ідеологічними наслідками»¹⁵. Кон'юнктурицина і схоластичне теоретизування — дві сторони однієї медалі: побоювання, небажання або нездатності доводити дослідження реальних процесів до розкриття властивих їм суперечностей і виявлення шляхів їх практичного розв'язання. Цю неправильну позицію слід рiшуче долати.

Пізнання суперечностей нашого життя — це є водночас і визначення перспектив суспільного розвитку, бо суперечності є його джерелом. Не виявивши їх реального руху, не можна пізнати того, до чого вони приводять або можуть привести. Отже, необхідною умовою наукового передбачення об'єктивного ходу суспільних процесів є пізнання діалектичних суперечностей, що рухають цей хід.

Потребують дальшого розвитку і поглибленого дослідження проблеми підвищення наукового рівня ідеологічної роботи. Це насамперед проблема єдності мислення і буття. Одним з істотних недоліків політико-виховної роботи є донині ще не подолана тенденція переоцінювання ролі і значення комуністичного просвітництва у формуванні комуністичної свідомості. Комуністичні знання і комуністична свідомість — різні речі. Основою формування комуністичної свідомості є не комуністичне просвітництво, а формування комуністичного буття, реальна практика комуністичного будівництва. Адже, за Марксом, свідомість є не що інше, як усвідомлення суспільного буття. Буття визначає свідомість. Оволодіння комуністичними знаннями є тільки умова формування комуністичної свідомості, не більше. Отже, потрібні дослідження самого соціалістичного буття, тих факторів, котрі формують комуністичну свідомість, розкриття діалектичної взаємодії суспільної свідомості і суспільного буття. Інколи наголошується, що мірилом успіхів ідеологічної роботи є господарські успіхи. Але не менш значущий і зворотний зв'язок — успіхи в господарській роботі є умовою успіхів в ідеологічній.

Найважливішим зрізом цієї проблеми є проблема єдності слова і діла. Вона чітко визначена на XXVI з'їзді КПРС. Особливо гостро сформулював її товариш Ю. В. Андропов, поставивши питання про те, що нам потрібні не гучні слова, а конкретні діла. Розбіжність між словом і ділом обертається ідейно-виховними прорахунками, відходом від принципів комуністичної моральності. Єдність слова і діла має бути не просто лозунгом, а наріжним каменем всієї системи господарської, суспільної і ідеологічної діяльності в усіх ланках і на кожному місці. Тут знову-таки багато що потребує дослідження і вироблення конкретних рекомендацій.

Як окреслені, так і багато інших теоретичних проблем і практичних завдань, що постають нині перед партією, радянським суспільством в цілому, потребують дальшого широкого наукового дослідження на високому теоретичному рівні, з позицій творчого застосування марксистсько-ленінської методології до аналізу реальних явищ суспільного життя.

• • •

В статье рассматриваются некоторые из важнейших направлений совершенствования развитого социалистического общества, поставленные в центр теоретической и практической деятельности партии, всего советского народа решениями XXVI съезда КПСС и конкретизированные в последующих партийных документах и выступлениях Генерального секретаря ЦК КПСС товарища Ю. В. Андропова. Из числа теоретических и практических вопросов этой многогранной темы освещаются, в частности, проблемы определения исторических рамок зрелого социализма, повышения организованности и дисциплины во всех звеньях народнохозяйственного комплекса, гармоничного сочетания общественных и личных интересов, совершенствования системы распределительных отношений социализма и др. Рассматриваются поставленные партией задачи повышения практической отдачи общественоведческих исследований.

Особое внимание уделяется методологическим вопросам улучшения всей системы коммунистического воспитания трудящихся в контексте осуществляемой партией перестройки идейно-политической работы в свете установок июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС.

ПОШИРЕННЯ МАРКСИЗМУ В РОСІЇ ЯК ІДЕЙНА ПЕРЕДУМОВА СТВОРЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ ПАРТІЇ

80 років тому на II з'їзді РСДРП (1903 р.) внаслідок титанічної діяльності вождя російського і міжнародного пролетаріату, геніального мислителя і революціонера В. І. Леніна була створена більшовицька партія. «Більшовизм,— писав В. І. Ленін,— існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»¹. В постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» говориться: «З'їзд завершив процес об'єднання революційних марксистських організацій Росії на ідейних, політичних і організаційних принципах, які розробив Володимир Ілліч Ленін. На історичну арену вийшла партія нового типу — партія робітничого класу, партія наукового комунізму, партія соціалістичної революції і комуністичного творення»².

Створення партії нового типу зумовлювалось об'єктивною необхідністю формування бойового авангарду пролетаріату, який був покликаний очолити боротьбу за докорінну перебудову суспільства. Воно невіддільне від гігантської за своїми масштабами діяльності В. І. Леніна — вірного продовжувача справи К. Маркса і Ф. Енгельса. В. І. Ленін, всебічно розвинувши вчення основоположників наукового соціалізму на основі узагальнення нового досвіду революційної боротьби, зробив висновок про можливість перемоги соціалізму спочатку в одній країні, розробив стратегію і тактику боротьби пролетаріату в епоху імперіалізму і пролетарських революцій. В непримиренній боротьбі проти ревізійнізму і догматизму В. І. Ленін довів необхідність створення справді марксистської, послідовно революційної партії робітничого класу.

Цю знаменну подію, яка за своїми наслідками для суспільного розвитку людства має всесвітньо-історичне значення, нині урочисто відзначають разом з радянськими комуністами і всім радянським народом десятки мільйонів комуністів світу, борці за свободу і щастя трудящих усіх континентів.

Будучи закономірним результатом розвитку робітничого руху, створення більшовицької партії, як зазначається в постанові ЦК КПРС, «стало поворотним пунктом визвольної боротьби російського і міжнародного пролетаріату»³. Як відомо, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. домінополістичний капіталізм переріс в імперіалізм, що означало різке загострення притаманних природі капіталізму соціальних антагонізмів, передусім суперечностей між працею і капіталом, між окремими капіталістичними країнами та їх монополістичними угрупованнями, між невеликою кількістю метрополій і величезною більшістю населення колоній і напівколоній.

Але разом з тим за імперіалізму склались необхідні об'єктивні і суб'єктивні передумови для знищення соціального і національного гноблення, для революційної боротьби пролетаріату, який виступив в

¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 6.

² Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП. — Рад. Україна, 1983, 5 квіт.

³ Там же.

союзи з трудящими пригнічених народів під керівництвом свого комуністичного авангарду. Як показав Ленін, імперіалізм, з його пануванням монополій і фінансового капіталу, поділом сфер впливу між монополістичними корпораціями, завершенням поділу території між декількома державами, напередодні ХХ ст. переріс у всесвітню систему фінансового поневолення і колоніального гноблення народів, перетворився в капіталізм деградуючий, вмираючий, тим самим зумовивши пряму необхідність соціальної революції. Пролетарська революція стала практичною неминучістю, до того ж створилися сприятливі умови для її перемоги в одній з найбільш слабких ланок серед капіталістичних країн.

За обставин, які склалися в Росії в результаті переростання до-монопольного капіталізму в імперіалізм, створилися сприятливі умови для розвитку класової боротьби трудящих. Росія перетворилася в найслабкішу ланку в усьому імперіалістичному ланцюгу, у вузол всіх суперечностей імперіалізму, в революційний центр світу. Цьому сприяли місце її в системі світового імперіалізму, співвідношення внутрішніх суспільних сил, необхідні ідеїні передумови в країні.

В Росії кінця ХІХ — початку ХХ ст. виникло таке співвідношення класових сил, яке дозволяло пролетаріату зайняти керівне становище в народній революції, що назрівала. За умов блокування буржуазії з дворянством єдиним класом, здатним очолити боротьбу широких трудящих мас за усунення всіх старих порядків, міг бути тільки пролетаріат. Збереження величезних поміщицьких латифундій і, завдяки цьому, — безземелля селянства, жадлива фіскальна політика, розорення і страждання — все це об'єктивно зумовлювало революційний союз російського селянства з робітничим класом.

Отже, історична роль російського пролетаріату ґрунтувалась на можливості його союзу з селянством в боротьбі проти самодержавства та зрадницької ліберальної буржуазії. Якщо революції 1848 та 1871 років на Заході значною мірою зазнали поразки тому, що селянство було на боці буржуазії, то російська революція змінила це становище, перетворивши селянство на союзника пролетаріату. Будучи послідовно революційним класом і готуючись стати головною рушійною і керівною силою в демократичному перетворенні, пролетаріат міг розраховувати на переможне завершення революції тільки за умови єднання зі своїм союзником — селянством. Правильність цього положення доведена історичними подіями, що розгорнулись в Росії вже на початку ХХ ст.

Поряд з об'єктивними передумовами, що визначали необхідність створення партії нового типу, партії лєнінізму, велику роль в підготовці послідовно революційної марксистської партії російського пролетаріату відіграв суб'єктивний фактор, а саме — практична діяльність прогресивних сил країни, насамперед марксистів, по популяризації і пропаганді марксистської теорії, по створенню відповідних організаційних форм боротьби за визволення робітничого класу.

Напередодні Жовтня В. І. Ленін відзначав, що «Марксизм, як єдино правильну революційну теорію, Росія справді *вистраждала* піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»⁴⁻⁵.

В Росію, а в її складі й на Україну, окремі марксистські ідеї, в тому числі й філософські, почали проникати вже з самого початку виникнення наукового, пролетарського світогляду. Незважаючи на «інтелектуальний бар'єр» (Ф. Енгельс), який царський уряд поставив з метою перешкодити впливові «революційного Заходу» на Росію,

⁴⁻⁵ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі, с. 7.

вони поступово завойовували все міцніші позиції. Це зумовлювалось глибоким і постійним інтересом передових людей до стану справ в найбільш розвинутих країнах Західної Європи, прагненням засвоїти кожне «нове слово» в новітніх соціально-політичних теоріях з тим, щоб знайти йому раціональне застосування у власній країні. Саме цим пояснюється насамперед та обставина, що передові представники російської культури, особливо з числа емігрантів, звернули свій погляд на марксистське вчення. В свою чергу, основоположники марксизму з величезною симпатією стежили за визвольним рухом в Росії, підтримували практичні зв'язки з представниками прогресивної інтелігенції країни, сприяючи їх ідейно-теоретичному і політичному зростанню.

Процес проникнення марксистських ідей, в тому числі окремих положень діалектичного та історичного матеріалізму, в Росію, охоплює приблизно другу половину першого періоду загальноросійського визвольного руху — з середини, чи навіть початку 40-х років, XIX ст. до реформи 1861 р., з якої датується капіталістична формація і одночасно — другий період визвольного руху в Росії. Справді, вже в період, коли К. Маркс та Ф. Енгельс робили перші кроки у створенні нового світорозуміння, в Росію, а в її складі й на Україну, проникають ідеї марксизму, в тому числі й філософські. Про це незаперечно свідчить захоплений відгук В. Г. Белінського про зміст статей основоположників марксизму, видрукованих у редактованих К. Марксом «Deutsche—Französische Jahrbücher» за 1844 р., — «До критики гегелівської філософії права», «До єврейського питання», «Нариси критики політичної економії» (Ф. Енгельса). Основоположник революційно-демократичної ідеології в Росії в листі до О. І. Герцена від 26 січня 1845 р. писав: «Істину я взяв собі,—і в словах бог і релігія бачу п'ятому, морок, кайдани й батіг, і люблю тепер ці два слова, як наступні за ними чотири»⁶.

В другий, буржуазно-демократичний (різничинський), період визвольного руху в Росії марксизм вже не просто спорадично проникає, але й поступово поширюється, спочатку у вигляді окремих, переважно економічних і соціально-політичних положень та ідей, а в подальшому (з 80-х років) — і як цілісне вчення. Це пояснюється передусім об'єктивними умовами соціально-економічного розвитку країни, які після реформи 1861 р. почали швидко змінюватись, створивши реальний ґрунт (робітничі маси) для дедалі ширшого і глибшого сприйняття революційної марксистської ідеології.

Оскільки буржуазно-демократичний період боротьби передових сил Росії на різних етапах мав різні особливості щодо своєї соціально-економічної основи, то цілком зрозуміло, що й процес поширення марксизму характеризувався своїми особливостями. В 60-ті — на початку 70-х років, наприклад, коли тільки почали широко формуватися капіталістична система господарства і відповідна їй буржуазна соціально-класова структура, а феодальна монархія робила перші кроки в напрямі переростання в монархію буржуазну, — головна заслуга в поширенні марксистських ідей належала революційним демократам — як в середині країни, так і в міжнародному визвольному русі (І Інтернаціонал, ідейно-політична й безпосередньо практична діяльність російських революціонерів в лавах паризьких комунарів). В 70—80-х роках певні положення марксистського вчення, насамперед в його економічній і соціально-політичній частинах, об'єктивно (бо мотиви і мету мали зовсім інші, на відміну від свідомих поширювачів марксизму, тобто пролетарських революціонерів) поширювали народники, спочатку революційні, а з 80-х років — ліберальні. Формування армії промислового пролетаріату в 70—80-х роках знай-

⁶ Белінський В. Г. Вибрані філософські твори: В 2-х т. К., 1950, т. 2, с. 434.

шло своє відображення — в плані, який нас в даному разі цікавить, — в організованому вивченні пролетарської ідеології (марксистські гуртки та групи), у створенні перших революційних робітничих організацій.

На початку 80-х років, коли стало цілком ясно, що процес «капіталізації» країни невідворотний, а рух революційного народництва зазнав краху, почався етап порівняно широкого, свідомого, організованого, цілеспрямованого поширення і пропаганди марксистської теорії як цілісної світоглядної системи економічних, соціально-політичних і філософських поглядів революційного пролетаріату, покликано-го здійснити докорінний переворот в усіх сферах соціальної дійсності.

Як відомо, в 70-х роках XIX ст. марксизм значно зміцнив свої позиції в робітничому русі. Природно, що перед виразниками інтересів російського робітничого класу постало конкретне завдання — озброїти пролетаріат своєї країни інтернаціоналістським марксистським вченням. Дійовими засобами досягнення цієї мети на першому етапі розвитку робітничого руху були численні марксистські гуртки, революційні робітничі організації, відповідним чином організовані групи революційної інтелігенції, класово свідомих робітників та студентства, молоді, які пропагували ідеї марксизму в масах робітників.

Велику роль у поширенні марксистського вчення в Росії відіграли самі його творці — К. Маркс і Ф. Енгельс. На всіх етапах своєї революційної діяльності, особливо з кінця 60-х років, вони уважно стежили за тим, як розвивалася в країні політична ситуація. Про це яскраво говорять видруковані праці і рукописні матеріали основоположників марксизму — їх численні висловлювання в листах та зафіксовані зауваження в процесі читання книг російських авторів, а також свідчення їх сучасників. Володіючи російською мовою, Маркс і Енгельс ретельно, за першоджерелами, вивчали загальну історію країни, її внутрішню і зовнішню становище, історію її революційного руху, економіку, особливо аграрне питання, різноманітні статистичні матеріали, цікавились публіцистикою і художньою літературою. Добре розуміючи співвідношення соціальних сил в Росії, тенденцію їх подальшої зміни, маючи особисті зв'язки з багатьма російськими революціонерами та вченими, К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали реальну перспективу поступового перетворення Росії в центр світового революційного руху, висловлювали глибоке «переконання, що в Росії є неминучою і близькою найграндіозніша соціальна революція»⁷. В передмові до російського видання «Маніфесту Комуністичної партії» (1882) вони прямо підкресливали, що Росія являє собою передовий загін революційного руху в Європі. В кінці свого життя К. Маркс з задоволенням констатував, що деякі з нещодавно опублікованих російських видань «свідчать про поширення моїх теорій в цій країні».

В 70-х роках вплив марксизму в Росії вже був досить відчутним і виявлявся в різноманітних формах — в захопленні передових представників чи навіть груп інтелігенції, робітників, молоді окремими сторонами вчення К. Маркса та Ф. Енгельса, перекладах та публікації найвидатніших творів класиків марксизму, особливо «Маніфесту Комуністичної партії» та «Капіталу», в перших спробах створення гуртків і організацій з метою поширення марксистських ідей серед демократичної інтелігенції та робітників, в пропаганді соціалістичного вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, в практиці революційного визвольного руху.

Своєрідною «репетицією» організаційних і теоретичних здібностей російських революціонерів в умовах західноєвропейського руху

⁷ Маркс К. Лаурі і Полю Лафарг у Париж, 5 березня 1870 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 32, с. 521.

була діяльність російських інтернаціоналістів в Міжнародному товаристві робітників (О. О. Серно-Соловйовича, М. І. Утіна та ін.).

Протягом всього часу існування I Інтернаціоналу К. Маркс представляв інтереси Російської секції в Генеральній Раді, надаючи допомогу російським революціонерам. Водночас він спрямував практичну діяльність членів цієї секції на зміцнення міжнародного робітничого руху. Важливе значення діяльності членів Російської секції Інтернаціоналу полягає, зокрема, в тому, що вони під впливом К. Маркса та Ф. Енгельса, робітничого руху не тільки зробили значний крок в переході від революційного демократизму, утопічного соціалізму до наукового соціалізму, але й певною мірою сприяли активізації робітничого руху й поширенню марксизму в Росії⁸.

Отже, можна сказати, що діячі Російської секції Інтернаціоналу, стоячи біля колиски російського соціал-демократичного руху, демонстрували водночас велику інтернаціональну силу революційних марксистських ідей.

Безпосередня участь російських революціонерів у діяльності I Інтернаціоналу, його Російської секції дали підставу Марксу та Енгельсу високо оцінити їх теоретичні здібності, мужність в боротьбі за робітничу справу, відданість високим гуманістичним ідеалам. Серед російських емігрантів, відзначав Ф. Енгельс в одному із своїх листів (1872 р.), маючи на увазі насамперед членів Російської секції Інтернаціоналу, «є люди, які за своїми обдаруваннями і характером безумовно належать до кращих людей нашої партії; хлопці, в яких витримка, твердість характеру і в той же час теоретичне розуміння просто гідні подиву»⁹. Децю пізніше (1884 р.) Ф. Енгельс у відомому листі своїй російській кореспондентці Є. Папріц писав, заперечуючи її твердження про теоретичну невідповідність своїх співвітчизників: «Ми обидва, Маркс і я, не можемо на них (російських революціонерів.—І. Г.) поскаржитись. Коли деякі школи і відзначались більше своїм революційним запалом, ніж науковими дослідженнями, коли були і є ще де-не-де блукання, то, з другого боку, була і критична думка і самовіддані шукання в галузі чистої теорії, гідні народу, який дав Добролюбова і Чернишевського»¹⁰.

80-ті роки ознаменувались інтенсивним поширенням і досить широкою пропагандою марксистського вчення, в тому числі філософських ідей, в Росії і на Україні. Головними організаційними формами, завдяки яким здійснювався процес засвоєння наукової теорії основоположників ідеології революційного пролетаріату, були марксистські гуртки, групи та організації, в які входили представники найбільш передової інтелігенції, робітників та студентства.

Із створенням групи «Визволення праці» (Женева, 1883 р.) в Росії розгорнулася систематична, планомірно організована робота по пропаганді марксистських ідей, в тому числі основних світоглядно-методологічних положень діалектичного та історичного матеріалізму. Її об'єктивними передумовами були порівняно швидкий розвиток капіталізму в Росії, постійне зростання армії пролетаріату, посилення робітничого руху. Важливе значення мав і той факт, що в цей час вже була проведена певна робота по пропаганді марксистських ідей серед робітничого авангарду та передової інтелігенції. Як відомо, народництво, яке з початку 80-х років почало еволюціонувати в бік лібералізму, продовжувало претендувати на роль гегемона у визвольному русі і займало войовничо негативну позицію щодо марк-

⁸ Згадаємо хоч би той факт, що член секції Є. Томановська (Дмитрієва), героїня Паризької Комуні, повернувшись в Росію, стала членом гуртка Бруснева.

⁹ Енгельс Ф. Йоганну Філіппу Беккеру.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 391.

¹⁰ Енгельс Ф. Євгенію Едуардівні Папріц.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 139.

сизму і пролетарського визвольного руху. Тому пропаганда революційної марксистської теорії групою «Визволення праці» здійснювалась в рішучій і послідовній боротьбі з ідеологією ліберального народництва, лідери якого — М. Михайловський, В. Воронцов та ін. — прагнули будь-що довести незастосовність марксизму до умов пореформеного розвитку Росії.

Виконуючи головну свою місію — пропаганди й поширення марксизму в боротьбі з народництвом, діячі групи «Визволення праці», які самі вийшли з народницького руху (насамперед її організатор і керівник Г. В. Плеханов), розгорнули широку діяльність по перекладу та виданню творів К. Маркса і Ф. Енгельса. В результаті їх зусиль були видрукувані російською мовою такі твори основоположників наукового комунізму, як «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії», соціологічні розділи «Анти-Дюрінга», раніше опубліковані Ф. Енгельсом під назвою «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Про суспільні відносини в Росії», «Промова про свободу торгівлі» та ін.

Поряд з перекладацькою роботою плехановська група видавала також власні праці, в яких пропагувались ідеї марксизму на основі наукового аналізу конкретних фактів російської історії, переважно пореформеного періоду. Серед них провідне місце посідають твори Плеханова, спрямовані проти народництва, на захист марксистської соціальної філософії: «Соціалізм і політична боротьба» (1883), «Наші незгоди» (1885), «Про матеріалістичне розуміння історії» (1897), «До питання про роль особи в історії» (1899), «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895) та ін.

Ф. Енгельс і В. І. Ленін високо оцінили діяльність групи «Визволення праці», особливо її керівника Г. В. Плеханова. Ознайомившись з його працею «Наші незгоди», Ф. Енгельс писав у листі до В. Засулич (23.IV.85): «Я пишаюсь тим, що серед російської молоді існує партія, яка щиро і без застережень прийняла великі економічні й історичні теорії Маркса і рішуче порвала з усіма анархістськими і дещо слов'янофільськими традиціями своїх попередників. І сам Маркс був би також гордий цим, якби прожив трохи довше. Це прогрес, який матиме величезне значення для розвитку революційного руху в Росії»¹¹.

Пророче передбачення здійснилося. Геніальні ідеї вождів міжнародного пролетаріату все більше поширювались на величезних просторах Російської імперії, в тому числі й на Україні, все глибше проникали в свідомість революційного робітничого класу та передової інтелігенції. Викриваючи ненауковий, дрібнобуржуазний характер економічних і соціально-політичних поглядів ліберального народництва, його хибних, суб'єктивістських методологічних настанов, прихильники марксистського вчення в Росії, передусім діячі групи «Визволення праці», розчищали ґрунт для сприйняття марксистської теорії, розгортання пролетарського, соціалістичного руху.

Революціонізуючий вплив марксистських ідей позначився на активізації соціал-демократичного руху в важливих промислових центрах Росії, в тому числі й на Україні. Порівняно з 70-ми роками в цей час наукова соціалістична свідомість проникає у все ширші кола робітників, революційної молоді, демократичної інтелігенції. Створюються нові марксистські гуртки та групи, які ставлять своїм завданням пропаганду й поширення наукової ідеології пролетаріату, згуртування робітників з метою організації переможної боротьби проти підвалин експлуататорського ладу.

¹¹ Енгельс Ф. Вірі Іванівні Засулич в Женеву. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 245.

Яскравим свідченням глибокого проникнення наукової, соціалістичної ідеології в свідомість передових робітників та інтелігенції була діяльність численних марксистських гуртків і груп у промислових центрах країни.

Вирішальним об'єктивним фактором, визначальною причиною успішного поширення і пропаганди марксистських, в тому числі філософських, ідей в Росії була наявність армії промислового пролетаріату, що формувалась і зміцнювалась на базі розвитку капіталістичного способу виробництва. Це пояснює, чому марними, безпідставними були народницькі концепції про «особливий шлях» розвитку пореформеної Росії, «штучність» капіталізму, можливість уникнути масового розорення селянства, пролетаризації села. Така обставина показує водночас всю безглуздість спроб сучасних «радянологів» та «теоретиків» українського буржуазного націоналізму «довести», ніби в нашій країні марксизм не мав необхідних історичних коренів, а «штучно» перенесений з Заходу, ніби він не був пов'язаний з реальним процесом соціально-економічного розвитку країни.

Разом з тим історія поширення марксизму вже в допролетарський період свідчить про велику силу суб'єктивного фактора — відданість справі робітничого класу, ідейний гарт та величезні вольові зусилля революціонерів, їх організаторські якості та ін.

Винятково значення щодо цього мала теоретична і практична діяльність В. І. Леніна. Протягом десятиріччя (1893—1903) — з часу, коли Ленін переїхав із Самари в Петербург, ним і його соратниками була виконана величезна робота по ідейній та організаційній підготовці партії нового типу. В 1895 р. Ленін створив «Союз боротьби за визволення робітничого класу», об'єднавши всі марксистські гуртки Петербурга (близько 20) в одну єдину організацію, яка була прообразом партії нового типу. Велике значення «Союзу» полягало передусім у тому, що він почав практично здійснювати курс на з'єднання соціалізму з робітничим рухом, дав могутній поштовх створенню аналогічних організацій в ряді великих міст Росії: Москві, Ростові-на-Дону, Тулі, Самарі, Казані, Києві, Катеринославі, Миколаєві та ін. Соціал-демократичні організації виникли також на півночі Росії, в Сибіру, Закавказзі, західних національних окраїнах. В 1898 р. декілька «Союзів боротьби» — петербурзький, московський, київський та ін. — зробили спробу створити єдину соціал-демократичну партію, зібравшись в Мінську на I з'їзд РСДРП. Однак в той час партії фактично створити ще не вдалось. Центральний Комітет невдовзі був заарештований, програма і статут не були розроблені. Більше того — після з'їзду в соціал-демократичному русі почалися розбріди хитання.

Пролетарську партію створив II з'їзд РСДРП, підготовлений активною теоретичною, пропагандистською і організаторською роботою ленінської «Искры».

Ідейно-теоретичні і організаційні підвалини створення партії наукового комунізму в Росії розробив Ленін, з ім'ям якого пов'язаний новий етап у розвитку марксизму. Сприймавши марксистську теорію як науку, без якої не можна досягти правильного усвідомлення законів історичної дійсності, як керівництво до революційної дії, Ленін не тільки відстояв марксизм в боротьбі з усіма ворогами марксизму, але й, спираючись на новий досвід світового і російського визвольного руху і найважливіші досягнення науки, розвинув його далі. Ленін, зокрема, розвинув марксистський науковий метод у розв'язанні найважливіших завдань революційної боротьби пролетаріату, дав нещадну відсіч усім ворожим марксизмові ідейним течіям.

Ще в перших своїх творах В. І. Ленін вказує на необхідність дальшого розвитку марксизму комуністами всіх країн, якщо вони не

хочуть відстати від назрілих потреб розвитку суспільства, від насущних завдань визвольної боротьби робітничого класу¹².

У праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» В. І. Ленін, викриваючи наукову неспроможність і реакційність суб'єктивістської соціологічної концепції народників, що спиралися на метафізичний спосіб мислення, доводить настійну необхідність діалектичного аналізу історичних факторів, бо лише за цієї умови можна зрозуміти їхню суть і правильно орієнтуватися в складному переплетінні суспільних подій. В інших працях 90-х років («Від якої спадщини ми відмовляємось?», «Розвиток капіталізму в Росії» та ін). Ленін дав зразки наукового аналізу російської соціальної дійсності, захистив і обгрунтував у боротьбі проти народництва, «легального марксизму» й «економізму» фундаментальні положення марксистської теорії, конкретизував і розвинув далі матеріалістичну діалектику на основі узагальнення конкретних фактів історії, досягнень науки. У праці «Економічний зміст народництва...» Ленін розгромив буржуазний об'єктивізм як засіб перекручення соціальної дійсності та виправдання капіталістичного ладу.

У праці «Що робити?» (1902) Ленін розвинув, поряд з іншими, надзвичайної ваги питання про діалектику буття і свідомості робітничого класу, який бореться за своє визволення від гніту капіталу, а також винятково важливе положення про те, що необхідною ланкою в підготовці створення революційної робітничої партії Росії є організація загальноросійської політичної газети. Історичне значення книги «Що робити?» полягає, зокрема, в тому, що в ній глибоко доведена теоретична неспроможність і політична шкідливість «теорії стихійності» робітничого руху, яку проповідували «економісти» та їхні західноєвропейські вчителі — бернштейніанці, показано велике значення соціалістичної свідомості пролетаріату, обгрунтовано одне з вихідних положень марксизму — про необхідність комуністичної партії, яка є органічним поєднанням революційного робітничого руху з науковим соціалізмом. В цій геніальній праці Ленін всебічно й глибоко розробив ідеологічні основи партії нового типу.

Отже, нова епоха, нова соціально-класова ситуація, нові завдання та можливості викликали до життя й нову ідейну та політичну зброю для перемоги революційних класів над силами реакції і контрреволюції — на противагу тій, якою користувались партії II Інтернаціоналу в період «мирного» розвитку капіталізму і простого «поширення» робітничого руху. Нова епоха створила реальні передумови для успішної революційної боротьби. Революція стала практично неминучою. Вона вимагала такої духовної та політичної зброї, за допомогою якої пролетаріат зміг би не тільки згуртуватися ідейно і організаційно, але й мати в своєму розпорядженні всі необхідні засоби для повалення експлуататорського ладу.

Таку зброю — ленінізм і більшовицьку партію — й створив геній В. І. Леніна. Будучи закономірним продовженням і дальшим розвитком марксизму в нових історичних умовах, ленінізм міг з'явитися лише в країні з найбільш гострими соціальними суперечностями і найбільш революційним робітничим класом. Як глибоко інтернаціоналістське вчення, ленінізм є узагальненим теоретичним вираженням світового революційного руху, відображенням життєвих інтересів, політичних позицій, цілей та ідеалів міжнародного робітничого класу.

Новаторським втіленням марксизму в практику революційного руху російського робітничого класу — спадкоємця кращих революційних традицій міжнародного пролетаріату — стала більшовицька

¹² Див.: *Ленін В. І.* Наше найближче завдання. — Повне зібр. творів, т. 4, с. 184.

партія. В безкомпромісній боротьбі проти ліберального народництва, «економізму» і «легального марксизму» В. І. Ленін показав, що єдиним шляхом перетворення Росії буржуазної в Росію соціалістичну є розвиток широкого визвольного пролетарського руху, який спрямовується і надихається справді революційною марксистською партією, озброєною передовою теорією. Революційна партія російських комуністів, будучи партією соціальної революції, взяла на озброєння марксистсько-ленінську теорію для мобілізації мас на боротьбу за докорінні соціальні перетворення. Сприймавши марксизм-ленінізм як керівництво до дії, як метод підходу до вивчення реального життя, точних фактів дійсності, враховуючи всю своєрідність нової смуги історичного розвитку і нові вимоги, поставлені розвитком суспільства, партія ленінізму блискуче виконала роль керівника робітничого класу, всіх трудящих в їх боротьбі за знищення старого ладу.

Найважливішими рисами і особливостями партії нового типу на протривагу нездатним до революційної дії партіям II Інтернаціоналу, як відзначається в постанові ЦК КПРС, є те, що вона керується марксистсько-ленінським вченням і творчо розвиває його, забезпечує органічну єдність революційної теорії і революційної практики, є колективним політичним вождем робітничого класу, найвищою формою його організації, авангардом усіх трудящих. Джерелом її невичерпної сили є найтісніший зв'язок з масами. Партія комуністів буде своєю діяльністю на основі демократичного централізму, неухильно зміцнює ідейну і організаційну єдність власних рядів, свідому дисципліну, розвиває активність своїх членів. Вона непримиренно ставиться до будь-якої фракційності, виявів опортунізму, критично аналізує результати своєї політики, постійно вивчає, оцінює і використовує досвід міжнародного комуністичного руху. Однією з найважливіших рис партії нового типу є послідовне здійснення нею принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Створена В. І. Леніном партія більшовиків, озброєна марксистсько-ленінською теорією, очолила визвольну боротьбу пролетаріату і його союзників в трьох російських революціях і привела трудящих до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Під керівництвом партії комуністів-ленінців трудящі нашої країни розгромили іноземних інтервентів і внутрішню контрреволюцію, відстояли свободу і незалежність нашої Батьківщини, побудували розвинуте соціалістичне суспільство і нині переможно будують комунізм. В сучасних умовах, говорить в постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП», партія «наполегливо розв'язує завдання формування у членів суспільства марксистсько-ленінського світогляду, виховання у них відданості ідеалам комунізму, почуття господаря країни, політичної і моральної культури, непримиренності до буржуазної ідеології та моралі. Провадиться робота по підвищенню ідейно-теоретичного і організаційного рівня політико-виховної діяльності, зміцнення її зв'язку з життям». Сила партії, підкреслюється у постанові, полягає в тому, що «вона звіряє всю діяльність, кожен свій крок з безсмертним ученням Маркса, Енгельса, Леніна, яке дає єдино правильні відповіді на найскладніші питання суспільного розвитку, є дійовим методом пізнання і перетворення дійсності. Осмислення соціального досвіду і проблем, що виникають, творчий розвиток марксизму-ленінізму за неодмінної вірності його основоположним принципам партія розглядає як важливе і постійне актуальне завдання»¹³.

Вірність ідейному прапорю Комуністичної партії, яка, за словами В. І. Леніна, є розум, честь і совість сучасної епохи,—неодмінна запорука всіх наших успіхів. Марксизм-ленінізм — предмет

¹³ Рад. Україна, 5 квіт., 1983 р.

гордості кожного радянського комуніста. «Ми, радянські комуністи,— зазначив товариш Ю. В. Андропов,— пишаємося своєю приналежністю до найвпливовішої ідейної течії в усій історії світової цивілізації — марксизму-ленінізму. Відкритий усьому найкращому, передовому, що є в сучасній науці і культурі, він перебуває сьогодні в центрі духовного життя світу, володіє умами мільйонів і мільйонів людей. Це ідейне кредо висхідного класу, який визволяє усе людство. Це філософія соціального оптимізму, філософія сучасного і майбутнього»¹⁴.

* * *

В статтю розглядаються ідейні передумови виникнення партії нового типу (распространение и пропаганда марксизма в России, создание марксистских кружков и организаций и т. д.). Особое внимание уделяется роли В. И. Ленина в создании партии социалистической революции и коммунистического созидания.

¹⁴ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 28.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ І НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ,
ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ В 1981—1982 РОКАХ

(Продовження. Початок — в № 3 за ц. р.)

- ПІВНЕНКО А. С. Комсомол в умовах розвитку соціалізму: (ВЛКСМ в політ. системі сов. об-ва).— Кієв: Політгиздат України, 1981.— 158 с.
- Политическая система советского общества / Д. А. Керимов, Л. П. Юзьков, В. Ф. Погорелко и др.— Кієв: Політгиздат України, 1981.— 262 с.
- Развитие социально-классовой структуры социалистического общества: Сб. ст. / Редкол.: Н. И. Сазонов (отв. ред.) и др.—Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1981.—63 с.— (Вестн. Харьк. ун-та; № 210).
- САВЕНКО А. В. Производственные отношения в развитом социалистическом обществе.— Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1981.—171 с.
- САГАТОВСКИЙ В. Н., САГАТОВСКАЯ Л. Г. Духовные ценности личности и их формирование в развитом социалистическом обществе.— Кієв: О-во «Знання» УССР, 1981.—48 с.
- Сближение социально-экономического развития города и села / Л. А. Шепотько, И. В. Прокопа, В. Я. Плонский, Н. М. Скурская.— Кієв: Наук. думка, 1981.— 295 с.
- Семья: проблемы и перспективы: Сб. ст. / Сост. В. Я. Белич.— Днепропетровск: Промінь, 1982.— 95 с.
- СЛОБОДЯН М. И. Пролетарский интернационализм — фактор социального развития: (На материалах зап. обл. УССР).— Кієв: Наук. думка, 1981.—157 с.
- Соціалістичний спосіб життя: Довідник / В. І. Шинкарук, Л. В. Сохань, Р. А. Ануфрієва та ін.— К.: Політвидав України, 1981.—279 с.
- Соціалістичний спосіб життя і молодь: Орієнтов. навч. програма.— К.: Молодь, 1981.—53 с.
- Соціально-класові відносини у розвинутому соціалістичному суспільстві / М. Ф. Сидорчук, Б. І. Распутніс, В. К. Сульженко та ін.; Відп. ред. О. П. Веремеева.— Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1981.—172 с.
- СТЕПАНЕНКО А. В. Города в условиях развитого социализма.—Кієв: Наук. думка, 1981.—295 с.
- СУЛЬЖЕНКО В. К. Интернационализм на этапе развитого социализма: Осуществление ленинской нац. политики КПСС на Украине.— Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1981.—191 с.
- СУЛЬЖЕНКО В. К. Партійне керівництво інтернаціональним вихованням трудящих.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.—48 с.
- СЫРЦОВ Н. Г. XXVI съезд КПСС о становлении социальной однородности советского общества.— Кієв: О-во «Знання» УССР, 1982.—48 с.
- Теоретичні питання національних відносин та пролетарського інтернаціоналізму: Зб. наук. праць / АН УРСР. Ін-т філософії; Відп. ред. П. Д. Коваль.— К.: Наук. думка, 1981.—166 с.
- ТОМЧУК П. В. Труд как главная сфера социалистического образа жизни.—Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1981.—167 с.

(Продовження на с. 43)

Характерні риси соціалістичного способу життя

І. П. ЦАМЕРЯН

РАДЯНСЬКА БАГАТОНАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА НА ЕТАПІ ЗРІЛОГО СОЦІАЛІЗМУ

Союз Радянських Соціалістичних Республік — живе втілення ідей і принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Створений під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, він є новим історичним типом багатонаціональної держави, в якій на добровільній і рівноправній основі об'єдналися в єдину братерську сім'ю понад сто соціалістичних націй і народностей. «Ленінські заповіді, ленінські принципи національної політики для нас священні. Спираючись на них, послідовно утверджуючи їх на практиці, ми створили могутню державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік, утворення якого стало не тільки великим кроком у розвитку соціалізму, а й одним з найважливіших переломних моментів у ході всесвітньої історії»¹, — вказує Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов.

Історичне значення радянської багатонаціональної держави стає особливо наочним при осмисленні всіх етапів її становлення і розвитку. Це, по суті, ціла епоха. «Історія, мабуть, не знає такого стрімкого злету від стану відсталості, бідувань і розрухи до могутності сучасної великої держави з найвищим рівнем культури і постійно зростаючим добробутом народу»². Весь хід еволюції соціалістичної державності повністю підтверджує історичну правоту марксистсько-ленінського вчення про те, що успішне розв'язання національного питання можливе лише з класових, пролетарських позицій. Після ліквідації класових антагонізмів відійшла в минуле національна ворожнеча, набули стрімкого розвитку раніше відсталі національні окраїни, де здебільшого переважали архаїчні, часом навіть дофеодальні відносини. Під керівництвом Комуністичної партії, завдяки дружній творчій роботі мільйонів трудящих в СРСР створено єдиний народногосподарський комплекс, якісно змінилась соціальна структура республік, у процесі інтенсивного обміну духовними цінностями розквітла соціалістична багатонаціональна культура. Сформувався соціалістичні нації, що становлять нині нову історичну спільність — радянський народ. Кожна із союзних республік вносить вагомий вклад в загальне піднесення економіки і культури СРСР. «І це ... не просте складання, це багаторазове помноження наших творчих сил»³, — підкреслює товариш Ю. В. Андропов.

Радянська багатонаціональна держава є одним з ефективних знарядь примноження творчих, будівничих сил мільйонів радянських людей. Її розвиток і вдосконалення мали найважливіше, вирішальне значення в успішному розв'язанні національного питання, здійсненні індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції, у побудові соціалізму, в захисті нашої соціалістичної Вітчизни від німецько-фашистських загарбників і розгромі гітлерівської Німеччини та мілітаристської Японії. Монолітна

¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1982, с. 6.

² Там же, с. 7.

³ Там же, с. 8—9.

єдність народів-братів у Союзі РСР — запорука їхніх дальших здобутків у комуністичному будівництві.

Союз Радянських Соціалістичних Республік створений на основі ленінських принципів радянської соціалістичної федерації: безумовного визнання і здійснення рівності всіх націй, всіх народів і рас; добровільного, рівноправного і вільного характеру об'єднання радянських республік; демократичного централізму в устрої і діяльності радянської багатонаціональної держави. Названі принципи відображують марксистсько-ленінське розуміння права націй на самовизначення як найдійовішого гаранту могутності багатонаціонального державного утворення. Вони стали стрижнем національної політики Комуністичної партії. Комуністи-ленінці вважають, що тільки це право може бути ідейно-політичним фундаментом для добровільного об'єднання всіх націй в їхній боротьбі проти експлуататорського ладу, за побудову нового суспільства. Велика Жовтнева соціалістична революція підтвердила правильність такого підходу до проблем національно-державного устрою соціалістичного суспільства. Саме життя, складні й відповідальні завдання в галузі економіки й оборони, політики й культури диктували необхідність об'єднання народів, соціалістичних республік, що виникли на руїнах Російської імперії, і створення такого державного механізму цього об'єднання, який би всіляко сприяв їх спільному інтенсивному розвитку.

По закінченні громадянської війни народився, зміцнів, набув справді всенародного характеру об'єднавчий рух за створення єдиної багатонаціональної радянської держави. Натхненником і організатором цього руху була Комуністична партія на чолі з Леніном.

Шлях до радянської соціалістичної федерації був непростим, бо це — шлях першопродів. «Те, що здається очевидним сьогодні, далеко не було очевидним у той бурхливий, перехідний час. Пошук конкретних державних форм, політичних інститутів, в які треба було перетворити загальні ідеї і передумови національної програми, проходив у гострих спорах. Зштовхувалися найрізноманітніші думки — від програми крихкого, аморфного об'єднання республік у рамках конфедерації до вимоги просто включити їх до складу РРФСР на початку автономії. Потрібні були геній і авторитет В. І. Леніна, щоб знайти і відстояти єдино правильний шлях — шлях соціалістичного федералізму»⁴, — зазначив товариш Ю. В. Андропов.

Відкриття нового історичного типу федерації — соціалістичної федерації — було великою заслугою В. І. Леніна. Воно спиралося на революційний творчий досвід мас, стало результатом теоретичного узагальнення практики радянського державного будівництва і орієнтиром для дальшого вдосконалення державного устрою радянського суспільства.

Усі принципи соціалістичної федерації органічно взаємопов'язані, взаємозумовлені і перебувають в органічній єдності. Не можна відмовитися від жодного з них, не порушуючи якісної цілісності всієї системи цієї федерації. Це пояснюється інтернаціоналістським характером її принципів, тим, що вся її організація і функціонування мають величезне інтернаціональне значення. Тому точніше назвати їх ленінськими інтернаціоналістичними принципами соціалістичної федерації.

Значений акцент, гадаємо, доречний, оскільки в нашій науковій літературі можна натрапити й на інші думки з цього питання. Так, наприклад, деякі автори вважають, що тільки принцип демократичного централізму має інтернаціональний характер. До числа ж принципів радянської федерації при цьому залічують національно-територіальний, добровільність об'єднання, рівноправність і сувере-

⁴ Там же, с. 5.

нітет суб'єктів федерації та єдність суверенітету Союзу РСР і союзних республік, а також демократичний централізм. Перші чотири, які стосуються «демократичної основи федерації», тлумачаться як принципи «національні», спрямовані на всебічний розвиток і розквіт кожної з республік у братній сім'ї народів: останній же — демократичний централізм — як принцип «інтернаціональний», «спрямований, крім того і головним чином, на розвиток і зміцнення всієї федерації в цілому»⁶.

З такими твердженнями, на наш погляд, погодитись не можна. Не тільки принцип демократичного централізму, а й усі інші принципи радянської федерації мають інтернаціоналістський смисл і характер. Хіба добровільний і вільний характер об'єднання народів і республік у Союз РСР, їхня рівноправність і суверенітет служать лише інтересам кожної окремої республіки? Адже інтернаціоналізм кожного з принципів радянської соціалістичної федерації полягає в тому, що вони служать як загальним інтересам і завданням Союзу РСР і радянського народу в цілому, так і інтересам кожної з республік, націй і народностей. Національно-територіальний же елемент є органічним складовим компонентом принципів рівності всіх націй і народностей, їх добровільного і вільного згуртування в єдиній багатонаціональній державі, а не окремим принципом. Річ у тім, що «спільність території» становить одну з основних ознак нації, а тому безумовне визнання рівності всіх націй вбирає і визнання національно-територіальної спільності кожної з них. Природно, що принцип добровільного і вільного об'єднання республік, народів, націй і народностей означає і визнання національно-територіального характеру суб'єктів радянської федерації.

Ленінські принципи соціалістичної федерації втілені в устрої і діяльності Союзу РСР від самого початку його утворення. Жоден з них не перестав діяти на хоч би якому з етапів поступального розвитку радянського суспільства і радянської багатонаціональної держави. Але з цього не випливає, що зазначені принципи абсолютно незмінні. З розвитком нашого суспільства, з переходом його від одного етапу до іншого, вищого, розвивалась і сама радянська багатонаціональна держава, змінювались завдання, що стоять перед нею, зміст її функцій, визначений прогресом її економічного базису. Зрозуміло, що ці зміни діставали своє відображення і в принципах радянської федерації. Від етапу до етапу: від перехідного періоду до побудови основ соціалізму і далі — до завершення будівництва соціалізму, потім до зрілого соціалізму, — розвивались і збагачувались принципи радянської федерації, зростали широта і глибина їх втілення в устрої і діяльності радянської багатонаціональної держави.

Це яскраво виявилось у Конституціях СРСР 1924, 1936 і 1977 років і в Конституціях союзних та автономних республік. Кожний з цих документів має, звичайно, свої особливості, але всі вони відображають інтернаціоналістичні принципи радянської федерації на відповідних історичних етапах будівництва соціалізму і комунізму. Нова Радянська Конституція законодавчо закріпила досягнуте в умовах розвинутого соціалізму неподільне панування і торжество інтернаціоналістської ідеології та інтернаціоналістських принципів радянської федерації. Вона стала, як підкреслює товариш Ю. В. Андропов, значною віхою в зміцненні національно-державних устоїв радянського суспільства. «У цьому видатному документі не тільки підбито підсумки попереднього розвитку, а й визначено міцні, стійкі політико-правові основи для дальшого розквіту і зближення всіх націй і народностей країни»⁶.

⁶ Берендеев О. В. Демократический централизм советской федерации. М., 1982, с. 31—32.

⁶ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 9.

Сила і міцність радянської федеративної багатонаціональної держави неухильно зростає від етапу до етапу її історичного розвитку. Діалектика зазначеного процесу така, що ця держава, становлячи собою могутнє знаряддя будівництва нового суспільства, його сходження від однієї історичної висоти до іншої, набувала все нових джерел сили для свого зміцнення, розвитку економічного фундаменту, соціально-класової та інтернаціональної бази, зростання духовного потенціалу. Одним з найважливіших факторів міцності і непохитності радянської багатонаціональної держави є послідовний інтернаціоналізм в її устрої та діяльності. Про винятково велике значення послідовного зміцнення принципів інтернаціоналізму в державному устрої СРСР, у відносинах союзних республік неодноразово говорив В. І. Ленін.

«У чому суть шляху, вказаного Леніним? — наголошує товариш Ю. В. Андропов. — Коротко можна було б сказати так. Це — цілковита добровільність союзу вільних народів, як гарантія максимальної міцності федерації соціалістичних республік. Це — цілковита рівноправність усіх націй і народностей, послідовна лінія на ліквідацію не тільки юридичної, а й фактичної їх нерівності. Це — вільний розвиток кожної республіки, кожної народності в рамках їх братнього союзу. Це — наполегливе виховання інтернаціоналістської свідомості і неухильний курс на зближення всіх націй і народностей нашої країни»⁷.

Ідеї пролетарського інтернаціоналізму були творчо розвинуті В. І. Леніним в умовах соціалістичного будівництва. В рік утворення СРСР, підбиваючи підсумки пошуків форм національно-державного устрою держави пролетарської диктатури, В. І. Ленін зазначає: «Наш досвід розв'язання протягом п'яти років національного питання в державі, що містить у собі таку велику кількість національностей, яку навряд чи можна знайти в інших країнах, цілком переконує нас у тому, що єдино правильним ставленням до інтересів націй у таких випадках буде максимальне їх задоволення і створення умов, які виключають будь-яку можливість конфліктів на цьому ґрунті. Наш досвід створив у нас непохитне переконання, що тільки величезна уважність до інтересів різних націй усуває ґрунт для конфліктів, усуває взаємне недовір'я, усуває побоювання будь-яких інтриг, створює те довір'я, особливо робітників і селян, що говорять різними мовами, без якого ні мирні відносини між народами, ні хоч трохи успішний розвиток усього того, що є цінного в сучасній цивілізації, абсолютно неможливі»⁸.

Розроблені В. І. Леніним інтернаціоналістські принципи є теоретичною основою радянського державного устрою. Так, кожна радянська республіка, незалежно від її розміру і чисельності населення, має однакові, рівні з іншими республіками права. Принцип рівноправності союзних республік забезпечується і самою структурою вищих органів державної влади й управління СРСР. Система організації державної влади й управління забезпечує поєднання інтересів кожної республіки і нації з їх спільними, інтернаціональними інтересами. У нерозривному зв'язку з рівністю всіх союзних республік перебуває вільний і добровільний характер їх згуртування в єдиному Союзі РСР, а також їх суверенність. Критерієм суверенітету радянських республік є реальна гарантія їх незалежності і свободи, котру забезпечує могутність Союзу РСР. «Суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР»⁹, — зазначається у

⁷ Там же, с. 5.

⁸ *Ленін В. І.* Інтерв'ю кореспондентові «Обсервер» і «Манчестер Гардіан» М. Фарбману. — Повне зібр. творів, т. 45, с. 229.

⁹ *Конституція* (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 29.

статті 81 Конституції СРСР. Незаперечним виявом суверенітету союзних республік є закріплене в Конституції право вільного виходу з СРСР¹⁰. Суверенність, що ґрунтується на добровільності входження в Союз РСР, стала основою дедалі більшого зближення всіх соціалістичних націй і народностей, невіддільного від їх розвитку, дедалі більшого переплетення їхніх інтересів, дедалі пліднішої взаємодопомоги. Суверенність націй і народностей, хоч би якими нечисленними вони були, визначається згідно з тими інтернаціоналістськими принципами радянської державності, що й суверенність великих за чисельністю націй. «У братній сім'ї успішно розкривають свої можливості всі нації і народності, які живуть у двадцяти автономних республіках і у вісімнадцяти автономних областях та округах. Повноправними радянськими громадянами є і мільйони німців, поляків, корейців, курдів, представників інших національностей, для яких Радянський Союз став батьківщиною»¹¹.

Об'єднання в союз стало одним з джерел прискорення прогресу всіх республік і автономних регіонів, причому важливою причиною цього прискорення є можливість дійової і демократичної координації їхнього розвитку.

Союз РСР за своїм устроєм і діяльністю — демократично-централізована держава. На відміну від буржуазних держав, які виключають самовизначення націй та їх рівноправну участь у політичному, економічному і культурному житті країни, демократичний централізм забезпечує вільний і рівноправний розвиток національностей, розквіт і зближення всіх націй і народностей.

Централізм у системі радянської багатонаціональної держави органічно і нерозривно пов'язаний із соціалістичним демократизмом. Централізоване керівництво у найважливіших, вирішальних питаннях, що зачіпають інтереси всіх республік і народів, гармонійно поєднується з широкою демократією, вільною ініціативою і самостійністю радянських республік в усіх питаннях, пов'язаних з національними і місцевими особливостями та інтересами цих республік. В. І. Ленін писав: «Ми стоїмо за демократичний централізм. І треба ясно зрозуміти, як далеко відрізняється демократичний централізм, з одного боку, від централізму бюрократичного, з другого боку — від анархізму»¹².

Демократичний централізм дозволяє якнайкраще сполучати загальнодержавні, інтернаціональні інтереси всіх народів, згуртованих в єдиній союзній державі, з їх національними інтересами. Досвід показав, що послідовне проведення цього принципу в системі радянської багатонаціональної держави забезпечує інтернаціональну єдність радянських соціалістичних націй, є неодмінною умовою успішного вдосконалення зрілого соціалізму, будівництва комунізму.

Конституція СРСР відображує принципово важливу особливість Радянської багатонаціональної держави, яка полягає в тому, що вона становить собою єдину, цілісну державну систему, котра об'єднує 15 суверенних республік разом з 20 автономними республіками, 8 автономними областями і 10 автономними округами, які входять до їх складу. Державно-організаторські, культурно-виховні та інші функції, виконувані Радянською багатонаціональною державою, зовсім не зводяться тільки до керівної діяльності одних центральних органів державної влади і управління. Загальносоюзні державні органи перебувають у нерозривному зв'язку з відповідними республіканськими, крайовими та іншими органами і діють спільно, на основі принципів демократичного централізму, утворюючи злагоджений всеохоплюючий

¹⁰ Там же, ст. 72, с. 27.

¹¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 9.

¹² Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 143.

механізм. Як відзначається у статті 70 Конституції СРСР, Союз РСР — це єдина союзна багатонаціональна держава, яка «уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму»¹³. Вона виконує єдині, неподільні за національною ознакою господарсько-організаторську і культурно-виховну функції, адже успішне здійснення багатоманітних завдань удосконалення зрілого соціалізму, будівництва комунізму потребує міцної і дійової політичної, державно закріпленої системи братерського співробітництва, взаємодопомоги і міцної єдності всіх радянських республік, усіх радянських соціалістичних націй і народностей. Великий шлях, пройдений нашою державою, її історичний досвід яскраво це підтверджують.

Найвища мета нашої держави, як підкреслено в преамбулі Конституції СРСР, — побудова безкласового комуністичного суспільства, а її головні завдання — «створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин і їх перетворення в комуністичні, виховання людини комуністичного суспільства, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих, гарантування безпеки країни, сприяння зміцненню миру і розвитку міжнародного співробітництва»¹⁴. Оскільки Радянська багатонаціональна держава є основним знаряддям будівництва нового суспільства, конче важливим є її всемірне зміцнення, розвиток, і вдосконалення радянської соціалістичної демократії, неухильне піднесення творчої активності та ініціативи трудящих усіх національностей в усіх сферах суспільного життя. Демократія в умовах соціалістичного суспільства, як відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «немислима без сильної, авторитетної державної влади, яка користується повним довір'ям народу. Радянська держава — це влада, встановлена і здійснювана самими трудящими, влада, яка виражає і захищає їх корінні інтереси. Через систему державних, партійних організацій, профспілки і комсомол, органи народного контролю, через трудові колективи, засоби масової інформації, всенародні обговорення і виборчі кампанії враховуються і реалізуються на ділі запити й потреби всіх класів і соціальних груп, націй і народностей радянського суспільства»¹⁵.

Держава в умовах зрілого соціалізму представляє інтереси всього народу, всіх класів і груп нашого суспільства і забезпечує його господарську і політичну, адміністративну і правову єдність. Ці аспекти вияву державності зрілого соціалізму є багато в чому ключовими, такими, що визначають прогрес усього суспільства. В свою чергу, дальший розвиток Союзу РСР зумовлений вирішальною мірою економічними і соціально-політичними факторами. Серед них головну роль відіграє зміцнення економічного фундаменту нашої держави — єдиного народногосподарського комплексу, складовими елементами якого є економіки кожної з союзних республік.

За відносно невеликий історичний період Радянський Союз подолав величезний шлях від вікової відсталості до вершин сучасного соціального прогресу. Частка СРСР у світовому промисловому виробництві збільшилась з 1 % у 1922 р. до 20 % у наш час. Сьогодні велика, могутня Радянська держава має високорозвинуту економіку, передову науку і прогресивну культуру, постійно зростаючий добробут народу. Одним з вирішальних факторів, які сприяли таким небаченим темпам економічного прогресу, є гармонійна узгодженість

¹³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 26.

¹⁴ Там же, с. 5.

¹⁵ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р., К., 1982, с. 13.

розвитку народного господарства радянських республік, що забезпечується нашою державою. Інтернаціоналізація державного життя як невід'ємний компонент (тенденція) процесу суспільного розвитку відбувається в суспільстві зрілого соціалізму, в умовах його федеративного державного устрою набагато інтенсивніше, бо доповнюється, стимулюється, посилюється впливом суб'єктивного фактора — інтернаціоналістським (за характером, цілями, методами) управлінням, інтернаціоналістською політикою, інтернаціоналістськими ідеологією та світоглядом мільйонів радянських людей. Тільки в таких умовах всемірне нарощування темпів господарського розвитку кожної республіки (регіону) спричинює посилення економічного потенціалу всієї країни. Такий підхід цілком виправдав себе в минулому, йому належить і майбутнє. Як підкреслив товариш Ю. В. Андропов, сучасні продуктивні сили потребують вмілого поєднання зусиль різних регіонів і республік, всіх трудящих — представників різних націй і народностей. «Найбільш розумне використання природних і трудових ресурсів, кліматичних особливостей кожної республіки, найбільш раціональне включення цього потенціалу в загальносоюзний — ось що дасть найбільшу вигоду кожному регіонові, кожній нації і народності, так само як і всій державі»¹⁶. Для розв'язання зазначених завдань потрібне далі вдосконалення розміщення продуктивних сил, регіональної спеціалізації і кооперації, транспортних зв'язків і перевезень. Великого значення за цих умов набуває поліпшення роботи всієї нашої транспортної системи. У державі з такою великою територією, як наша, в її складному і розгалуженому господарському механізмі, насиченому коопераційними зв'язками і, з іншого боку, в процесі зміцнення відносин братерської дружби і взаємодопомоги між республіками, розвитку і зближення націй і народностей, в інтенсивному міжреспубліканському та міжнаціональному культурному обміні, у раціональному використанні трудових ресурсів і в багатьох інших процесах, притаманних зрілому соціалізму, транспорт, як підкреслив товариш Ю. В. Андропов, відіграє особливу роль — і економічну, і політичну, і психологічну. Тому цій справді загальнодержавній проблемі в нас приділяється така велика увага.

Не менш яскраво роль інтернаціоналізації економіки в зміцненні радянського федералізму виявляється і в сільськогосподарському виробництві. Так, у доповіді товариша Ю. В. Андропова, було відзначено необхідність невідкладного виконання кожної республікою тих конкретних завдань, що їх поставила перед ними Продовольча програма. Безперерійне постачання радянських людей продовольством — це також глибоко інтернаціональне за характером соціальне завдання. Що ж до перспектив дальшого розвитку союзного агропромислового комплексу (як, утім, і економіки країни в цілому), то це «вимагатиме більш глибокої і послідовної спеціалізації сільськогосподарства в масштабах усієї країни»¹⁷.

Вагомий внесок у розв'язання цих завдань робить Українська РСР. «Нині Радянська Україна за один рік виробляє промислової продукції майже в 300 разів більше, ніж шість десятиліть тому, і майже в чотири рази більше, ніж у 1940 р. виробляла вся наша країна»¹⁸, — сказав член Політбюро ЦК КПРС перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради Союзу РСР і Верховної Ради РРФСР 22 грудня 1982 року. Глибокі зміни в усіх галузях життя республіки відбулися за час, що минув після 50-річного ювілею СРСР: було подвоєно її виробничий потенціал, а промислової продукції вироблено більше, ніж за минулі піввіку. Середньорічна вало-

¹⁶ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 11.

¹⁷ Там же, с. 12.

¹⁸ Рад. Україна, 1982, 23 груд.

ва продукція сільського господарства зроста на 26 %, багато зроблено і для піднесення життєвого рівня народу.

Народ України, відзначив товариш В. В. Щербицький, добре розуміє, що цього досягнуто спільними зусиллями всіх наших братніх народів. «Ленінську ідею створення єдиної союзної держави одним з перших, як відомо, підтримав український народ. У братній сім'ї республік вільних він примножив свої сили, повною мірою виявив трудовий ентузіазм і талант, створив високорозвинуту економіку і передову науку, яскраву і багатогранну культуру. На цьому шляху, як і завжди і в усьому, народ України відчував і відчуває надійне плече і незмінну підтримку свого російського брата, всіх народів нашої Соціалістичної Вітчизни»¹⁹.

Усі радянські нації і народності, всі радянські республіки у братерському дружньому співробітництві роблять свій внесок у неухильний економічний і соціальний розвиток нашої соціалістичної Батьківщини. «Вперше в історії багатонаціональний склад країни перетворився з джерела її слабості в джерело сили і процвітання»²⁰.

Завдяки науково обгрунтованій національній політиці КПРС, Радянської держави в ході і в підсумку будівництва соціалізму в СРСР було успішно розв'язано національне питання. Це, певна річ, не означає, що в нас уже немає жодних проблем у галузі націй і національних відносин. Наше суспільство і держава багатонаціональні. Тому, природно, в процесі їх сучасного розвитку і вдосконалення виникають і виникатимуть різні проблеми, пов'язані з життям і працею мільйонів людей, представників багатьох націй і народностей СРСР. Ці питання принципово розв'язні, Радянська держава організує і контролює процес розвитку націй і народностей, їхньої культури, духовного життя та ін. Так, в усьому світі відомі наші досягнення в галузі культури, що стали можливі тільки в умовах багатого духовного життя радянського народу, інтенсивного культурного обміну між усіма народами СРСР.

Загальну середню освіту і широку підготовку дипломованих спеціалістів (10 млн. чоловік — тільки в десятій п'ятирічці) вдалося здійснити значною мірою завдяки тому, що за попередні роки в кожній республіці, автономному краї, окрузі, області були сформовані свої, національні кадри — аж до спеціалістів найвищої кваліфікації. Цим же багато в чому пояснюється і злет радянської науки, котра дає сьогодні близько третини світової наукової продукції. Загальновідомі високі оцінки досягнень радянської літератури і мистецтва, діяльності творчої інтелігенції, яка включає представників всіх республік, всіх націй і народностей СРСР. «Об'єднання в союз стало одним з додаткових джерел не лише матеріального, а й духовного багатства радянського народу»²¹.

Однак і в розвитку духовного життя радянського народу ще аж ніяк не повною мірою використовуються всі переваги і можливості зрілого соціалізму. «Треба наполегливо шукати нові методи і форми роботи, які відповідають сьгоднішнім вимогам і дають змогу зробити ще плодотворнішим взаємне збагачення культур, відкрити всім людям ще ширший доступ до всього найкращого, що дає культура кожного з наших народів»²², — підкреслює товариш Ю. В. Андропов.

В духовній спадщині, традиціях, у побуті кожної нації є не тільки добре, а й погане, віджиле. Тому, розвиваючи все найкраще в національній культурі, потрібно провадити послідовну боротьбу за подолання всіх пережитків минулого, проти всього віджилого і, зокрема, проти виявів націоналізму і шовінізму в свідомості і поведін-

¹⁹ Там же.

²⁰ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 9—10.

²¹ Там же, с. 12—13.

²² Там же, с. 13.

ці окремих політично незрілих людей. Об'єктивно закономірний процес зростання національної самосвідомості радянських людей, що є результатом великих успіхів у розвитку економіки і культури всіх націй і народностей нашої країни, їхня природна гордість за досягнуті успіхи не повинні перетворюватись у національну чванливість або зазнайство, породжувати тенденції до відособленості, зневажливе ставлення до інших націй і народностей. А такі явища ще зустрічаються, і було б неправильно пояснювати їх тільки пережитками минулого. Товариш Ю. В. Андропов наголосив, що їх живлять часом і наші власні прорахунки в роботі. Тут «немає дрібниць, тут важливим є все — і ставлення до мови, і до пам'яток минулого, і трактування історичних подій, і те, як ми перетворюємо села і міста, впливаємо на умови праці й життя людей»²³. Важливе значення має і забезпечення належного представництва у партійних і радянських органах всіх націй і народностей, які проживають на території тієї чи тієї республіки. До цієї проблеми не можна підходити формально, із самими лише кількісними підрахунками, адже потрібно, щоб усі національності, які є у тій чи тій республіці, були належним чином представлені в її управлінських ланках, відчутно впливали на суспільне життя.

Постійним, неминущим за значенням завданням партійних і комсомольських організацій, Рад і профспілок, повсякденною турботою навчальних закладів, частин і підрозділів Збройних Сил, котрі завжди були доброю школою інтернаціоналізму, є наполеглива, систематична робота у справі виховання радянських людей в душі радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, беззавітної любові до своєї великої Радянської Батьківщини, солідарності з трудящими інших країн.

Розв'язання цих проблем, розвиток дружби і співробітництва народів СРСР невіддільні від дальшого поглиблення соціалістичної демократії. Зрілий соціалізм демонструє органічний зв'язок розвитку і зближення націй та народностей з поглибленням соціалістичної демократії. Так, справжнім творцем Конституції СРСР став радянський народ, який під час її обговорення виявив одностайне прагнення берегти і зміцнювати наш державний союз. Основний Закон Радянської держави дістав одностайне, гаряче схвалення трудящих всіх національностей нашої країни. Яскравою демонстрацією інтернаціоналістського характеру радянського федералізму є самі Ради народних депутатів — наймасовіші повновладні державні органи, в яких практичну школу соціалістичного інтернаціоналізму проходять близько 2,5 мільйона народних депутатів, представники понад 100 національностей. «Дедалі ширша участь трудящих усіх національностей в управлінні громадськими і державними справами — так у найбільш стислому вигляді можна охарактеризувати провідну тенденцію нашого політичного життя. І партія робитиме все для того, щоб вона міцніла і розвивалась»²⁴, — відзначає товариш Ю. В. Андропов.

Всемирний і всебічний розвиток різних сторін життєдіяльності нашої держави, вдосконалення її структури і функцій становить принципову умову її зміцнення і поступового переростання в комуністичне суспільне самоврядування. Таке, як відомо, одне з кардинальних положень Програми Комуністичної партії Радянського Союзу.

Спирнімося докладніше на цьому питанні, адже в ньому по-новому виявляється специфіка федеративного устрою багатонаціональної Радянської держави. Одним з найважливіших у марксистсько-ленінському вченні про державу є положення про те, що в процесі по-

²³ Там же, с. 13.

²⁴ Там же, с. 15.

будови комунізму соціалістична держава поступово перетворюється в комуністичне громадське самоврядування. «В процесі дальшого розвитку соціалістичної демократії відбудеться поступове перетворення органів державної влади в органи громадського самоврядування²⁵. Комуністичне суспільство становитиме собою високоорганізовану співдружність людей праці, в якій складуться єдині загальновизнані правила комуністичного співжиття. В ньому інтенсивно відбуватиметься процес зближення націй, аж до їх повного злиття. Його перші ознаки помітні вже в умовах зрілого соціалізму, коли зміцнення соціальної однорідності суспільства охоплює соціально-класові структури всіх республік, причому вони виступають як структури однотипні й високорозвинені, включають національні загони робітничого класу, селянства, інтелігенції. «В радянських республіках спільно живуть і дружно працюють люди багатьох національностей. Кордон між союзними республіками в межах СРСР все більше втрачають своє колишнє значення, оскільки всі нації рівноправні, їх життя будується на єдиній соціалістичній основі і в рівній мірі задовольняються матеріальні й духовні запити кожного народу, всі вони об'єднані спільними життєвими інтересами в одну сім'ю і разом ідуть до єдиної мети — комунізму»²⁶. Усе це сприяє тенденції розвитку соціалістичної федерації до комуністичної співдружності націй.

Успішне розв'язання завдань комуністичного будівництва в нашій багатонаціональній країні можливе тільки за умови прогресу національних форм політичної, державної організації націй, зміцнення всієї системи Радянської багатонаціональної держави. Ця проблема має політичну загостреність — на її неправильному розумінні спекулюють антикомуністи і антирадянці всіх мастей і відтінків. Вона не проста і в теоретичному плані — адже йдеться про соціальне передбачення, про відповідальний соціальний прогноз. Тим більше неприпустимі тут поспішні, однобічні екстраполяції тих чи тих процесів або явищ, оскільки зазначену проблему потрібно розглядати в комплексі її детермінант, з урахуванням історичної перспективи. Проте в нашій літературі траплялися хибні тлумачення цього питання. Висловлювались твердження про неминучу «денаціоналізацію» радянської національної державності в найближчій перспективі. Основним аргументом автори згаданих поглядів вважали положення про те, нібито Радянська федерація (Союз РСР) була створена виключно для розв'язання національного питання в нашій країні. Оскільки ж воно успішно розв'язане, то й потреба у збереженні цієї федерації відпала й остання має бути перетворена в унітарну державу. Іншим аргументом для авторів концепції «денаціоналізації» правило посилання на другу Програму партії (1919 р.) і висловлювання В. І. Леніна про те, що Радянська федерація є однією з перехідних форм на шляху до повної єдності націй. Справжній смисл зазначених положень розкривається ще в резолюції X з'їзду партії «Про чергові завдання партії в національному питанні», в якій говорилось: «...тільки така федерація може стати перехідною формою до тієї найвищої єдності трудящих усіх країн в єдиному світовому господарстві, необхідність якої дедалі більше відчувається»²⁷. Отже, йдеться про ту «найвищу єдність», що її буде досягнуто в результаті перемоги соціалістичної революції в усіх країнах світу.

Концепцію «денаціоналізації» національної державності народів нашої країни було піддано рішучій критиці у багатьох працях радянських учених, які довели помилковість такого погляду в науковому розумінні і шкідливість — у політичному²⁷.

²⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, с. 89.

²⁶ Там же, с. 98.

²⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. К., 1979, т. 2, с. 241.

Увесь шістдесятирічний досвід існування нашої багатонаціональної держави став практичним підтвердженням того, що Радянська соціалістична федерація — це найкраща форма державного об'єднання народів з метою будівництва соціалізму і комунізму. «Життя переконує: Союз РСР — це динамічна і ефективна форма державного об'єднання радянських націй і народностей, розрахована на весь історичний період поступового переростання соціалістичної державності в комуністичне громадське самоврядування»²⁸. Останнє означатиме водночас і процес її історичного відмирання. Динаміка цього процесу така: відмирання соціалістичної держави відбудеться через дедалі більше її вдосконалення і посилення, що виражатиметься в усе ширшому розгортанні радянської соціалістичної демократії. Кажучи словами В. І. Леніна, «залучаючи до постійної і неодмінної участі в управлінні державою масові організації трудящих, вона (тобто радянська демократія.— І. Ц.) починає негайно підготовляти повне відмирання всякої держави»³⁰.

Розглядаючи названу проблему, потрібно враховувати дві передумови її розв'язання — внутрішню і зовнішню. Перша полягає в досягненні такого рівня розвитку, коли можна буде перейти від соціалістичного принципу «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею» до комуністичного принципу «Від кожного — за здібностями, кожному — за його потребами» і коли, отже, стане непотрібною здійснювана соціалістичною державою функція контролю над мірою праці і споживання. Другою ж передумовою відмирання держави є ліквідація світового капіталізму, перемога соціалізму в усіх або принаймні в переважній більшості країн світу.

З усього сказаного вище випливає висновок, що всілякі концепції «денаціоналізації» радянських республік, перетворення Радянської федерації в унітарну державу та ін. позбавлені наукових підстав, суперечать самим фактам радянської дійсності. Помилковою є й думка про те, що Радянська федерація і національна державність існуватимуть доти, поки збережуться нації³¹. Вона ґрунтується на неправильному розумінні історичних рамок функціонування держави і нації. Про умови відмирання держави ми вже сказали, що ж стосується відмирання національних відмінностей націй, то воно відбудеться пізніше — внаслідок утвердження зрілого світового комуністичного суспільства³².

Після переходу від розвинутого соціалізму до комунізму, який у нас відбудеться, очевидно, одночасно з братніми країнами соціалістичної співдружності, держава може зберегтися, якщо на той момент ще існуватиме більш-менш значна група капіталістичних країн. У цьому разі збережеться і федеративна (багатонаціональна) форма нашої держави, оскільки існуватимуть нації і національні відмінності. Певна річ, функції держави істотно зміняться, набудуть характеру громадського самоврядування (за винятком функції оборони, що, як і Збройні Сили, лишиться її прерогативою). За інших же міжнародних умов, коли зникне капіталістична система і потреби в державі вже не буде, вона повністю буде замінена громадським само-

²⁸ Докладніше див.: Куличенко М. И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. М., 1970; Тадевосян Э. В. В. И. Ленин о государственных формах решения национального вопроса в СССР. М., 1970; Цамерян И. П. Теоретические проблемы образования и развития Советского многонационального государства. М., 1973, с. 256—261.

²⁹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 13.

³⁰ Ленін В. І. Тези і доповідь про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату, 4 бер. 1919 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 478.

³¹ Див.: Коржмасова К. Д. Национальная государственность СССР. Ростов н/Д, 1970, с. 152.

³² Докладніше див.: Цамерян И. П. Нации и национальные отношения в развитии социалистическом обществе. М., 1979, с. 178—182.

врядуваням. Оскільки на початкових етапах розвитку комуністичного суспільства нації ще збережуться (вони перетворяться в комуністичні нації), це дістане своє відображення і в громадському самоврядуванні. Але комуністичні нації за своєю соціальною природою істотно відрізнятимуться від соціалістичних. Як і суспільство загалом, вони будуть безкласовими: переважатимуть їх спільні, а не специфічні риси, набагато міцнішим і глибшим стане їх зближення і єднання. Почнеться всебічний процес злиття націй, стирання національних відмінностей, який буде вельми тривалим у часі і завершиться лише на етапі зрілого світового комуністичного суспільства.

Такими уявляються нам деякі перспективи розвитку сучасних тенденцій у галузі національного і державного будівництва в умовах удосконалення зрілого соціалізму.

Отже, і досвід минулих десятиріч, і сучасне життя Радянської країни, і перспективи її подальшого розвитку переконують: Союз РСР — це динамічна і ефективна форма державного об'єднання радянських націй і народностей, розрахована на весь історичний період поступового переростання соціалістичної державності в комуністичне громадське самоврядування. В цьому дістає своє вагом підтвердження марксистсько-ленінське вчення про єдність класового і національного, про прогресивну роль соціалістичної держави в розвитку і зближенні націй. На це спрямована керівна і організуюча діяльність КПРС у зміцненні братерського союзу всіх націй і народностей СРСР.

Союз Советских Социалистических Республик создан на основе ленинских интернационалистических принципов социалистического федерализма. Опыт прошедших десятилетий, современные достижения и перспективы его развития свидетельствуют о том, что СССР является динамической и эффективной формой государственного объединения советских наций и народностей, рассчитанной на весь исторический период постепенного перерастания социалистической государственности в коммунистическое общественное самоуправление. В этом находит свое подтверждение марксистско-ленинское учение о единстве классового и национального, о важнейшей прогрессивной роли социалистического государства в развитии и сближении наций. На это нацелена руководящая и организующая деятельность КПСС в укреплении братского союза народов СССР.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

(Продовження. Початок — на с. 31)

Труд как основная форма жизнедеятельности социалистического общества: Диалектика развития труда при социализме / В. А. Буслинский, Э. К. Самборский, Ю. И. Ширяев и др.— Киев: Наук. думка, 1981.— 358 с.

ХОЛМОГОРОВ А. И. Национальные отношения в социалистическом обществе: Пробл. науч. упр.— Киев: Политиздат Украины, 1982.— 142 с.

ЧЕРНЕНКО М. С. НТР и создание материально-технической базы коммунизма.— Киев: О-во «Знание» УССР 1982.— 47 с.

ЧИРКО В. А. XXVI съезд КПСС о дальнейшем развитии национальных отношений в СССР: (К 60-летию образования СССР).— Киев: О-во «Знание» УССР, 1982.— 61 с.

ШЕПОТЬКО Л. О. Соціальний розвиток села на сучасному етапі.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1982.— 48 с.

ШОКАЛЮК А. И. На принципах интернационализма: Подгот. кадров нац. интеллигенции в СССР. 1951—1958.— Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1981.— 127 с.

Экономические закономерности и особенности их действия в условиях развитого социализма: Сб. ст./Редкол.: А. П. Мамалуй (отв. ред.) и др.— Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1981.— 137 с.— (Вестн. Харьк. ун-та; № 213).

Экономические законы и категории развитого социализма: Сб. ст./Редкол. М. Н. Ким (отв. ред.) и др.— Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1982.— 146 с.— (Вестн. Харьк. ун-та, № 222).

До 165-річчя від дня народження і 100-річчя з дня кончини Карла Маркса

Є. Т. БОРОДІН

РОЗРОБКА К. МАРКСОМ ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ФАКТОР СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ*

Величезні зміни у житті людства, які відбулися протягом останнього століття, переконливо доводять правильність ідей основоположників марксизму-ленінізму про суспільний розвиток. Це зумовлює особливу актуальність поглибленого вивчення багатющої теоретичної спадщини марксизму-ленінізму, творчого застосування принципів, висунутих і обґрунтованих К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Ленінінм, до наукового аналізу складної діалектики сучасних соціальних процесів.

Це, зокрема, стосується розробки К. Марксом питання про визначальний фактор суспільного розвитку.

Як відомо, основоположники марксизму, розв'язуючи це питання, намітили кілька аспектів його дослідження, уникаючи тверджень про жорстку детермінацію цього розвитку економічними відносинами. Наприклад, вони багато разів вели річ про визначальну роль виробництва безпосереднього суспільного життя, виробництва дійсного життя, нарешті, змістового процесу суспільного життя щодо його форми. Аналіз усіх цих висловлювань дозволяє стверджувати, що йдеться тут по суті про матеріальну основу соціального розвитку, незвідну до економічних відносин. Як зазначає Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. В. Андропов, «Маркс розкрив об'єктивні, матеріальні в своїй основі закони руху історії, виявив їх там, де раніше все або здавалося грою сліпого випадку, свавіллям окремих осіб, або видавалося за самовираження міфічного світового духа. За видимим, уявним, за явищем він побачив сутність»¹.

Гадаємо, некоректним було б жорстке зведення матеріальної основи розвитку суспільства лише до економічних відносин і, відповідно, ототожнення способу виробництва матеріального життя людей із способом виробництва матеріальних благ. А «в нашій літературі,— пише Г. В. Мокроносів,— майже завжди спосіб виробництва матеріального життя ототожнюється зі способом виробництва матеріальних благ. З нашого погляду, таке тлумачення категорії «матеріальне життя суспільства» має однобічний характер і не дає можливості адекватно відтворити той глибокий смисл, який вкладав у нього К. Маркс... Матеріальне життя не зводиться до виробництва матеріальних благ, включаючи в себе всю багатоманітність матеріально-тілесної життєдіяльності людини на виробництві, в сім'ї, в побуті, в розвагах тощо»². Скажімо, в «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що матеріалістичне розуміння історії «полягає в тому, щоб, виходячи саме з матеріального виробництва безпосереднього життя, розглянути дійсний процес виробництва і зрозуміти зв'язану з даним способом виробництва і по-

* Стаття друкується в порядку обговорення.

¹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 4.

² Мокроносів Г. В. Методологические проблемы исследования общественных отношений. Свердловск, 1972, с. 146.

роджену ним форму спілкування — тобто громадянське суспільство на його різних ступенях — як основу всієї історії...»³. Звернемо увагу, що йдеться тут про визначальну роль саме матеріального виробництва безпосереднього життя суспільства. Такий висновок впливає з усього змісту «Німецької ідеології», де К. Маркс і Ф. Енгельс неодноразово підкреслюють, що дійсне виробництво самого життя суспільства є тим фактором, «від якого виходить уся історія».

У 1884 р. в передмові до книги «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельс писав: «Згідно з матеріалістичним розумінням, визначальним моментом в історії є кінець кінцем виробництво і відтворення безпосереднього життя. Але само воно, знов-таки, буває двоякого роду. З одного боку — виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла і необхідних для цього знарядь; з другого — виробництво самої людини, продовження роду»⁴. Через шість років у листі до Й. Блоха він конкретизує цю думку: «...згідно з матеріалістичним розумінням історії в історичному процесі визначальним моментом в кінцевому підсумку є творення і відтворення дійсного життя. Ні я, ні Маркс більшого ніколи не твердили. А якщо хто-небудь перекурує це положення в тому розумінні, що економічний момент є нібито *єдино* визначальним моментом, то він перетворює це твердження в безмістовну, абстрактну, безглузду фразу»⁵. Критикуючи М. К. Михайловського за твердження про те, що Ф. Енгельс в даному разі зрадив самого себе, зрадив економічний матеріалізм, В. І. Ленін ставить питання: «Але де читали Ви у Маркса або Енгельса, щоб вони говорили неодмінно про економічний матеріалізм?» — і далі пише: «Характеризуючи свій світогляд, вони називали його просто матеріалізмом»⁶. Тут же в полеміці з Михайловським В. І. Ленін доводить, що матеріальні відносини — це не тільки відносини в галузі виробництва матеріальних благ, але й відносини з приводу виробництва самої людини. У зв'язку з цим він запитує свого опонента: «Що ж, чи не думає п. Михайловський, що відносини дітовиробництва належать до відносин ідеологічних?»⁷.

Отже, думка про те, що матеріальний процес усього життя суспільства (а не тільки виробництва життєвих засобів) є визначальним фактором соціального розвитку, проймає всю творчість основоположників марксизму-ленінізму. Водночас добре відомо, що соціально-філософська концепція, розроблена К. Марксом у «Капіталі», виходить з визначальної ролі в суспільному розвитку відносин з приводу виробництва матеріальних благ⁸.

На перший погляд може здатися, що в працях основоположників матеріалістичного розуміння історії містяться два різні визначення моменту, який зумовлює суспільний розвиток. Спроба розв'язати цю антиномію шляхом елімінації одного з визначень виявила свою цілковиту неспроможність. Однак не було вироблено і достатньо переконливої позитивної точки зору. Дослідники висловлювали різні думки, серед яких можна умовно виділити три основні напрями. Згідно з першим підходом, положення про визначальну роль виробництва безпосереднього життя правомірне лише в умовах первісного сус-

³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 34—35.

⁴ Там же, т. 21, с. 25—26.

⁵ Там же, т. 37, с. 372.

⁶ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. 1, с. 139—140.

⁷ Там же, с. 140.

⁸ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 6; т. 23, с. 89, 178; т. 24, с. 111—112; т. 25, ч. 2, с. 346—347. Тут доречно відзначити, що К. Маркс не ставив перед собою завдання розкрити в «Капіталі» загальносоціологічний закон розвитку суспільства. У передмові він писав: «...кінцевою метою мого твору є відкриття економічного закону руху сучасного суспільства...» (Там же, т. 23, с. 12.)

пільства⁹. Представники другого, навпаки, вважають назване положення застосовним до всіх суспільно-економічних формацій¹⁰. Обидва ці тлумачення не можна не визнати однобічними.

Третя точка зору видається плідною в тому розумінні, що пропонує конкретизувати положення про визначальну роль економічного фактора стосовно до кожного історичного ступеня розвитку. Так, скажімо, на думку Т. І. Бачешкіної, лише з виникненням приватної власності економічні відносини набувають визначального значення¹¹. Н. Б. Тер-Акопян вважає, що «роль економічного фактора починає помітно зростати з нижчого ступеня варварства, він стає панівним з виникненням моногамної сім'ї на порозі цивілізації»¹². В результаті дослідження первісно-общинного ладу і генезису феодалізму С. Д. Зак доходить висновку: «Економічні відносини поступово виділяються як домінуючі... Мені здається правильною думка, що економічні відносини не одразу стали панівними»¹³.

В. В. Косолапов, спираючись на відомі положення К. Маркса про виробництво людини на різних етапах її історичного розвитку, запропонував концепцію, згідно з якою на початку соціального життя домінуючим було виробництво людини, потім в усьому суспільному житті настає примат сфери виробництва матеріальних благ, і нарешті, в умовах комунізму домінуюча роль знову повертається до виробництва людини, але на більш високому рівні її розвитку¹⁴. Незважаючи на всю стрункість і певну переконливість цієї концепції, підхід до проблеми, на наш погляд, небездоганний. Аналізуючи висловлювання К. Маркса про виробництво людини, не можна випускати з уваги, що сутність людини він убачав у сукупності всіх суспільних відносин, тобто родове поняття «людина» в нього тотожне поняттю «суспільство». І навпаки, ведучи річ про виробництво і відтворення суспільного життя, він мав на думці людину в її суспільних відносинах¹⁵.

Відкриття К. Марксом визначальної ролі виробництва матеріальних благ у суспільному житті було зроблено головним чином на основі вивчення капіталістичного суспільства. Відомо, що вперше він висунув тезу про примат виробництва матеріальних благ в «Економічно-філософських рукописах 1844 року», розв'язуючи питання про походження приватної власності як визначального елемента «громадянського суспільства». Відкриття закону визначальної ролі економічного фактора дозволило К. Марксові виявити глибоко суперечливу природу капіталізму, науково довести неминучість його загибелі і революційної заміни комуністичною формацією, показати соціальні сили, покликані здійснити перехід від капіталізму до комунізму тощо. Значення цього відкриття для становлення і розвитку революційного руху в усьому світі важко переоцінити. Безперечно правильність цього висновку для сучасних розвинутих країн доведена всією суспільною теорією і практикою.

⁹ Крапивенский С. Э. По поводу так называемой ошибки Энгельса. — Филос. науки, 1963, № 2, с. 108.

¹⁰ Див.: Попова А. Л. О роли производства непосредственной жизни в развитии общества. — В кн.: Вопросы философии и психологии. Л., 1965, вып. 1, с. 7.

¹¹ Див.: Бачешкина Т. И. Постановка вопроса о производстве и воспроизводстве непосредственной жизни в марксистской литературе. — В кн.: Философские исследования. М., 1975, вып. 1, с. 103—104.

¹² Тер-Акопян Н. Б. К. Маркс и Ф. Энгельс о характере первичной общественной формации. — В кн.: Проблемы истории докапиталистических обществ. М., 1968, с. 85.

¹³ Зак С. Д. Добуржуазные социально-экономические формации — важный предмет для дискуссии. — В кн.: Актуальные проблемы марксистско-ленинского учения об общественно-экономических формациях. М., 1975, с. 317.

¹⁴ Див.: Социально-политические проблемы НТР и идеологическая борьба. Киев, 1978, с. 335—364.

¹⁵ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1857—1861 годов. Частина друга. — Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 2, с. 202.

Разом з тим, коли йдеться про весь докапіталістичний і весь післякапіталістичний етапи соціального розвитку, особливо про дородовий спосіб виробництва суспільного життя і про комуністичне суспільство майбутнього, слід мати на увазі й те, що творці науково-матеріалістичної соціально-філософської теорії неодноразово підкресливали: первісне суспільство розвивалося на принципово іншій основі, ніж наступні формації. Так, приміром, К. Маркс пише, що в первісному суспільстві розвиток продуктивних сил не був базисом присвоєння, а певне відношення до умов виробництва (форма власності) виступає як наперед дана межа продуктивних сил¹⁶.

Утворення двох відносно самостійних сфер суспільного життя — виробництва матеріальних благ і виробництва людських сил — результати тривалої соціальної еволюції. Є підстави вважати, що вихідним пунктом цього розвитку був такий тип суспільства, в якому створення матеріальних благ і розвиток людських здатностей здійснювались в єдиному, цілісному життєдіяльному процесі. В цьому, первісному, суспільстві виробництво матеріальних благ ще не існувало у формі особливої сфери життєдіяльності з економічними законами розвитку. Створення матеріальних цінностей було лише стороною матеріального виробництва всього суспільного життя.

К. Маркс писав про общину як про «першу велику продуктивну силу», про «племінну спільність» — як про «першу передумову присвоєння людьми об'єктивних умов» свого життя, про «зрошеність» виробника з умовами свого відтворення, відзначав «природну єдність праці з її речовими передумовами», характеризуючи цілісність виробництва суспільного життя в рамках різних форм общинності. Однак ця цілісність була вже не повною і дедалі зростаючою мірою відносною, бо структура общинного типу все більше втрачала можливість існування без обміну матеріальними цінностями і людськими силами з іншими подібними до себе структурами.

Важливо вважати на те, що К. Маркс не в однозначному розумінні вживав поняття «економіка», «економічні відносини». Звичайно він розглядав ці відносини як такі, що складаються між людьми в процесі товарного виробництва, тобто виробництва матеріальних благ, що виділилося у відносно самостійну сферу суспільного життя, і має на меті створення продуктів не для власного споживання, а для обміну через купівлю — продаж товарів. Саме з такого розуміння виходить уся марксистська політекономічна наука. Звичайно, можна назвати економічними відносинами і такі, які складаються між людьми в процесі створення життєвих засобів у суспільстві, що виключає товарообмін (це й робить інколи К. Маркс), але в такому разі дане поняття набуває принципово іншого смислу, воно перестає бути економічною категорією. Така думка вже висловлювалась у нашій літературі: «До речі, про вживання Марксом терміна «економіка», «економічний» стосовно докапіталістичних суспільств. Тут цей термін не означає нічого іншого, крім *виробництва*. Під «економічними відносинами» Маркс мав на увазі «виробничі відносини», які засновані не на товарообміні, але — на самому початку — на спільності *по племені*, природній спільності, що доповнюється згодом відносинами безпосереднього примусу. Навпаки, «економіка» стосовно буржуазного суспільства включає в себе товарні відносини як домінуючі і тому виступає тут як категорія політичної економії...»¹⁷

Ф. Енгельс у листі до Ф. Ланге писав: «Для нас так звані «економічні закони» є не вічними законами природи, а законами історичними, такими, що виникають і зникають...»¹⁸

¹⁶ Див.: Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. Частина друга, с. 94.

¹⁷ Принцип історизма в познанні соціальних явлень. М., 1972, с. 48—49.

¹⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 381.

В умовах первісного ладу ще не було відносно самостійних економічної, політичної й ідеологічної сфер суспільного життя. Як такі вони починають формуватися тільки з розкладом первісного способу виробництва суспільного життя. В цьому ж суспільстві відносини з приводу виробництва матеріальних благ багато в чому збігалися з відносинами розвитку людських сил із відносинами регулювання соціального процесу. Первісний синкретизм людських відносин з приводу виробництва суспільного життя надав цим відносинам особливої якості, яка робила їх в принципі відмінними від розчленованих відносин економічної, політичної й ідеологічної сфер у наступних суспільствах. Із цілісних суспільних відносин людей родового суспільства неможливо навіть теоретично виділити економічні відносини (як їх розуміє політична економія), не позбавивши себе можливості збагнути специфіку цього суспільства. Цілком зрозуміло, що про ту чи ту роль економічного фактора можна вести річ лише з моменту зародження економічних відносин. А їхнє зародження починається з відносин обміну між родовими общинами, а згодом між іншими, дрібнішими структурами общинного типу, включаючи сім'ї селян і ремісників. Якісний стрибок в їхньому розвитку відбувається у зв'язку з руйнуванням зазначених структур общинного типу й утворенням сфери відносно самостійного виробництва матеріальних благ. Отже, економічні відносини, які є предметом політекономії, не існували в минулому ні в родовому суспільстві, ні всередині родових общин або інших структур общинного типу, включаючи господарства селян і ремісників. Оскільки економічних відносин всередині структур общинного типу не було, то й члени цих структур були товаровиробниками лише тією мірою, якою вони у спільній життєдіяльності виробляли споживні вартості для продажу. Тут «метою... праці є не творення вартості,— хоч вони (виробники.— Є. Б.) і можуть виконувати додаткову працю, щоб вимінювати для себе *чужі* продукти, тобто додаткові продукти (інших індивідів),— а метою всієї їхньої праці є забезпечення існування окремого власника і його сім'ї, а також і всієї общини»¹⁹. По суті товаровиробником була вся структура общинного типу як ціле, а не окремі її члени. У зв'язку з цим легко простежується двійстий характер самої структури общинного типу: з одного боку (всередині себе), вона здійснює первісноцілісне виробництво суспільного життя, а з другого (щодо подібних до неї общинних форм) — є товаровиробником.

З заміною родової общини сусідською общиною, з переходом до станово-політичного суспільства починається, з одного боку, нова фаза розкладу первісноцілісного виробництва суспільного життя, а з другого — новий ступінь в розвитку сукупного виробництва матеріальних благ і пов'язаних з цим змін у структурі суспільства²⁰. На цьому етапі суспільного розвитку зростає роль економічного фактора, але виробництво суспільного життя здійснюється в основі своїй цілісними продуктивними силами, властивими селянському господарству, ремісничій майстерні. З цього приводу К. Маркс писав: «При стародавніх, античних і т. д. способах виробництва перетворення

¹⁹ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. Частина перша. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 425.

²⁰ Паралельно з сукупним виробництвом життєвих засобів (хоча й не такими швидкими темпами) розвивалося суспільне виробництво людських сил. Воно розвивалося у вигляді відносин з приводу обміну людськими силами. Конкретне вираження це сукупне виробництво дістало у вигляді сімейно-шлюбних відносин, а також відносин, які зароджувалися, — науки, мистецтва, школи, спорту та інших. Перехід до капіталізму супроводився руйнуванням історично останніх структур общинного типу — сімейних господарств селян, ремісників — і утворенням пролетарських сімей, за якими зберігається тільки функція виробництва людських сил. Ці сім'ї, а також сім'ї інтелігенції разом із сформованими на той час наукою, мистецтвом, охороною здоров'я, сферою обслуговування та ін. забезпечують відносно самостійне відтворення «самої людщини», яке простістоїть «пануючому» над ним виробництву матеріальних благ.

продукту в товар, а значить і буття людей як товаровиробників відіграють підпорядковану роль, яка, однак, стає тим значнішою, чим далі зайшов занепад общинного укладу життя»²¹. З цього випливає, що економічні відносини сукупного виробництва матеріальних благ на даному етапі не відігравали ще визначальної ролі, хоча мірою розвитку суспільства їхнє значення і зростає.

Вивчаючи теоретичну спадщину К. Маркса, Ю. М. Бородай, В. Ж. Келле та Є. Г. Плімак дійшли висновку, що розгляд К. Марксом добуржуазних форм в їхній цілісності «виявив той факт, що нерозвинута власність, «гроші», «товар», «вартість» як такі, іншими словами, не відносини, фіксовані буржуазною політичною економією, а зовсім інші зв'язки (належність до общини, роду, особиста залежність, натуральне господарство і т. д.) були тут зв'язками домінуючими, панівними, такими, що визначали суспільну структуру»²².

Ф. Енгельс вважав, що марксистська наука повинна з'ясувати, «як засоби виробництва, що в раніші періоди, включаючи просте товарне виробництво, панували тільки в дуже невеликій мірі порівняно з теперішніми, дійшли до сучасного деспотичного панування...»²³. Щоб розв'язати поставлене Ф. Енгельсом завдання, на наш погляд, треба виходити з того, що в усіх добуржуазних суспільствах (в родовому суспільстві, а також у родових общинах, у господарствах селян і ремісників) засоби виробництва матеріальних благ в єдності з життєвими засобами виступали переважно як нерозчленовані засоби виробництва всього суспільного життя, які разом з усіма людськими здатностями (включаючи і робочу силу) були цілісними продуктивними силами суспільного виробництва. Це, зокрема, мав на увазі К. Маркс, коли писав: «Як перша велика продуктивна сила виступає сама община; особливі умови виробництва (наприклад, скотарство, землеробство) ведуть до розвитку особливого способу виробництва і до розвитку особливих продуктивних сил як суб'єктивних, що проявляються у вигляді властивостей індивідів, так і об'єктивних... Метою самого виробництва є відтворення виробника в... об'єктивних умовах його існування і разом з ними»²⁴.

В межах структур общинного типу виробництво суспільного життя здійснювалось на основі суперечливої єдності двох сторін цього виробництва (предметно-речової і особистісної) без домінування якоїсь із них. Безпосереднє взаємовідношення предметно-речового і особистісного елементів первісноцілісних продуктивних сил виступає як таке істотне відношення індивіда до предмета, за якого «індивід з однією із своїх сторін сам оречевлює себе в предметі і його володіння предметом виступає разом з тим як певний розвиток його індивідуальності; наприклад, багатство у вигляді овець виступає як розвиток індивіда як пастуха, багатство у вигляді зерна — як розвиток його як хлібороба і т. д.»²⁵. При цьому межею розвитку і передумовою всієї життєдіяльності служили природні умови виробництва і біологічна природа людини як такі.

Підкреслюючи велику залежність людей від природи на ранніх етапах історії, В. М. Межуєв пише: «Лише на ступені промислового розвитку... на перший план виходить залежність людини в процесі праці не від природних, а від історично створених умов, від знарядь виробництва, створених цивілізацією, тобто від результатів попередньої праці»²⁶.

²¹ Маркс К. Капітал. Т. I. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 87.

²² Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плімак Е. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории общественно-экономической формации. М., 1974, с. 79.

²³ Енгельс Ф. Карлу Каутському, 26 черв. 1884 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 36, с. 138.

²⁴ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. Частина перша, с. 446.

²⁵ Там же, с. 153.

²⁶ Межуєв В. М. Культура и история. М., 1977, с. 122.

Протягом усього періоду розвитку сукупного виробництва матеріальних благ зростала роль економічного фактора, а отже, і засобів виробництва суспільного продукту. Але річ у тім, що визначальна роль у добуржуазному суспільстві належала цілісним продуктивним силам. І тільки з утворенням характерного для буржуазного суспільства відособленого виробництва матеріальних благ засоби виробництва відриваються від людських сил і через економічні відносини утверджуються їх деспотичне панування.

Дослідження історичного процесу дозволяє зробити висновок, що провідна роль створення матеріальних цінностей, як сторони єдиного виробничого процесу, постійно зростала, спочатку дуже повільно, а потім дедалі швидше, особливо в докапіталістичному станово-класовому суспільстві. Зростання ролі і значущості тієї сторони життєдіяльності селян і ремісників, яка безпосередньо пов'язана із створенням матеріальних цінностей, що йдуть на обмін, супроводиться поступовою деформацією внутрішньообщинних і внутрішньосімейних відносин, яка виражається у розвитку суперечностей і нерівності між членами структур общинного типу. Але тільки за капіталізму виробництво матеріальних благ здійснює визначальний вплив на всі інші галузі суспільного життя, виступаючи як його відособлена сфера.

Економічні відносини виникають і розвиваються спочатку як відносини сукупного (тобто такого, що складається з окремих елементів у вигляді структур общинного типу) виробництва матеріальних благ у добуржуазному способі виробництва суспільного життя, не становлячи характеристики, що визначає сутність такого виробництва. Тому науковий аналіз добуржуазних відносин дозволяє розкрити насамперед закони становлення капіталістичного виробництва матеріальних благ, виявляючись зовсім не таким ефективним у з'ясуванні специфіки дії основних законів добуржуазного суспільства. Ось чому К. Маркс і Ф. Енгельс у 1878 р., коли всі основні розділи політекономічної науки були вже ними розроблені, писали: «Те, що дає нам досі економічна наука, обмежується майже виключно генезисом і розвитком капіталістичного способу виробництва...»²⁷. Порівнюючи людську працю з її твариноподібними інстинктивними формами, К. Маркс так відзначає її специфіку: «...найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її у своїй голові»²⁸. З цього положення випливає, що праця передбачає наявність здатностей до праці. Праця завжди є витрачання людьми своїх фізичних і духовних сил. Але витратити можна тільки те, що вже мається. Отже, для того, щоб трудитись, і перед тим, як трудитись, тобто здійснювати процес творення матеріальних цінностей, люди повинні розвинути свої здатності, споживаючи і матеріальні, і духовні блага.

Виникає суперечність: щоб жити, розвивати здатності, потрібно спочатку створити матеріальні блага, а щоб створити матеріальні блага, потрібно володіти відповідно розвинутими здатностями. Розгляд суспільного життя як відтворювального процесу дозволяє дійти висновку: суть цієї суперечності полягає в тому, що для створення досконаліших життєвих засобів і в більшій кількості у процесі виробництва суспільного життя потрібні розвинутіші здатності людей, ніж ті, якими вони володіють у даний момент. Водночас дальший розвиток здібностей і обдаровань передбачає піднесення рівня суспільного виробництва матеріальних благ.

Отже, предметно-речовий та особистісний склад продуктивних сил органічно взаємопов'язані, причому на різних етапах людського суспільства цей зв'язок реалізується по-різному, залежно від наявних

²⁷ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 143.

²⁸ Маркс К. Капітал. Т. I. — Там же, т. 23, с. 176.

конкретно-історичних умов. Так, наприклад, у процесі життєдіяльності первісної людини творення життєвий засобів і розвиток здатностей людини перебувають у синкретичній єдності. В умовах же високорозвинутого суспільства виробництво матеріальних благ і «виробництво людських здатностей» відособлюються і функціонують як відносно автономні сфери, кожна з яких має свої продуктивні сили, виробничі відносини і свою домінуючу мету. Проте лише у взаємодії даних сфер здійснюється організація зв'язків між предметно-речовими і особистісними елементами соціальної системи.

На певному рівні розвитку суспільства закон суперечливої єдності виробництва матеріальних благ і «виробництва» самих людей в процесі соціальної життєдіяльності виступає як закон домінуючої, визначальної ролі виробництва матеріальних благ щодо виробництва людських сил, із збереженням взаємодії між ними.

Виділивши із сукупності галузей суспільного життя галузь економічну, а з усіх суспільних відносин — відносини виробництва матеріальних благ як основні і такі, що визначають усі інші відносини, К. Маркс тим самим відкрив закон суперечливої єдності даних двох сторін суспільного виробництва в умовах, коли ці сторони відособились у відносно самостійні сфери суспільного буття.

Постає питання: чому в результаті поділу суспільного виробництва на виробництво матеріальних благ і «виробництво» людських здатностей і сил, — саме перше набуває провідної ролі щодо другого? Відповідь на це питання потрібно шукати, мабуть, в самому характері кожної з даних відособлених форм виробництва суспільного життя. Якщо порівняти ці форми, то легко побачити, що в першій із них у процесі діяльності по створенню матеріальних цінностей відбувається також і нагромадження досвіду, вправності, тобто здійснюється і розвиток людських здатностей, тимчасом як у сфері «виробництва» людських здатностей і сил (сучасна сім'я, школа, сфера середньої і вищої спеціальної освіти та ін.) матеріальні цінності не створюються, а тільки споживаються. Ця обставина і зумовлює особливий стан виробництва життєвих засобів, його більшу автономність. Мірою розщеплення виробництва суспільного життя його «сутнісне ядро», його «центр ваги» виявляються зміщеними певною мірою у сферу економічного виробництва. Відносна цілісність виробництва матеріальних благ дозволяє зрозуміти причину його примату і, відповідно, залежність від нього «виробництва» людських здатностей і сил. Цим же, треба думати, спричинене й те, що виробництво матеріальних благ має тенденцію випереджати «виробництво» самої людини за темпами і рівнем свого розвитку, а також за ступенем усупільнення. Тимчасом як уже за капіталізму виробництво життєвих засобів втрачає сімейний характер і стає великим машинним виробництвом, у «виробництві» людських здатностей і сил вельми важлива роль тривалий час зберігається за сімейною його формою. Відносна цілісність виробництва матеріальних благ виражається також у тому, що ця сфера постає перед нами як відтворення всього суспільного життя зі специфічним «виробництвом» людських здатностей і сил, що виступає тут як формування робочої сили, і домінуючим виробництвом матеріальних благ. У ній, хоча й у модифікованому вигляді, зберігається діалектична єдність процесів творення предметно-речових і розвитку особистісних елементів суспільного життя. Завдяки такій своїй особливості сфера виробництва матеріальних благ від самого початку містила в собі потенції розвитку в цілісне, комуністичне виробництво суспільного життя, на яке звернули увагу ще соціалісти-утопісти²⁹.

²⁹ К. Маркс в «Економічних рукописах 1857—1861 років» відзначав думку Оуена, що «саме ця нова хімічна і механічна фабрична система розвиває тепер здібності людей і готує їх до усвідомлення і сприйняття інших принципів та іншої практики, а тим

В умовах зрілого соціалізму зростає роль і питома вага «людського фактора», роль особи, суб'єктивного фактора, значущість людських здібностей в прогресивному, поступальному русі суспільства до вищої фази комуністичної формації.

За соціалізму взаємодія людських сил і предметно-речового елемента виробництва суспільного життя відіграє першорядну роль. Специфічність соціалізму і в тому, що його розвиток визначається безпосередньою (характерною для всієї комуністичної формації) взаємодією зазначених елементів у масштабі всього суспільства. Однак, на відміну від вищої фази комунізму, ця безпосередність (а отже, і цілісність) виробництва суспільного життя за соціалізму ще відносна. Виробництво суспільного життя тут має характер сукупної цілісності, що розвивається в безпосередню цілісність вищої фази комунізму³⁰. Тому і в умовах розвинутого соціалізму творення матеріальних цінностей ще зберігає за собою провідну роль як сторона дедалі гармонійнішого соціального процесу.

В ході комуністичного будівництва виробництво матеріальних благ, набуваючи чимдалі більшої цілісності, поступово все більшою мірою здійснюватиме й іншу мету — всебічний розвиток людських здатностей і сил шляхом дедалі ширшого залучення підрастаючого покоління до продуктивної праці і, водночас, перетворення освіти на перманентний процес, який здійснюється протягом усього життя людини. При цьому «виробництво» людських здатностей і сил, так саме як і виробництво життєвих засобів, перестав бути відособленою сферою зі своїми особливими продуктивними силами і виробничими відносинами. Те, що ми сьогодні називаємо дедалі органічнішим поєднанням переваг соціалізму з досягненнями науково-технічної революції, і є одним з виявів цього процесу³¹.

Цілком природно, що домінуюча роль виробництва матеріальних благ зберігається доти, поки це виробництво існує у вигляді відносно самостійної сфери життя суспільства. Завершення формування комуністичноцілісного виробництва суспільного життя приводить до остаточного торжества таких суспільних відносин, про які К. Маркс писав: «Людина тут не відтворює себе в якій-небудь одній тільки визначеності, а виробляє себе в усій своїй цілісності...»³²

За комунізму процес виробництва суспільного життя стане незмірно легше керованим, «люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію... Це є стрибок людства з царства необхідності в царство свободи»³³, яке «лежить по той бік сфери власне матеріального виробництва», «починається розвиток людських сил, який є самоціллю»³⁴. Це, звичайно, не означає, що за комунізму не буде меж щодо рівня і характеру розвитку людських здатностей. Такою межею завжди є рівень і характер створюваних людьми життєвих засобів. З іншого боку, міра розвитку життєвих засобів і навіть її

самим — до здійснення найблагоуспішнішої зміни в [людських] справах, якої ще не знав світ. Саме ця нова фабрична система і створює тепер необхідність іншої і більш високої структури суспільства» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 2, с. 204).

³⁰ «Справжня цілісність як суспільства, так і людини вже не тільки у виробничо-економічному, а й у власне соціальному розумінні може бути досягнута лише за комунізму» (Кузьмін В. П. Принципи системності в теорії і методології К. Маркса. М., 1980, с. 134)..

³¹ «Виробництво як процес творення матеріальних благ виступає першоосновою інтеграції найважливіших сфер людської діяльності — науки, техніки і управління. Ця інтеграція, здійснювана в процесі НТР, якісно перетворює взаємозв'язки виробництва, науки, техніки і управління, докорінно змінює роль і функцію людини, породжуючи далекосяжні соціально-політичні феномени» (Соціально-політичні проблеми НТР и идеологическая борьба. Киев, 1978, с. 41).

³² Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. Частина перша, с. 438.

³³ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг, с. 278.

³⁴ Маркс К. Капітал. Т. 3. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 2, с. 355.

межа визначатимуться її відношенням до «цілісного розвитку індивіда»³⁵. Однак взаємне обмеження і стимулювання розвитку людських сил і життєвих засобів не буде опосередковане якимись факторами, що гальмують взаємодію цих двох сторін діалектично суперечливої єдності. У ході розвитку людських сил здійснюватиметься «безупинне усунення межі для цього розвитку, межі, яка й усвідомлюється як межа, а не як якась *священна грань*...»³⁶

Детермінуючим началом за комунізму є матеріальний за своєю природою процес гармонійної взаємодії згаданих сторін суспільного виробництва. На цьому етапі «вільний, нічим не обмежений, прогресивний і універсальний розвиток продуктивних сил сам є передумовою суспільства, а тому і його відтворенням; такого способу виробництва, єдиною передумовою якого є вихід за межі вихідного пункту»³⁷. Великою продуктивною силою стає все суспільство як ціле — із своїм предметно-речовим багатством і багатством всебічно розвинених людських здатностей, з багатством як предметної, так і живої людської діяльності, що використовує природу як базис прискореного і гармонійного соціального розвитку.

Отже, якщо протягом усього дородового періоду суспільного розвитку рушійною силою служив матеріальний в своїй основі процес безпосередньої взаємодії двох сторін цілісного виробництва суспільного життя — створення матеріальних благ і розвитку людських сил, то з переходом до общинно-родового ладу дедалі більшого значення в соціальному розвитку починає набувати лише одна із сторін виробництва суспільного життя, що зберігає цілісність, — виробництво матеріальних цінностей. Перехід від родової общини до сусідської, а далі — до станово-політичного суспільства супроводиться посиленням тенденції зростання ролі і значення діяльності по створенню речового багатства. З остаточним руйнуванням первісноцілісного суспільного виробництва, тобто із заміною селянського і ремісничого господарювання капіталістичним відособленим виробництвом матеріальних благ, економічні відносини стають повною мірою такими, що визначають всі інші людські відносини. В результаті революційного переходу до соціалізму починається діалектичний процес становлення і розвитку сукупної цілісності виробництва соціалістичного суспільного життя. Поступове переростання соціалістичного суспільства в комуністичне супроводиться інтеграцією процесів творення матеріальних цінностей і розвитку людських здатностей в нову, безпосередню цілісність, що означає торжество вищої гармонії соціального розвитку. Як зазначає Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, для соціалістичного суспільства характерна принципово нова «якість життя трудящих мас, яка аж ніяк не зводиться до матеріального комфорту, а вбирає в себе весь спектр повнокровного людського буття»³⁸.

Викладене в цій статті розуміння проблеми визначального фактора суспільного розвитку впливає з усієї теоретичної спадщини К. Маркса. Воно відкриває можливість дальшого, пліднішого дослідження соціально-історичного процесу від первісних етапів історичної еволюції до її комуністичної перспективи.

В богатейшем теоретическом наследии К. Маркса важное место занимает выяснение вопроса об определяющем факторе общественного развития.

³⁵ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. Частина друга, с. 113.

³⁶ Там же, с. 32.

³⁷ Там же, с. 30.

³⁸ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР, с. 13.

Последовательно проводя конкретно-исторический подход к изучению социального развития, К. Маркс показал, что на разных его этапах определяющая роль материального общественного производства реализуется по-разному. На протяжении всего дородового периода его движущей силой было непосредственное целостное производство общественной жизни в единстве двух его сторон — создания материальных благ и развития человеческих сил. С переходом к общинно-родовому строю все большее значение начинает приобретать одна из этих сторон — производство материальных ценностей. В ходе дальнейшего социального развития тенденция к возрастанию роли производства материальных благ в жизни общества усиливается. В условиях капитализма, как убедительно доказал К. Маркс в «Капитале», она становится определяющей, проявляясь в наиболее четкой форме.

Революционный переход к социализму обуславливает становление совокупной целостности производства социалистической общественной жизни. Постепенное перерастание социалистического общества в коммунистическое сопровождается интеграцией процессов создания материальных ценностей и развития человеческих способностей в новую целостность, знаменующую торжество высшей гармонии социального развития.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

ЛІТЕРАТУРА З ДІАЛЕКТИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ І ФІЛОСОФСЬКИХ ПИТАНЬ СУЧАСНОГО ПРИРОДОЗНАВСТВА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ В 1981—1982 РОКАХ

- БУЛАТОВ М. А. Логические категории и понятия.— Киев: Наук. думка, 1981.— 235 с.
- Гносеологический анализ структуры естественнонаучного знания / Н. П. Депенчук, П. С. Дышлевый, Н. В. Кивенко и др.— Киев: Наук. думка, 1981.— 365 с.
- ДЫШЛЕВЫЙ П. С., НАЙДЫШ В. М. Материалистическая диалектика и проблема научных революций.— Киев: Наук. думка, 1981.— 263 с.
- ЖОЛЬ К. К. Сравнительный анализ индийского логико-философского наследия.— Киев: Наук. думка, 1981.— 208 с.
- ИШМУРАТОВ А. Т. Логические теории временных контекстов: (Временная логика).— Киев: Наук. думка, 1981.— 150 с.
- КЕДРОВСКИЙ О. И. Методы построения теоретических систем знания: Диалог философа и математика.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1982.— 165 с.
- Конечное и бесконечное: Материалистическая диалектика / Ф. И. Гаркавенко, Р. В. Гаркавенко, Т. А. Горолевич и др.— Киев: Наук. думка, 1982.— 347 с.
- КОТОВА Е. В. Энергия и информация: (Филос. анализ).— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1981.— 141 с.
- Логика и методология научного познания: [Сб. ст./Редкол.: А. Ф. Плахотный (отв. ред.) и др.]— Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1981.— 111 с.— (Вестн. Харьк. ун-та; № 208. Сер. Философия; Вып. 15).
- ЛУКЪЯНОВ А. Т. От натурфилософии к сознательно-диалектическому естествознанию.— Киев: Вища школа. Голов. изд-во, 1981.— 191 с.
- ЛУТАЙ В. С. Теория диалектики и общая теория науки.— Киев: Вища школа, Изд-во при Киев. ун-те, 1981.— 168 с.
- Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики / В. И. Шнякарук, Б. С. Украинцев, Ж. М. Абдильдин и др.— Киев: Наук. думка, 1981.— 368 с.
- ОГОРОДНИК І. В., СТОГНІЙ І. П. Спадкоємність наукового знання.— К.: Політвидав України, 1981.— 135 с.
- ОГОРОДНИК І. В. Становление диалектического мышления в биологии: Ист.-гносеол. и методол. аспекты.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1982.— 120 с.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

В. Ж. КЕЛЛЕ

НАУКОВИЙ СТИЛЬ МИСЛЕННЯ ЯК НОРМА КУЛЬТУРИ

У сучасній філософській науці виявляється дедалі більше проблем, які важко залічити до класу суто методологічних, хоча таке їх осмислення певною мірою й стало традиційним. До них належить, на наш погляд, проблема стилю мислення. Її подальша розробка з кожним новим кроком вимагає від дослідника виходу у сферу, де методологічний аналіз щільно переплетений з світоглядним або органічно переходить в нього. Світоглядна перспектива становить тут неодмінну умову розкриття нових «зрізів» методологічного змісту даної проблеми. Саме під цим кутом зору спробуємо розглянути стиль мислення як норму культури.

Насамперед треба відзначити, що в науковому обігу чимало слів, які не можна або досить важко строго визначити. Серед них і ті, що використані у назві цієї статті: «наука», «стиль», «культура».

Розкриваючи зміст поняття «наука», належить, звичайно, передусім відзначити, що воно характеризує таку духовну діяльність людини, продуктом якої є знання. Це знання відповідає певним стандартам «науковості», які історично зумовлені. У розгляді останніх слід, як вважають деякі методологи науки, враховувати «сильні» і «слабкі» варіанти «науковості», що визначають і певний тип науки¹.

Є науки, еталоном для яких виступає строге фізичне знання, дедуктивно побудовані фізичні теорії. Але існують і наукові дисципліни, котрі цим вимогам не підлягають. Їх теорії — недедуктивні, а математичні методи мають досить вузьку предметну область застосування. Разом з тим вони правильно відображують суть явищ і процесів, дають об'єктивне знання про дійсність. До них, наприклад, належать деякі біологічні дисципліни, конкретні соціальні й історичні науки. Серед норм наукового підходу до вивчення дійсності вирішальне значення має орієнтація на об'єктивне вірогідне знання, що й виступає основою включення їх до сфери специфічно пізнавальної діяльності — науки, а продукт цієї діяльності визначати як наукове знання.

Відомо, що наукове знання розкриває свої практичні потенції лише за певних соціально-історичних умов. Так, за капіталізму утворюється соціальна база для широкого технологічного застосування науки, використання її в розвитку продуктивних сил, раціоналізації виробничих процесів, вдосконалення організаційних структур. Однак у цій своїй функції вона може набувати відчуженого характеру існування і антигуманної спрямованості, що зумовлює різного роду буржуазні і дрібнобуржуазні форми соціального критицизму і заперечення науки (антисциєнтизм, технофобія, «екоактивізм» та ін.). Тому в буржуазному суспільстві ставлення до неї досить суперечливе: утилітарному, прагматичному використанню науки, що включена в систему «всезагальної корисності» (К. Маркс), сциєнтистсько-технократичному перебільшенню її можливостей протистоять як антисциєнтистські програми соціального оновлення, так і цінності

¹ Див., наприклад: *Ракитов А. И.* Историческое познание. М., 1982, с. 112—115.

художньо-гуманітарної культури з її орієнтацією на людину. Творчі, революційно-перетворюючі можливості науки тут виявляються в оберненій формі і можуть спричинювати прямо протилежні, руйнівні процеси.

За соціалізму практичні і творчо-перетворювальні можливості науки зростають з розвитком і вдосконаленням виробничих і суспільних відносин. Вона перетворюється на безпосередню продуктивну силу самої праці, становить невідмінний фактор соціальних змін, засіб свідомого управління соціальними процесами. Вона виконує також важливу соціально-культурну функцію, оскільки є основою формування наукового світогляду.

Вже цей побіжний розгляд науки показує, що її соціально-культурні функції великою мірою залежать від системи виробничих і всіх інших соціальних відносин, а також від загальної спрямованості їх розвитку. Її значення як елемента культури визначається характером зв'язку з людиною як суб'єктом культурно-історичної діяльності.

Що ж стосується поняття «стиль», то передусім відзначимо, що це поняття широко вживається в аналізі творів літератури і мистецтва (художній стиль), у характеристиці практичної діяльності (стиль роботи) і різних соціально-психологічних явищ (наприклад, моди). Коли термін «стиль» сполучається з терміном «наука», то, звичайно, мається на увазі стиль наукового мислення. Можна назвати чимало проблем, що пов'язані з аналізом стилю в науці. Передусім це питання про визначення її стилю, розрізнення стилю і методу (якщо вони ототожнюються, то маємо лише подвоєння понять у дослідженні, якщо їх розрізняють, то постає питання про конструктивні й евристичні функції стилю в науковому пізнанні), генезис стилю, про його детермінанти і закономірності зміни.

Більшість авторів, розглядаючи проблеми стилю наукового мислення, підкреслюють необхідність історичного підходу до його визначення і характеристики. «Вихідні принципи логічної побудови наукових теорій утворюють основу певного, історично значимого стилю мислення»². Разом з тим у стилі мислення природознавства вирізняють філософський, математичний і логіко-математичний, або природничо-науковий аспекти. Так, В. Г. Іванов вважає, що в кожен історичну епоху існували філософські категорії, котрі «мали домінантне значення для науки» і як такі характеризували стиль наукового мислення. Оскільки наука використовує математичний апарат, то це також визначається на стилі наукового мислення. Але ядром стилю завжди виступає певний ідеал «науковості», «взагалі пізнання». Наукові методи «конкретизують» стиль мислення, що в такий спосіб перетворюється на опосередковуючу ланку зв'язку між філософським світоглядом і спеціальними науковими теоріями. Поряд з загальним стилем мислення епохи існують стилі наукового мислення, які характеризують специфіку різних наук³.

Отже, проблема стилю аналізується тут як така, що виникає на перехресті філософії, логіки, математики і природознавства, а поняття стилю наукового мислення своєрідно синтезує їх вплив на розвиток наукового пізнання. Стиль наукового мислення як поняття узагальнює взаємозв'язок між конкретними науковими дисциплінами та світоглядом і виконує переважно методологічну функцію у логічній побудові наукової теорії.

Ще більше проблема стилю наукового мислення методологізована Л. А. Мікешіною, яка, розглядаючи стиль і метод наукового пізнання, залічує перший до розряду методологічного, нормативного

² Веденов М. Ф., Сачков Ю. В. Проблема стилей мышления в естествознании. М., 1971, с. 5.

³ Иванов В. Г. Физика и мировоззрение. Л., 1975, с. 56—60.

знання⁴. На її погляд, стиль наукового мислення — це «стійка система загальновизнаних методологічних параметрів і філософських принципів»⁵. Історично виникнувши, вони виступають передпосилковим знанням, що ставить певні вимоги «до опису, пояснення і передбачення», до форми організації знання і зумовлює характер розв'язання наукових проблем. Стиль, як і метод, належить суб'єктові пізнання і характеризує його активність, оскільки обидва вони «складаються на основі певного теоретичного знання про об'єкт; виражаються у формі нормативних речень, які оцінюються за критерієм «правильне — неправильне», а не «істина — заблудження». Проте стиль порівнено з методом відзначається більшою усталеністю. Він «одночасно» виконує регулятивну, селективну і прогностичну функції, тоді як методи диференціюються залежно від того, яку з цих функцій вони реалізують⁶. Стиль виявляється через методи (останні поряд з іншими факторами зазнають також його впливу), утворюючи гнучку і разом з тим менш строгу систему детермінації пізнання, ніж методи.

Вищенаведені міркування перебувають у межах того підходу до вивчення стилю наукового мислення, який зачіпає лише логіко-гносеологічний аспект даної проблеми. На жаль, їх автори фактично виключають інші інтерпретації стилю, хоча, на наш погляд, останні набагато перспективніші у розкритті проблемних питань наукового пізнання. Нині з'являється все більше досліджень, в яких розрізняються 1) логіко-методологічний аналіз стилю наукового мислення; 2) його історико-науковий розгляд; 3) вивчення стилю наукового мислення у зв'язку з розробкою проблем науки як елемента культури; 4) психологічний аналіз⁷. При цьому підкреслюється, що дані підходи до осмислення проблем стилю наукового мислення виступають як рівноправні. Але, очевидно, мало лише визначити різні аспекти питань, що підлягають вивченню. Сучасний етап розвитку науки вимагає цілісного охоплення предмета дослідження, тобто органічного поєднання в рамках загальної концептуальної схеми різних аспектів об'єкта дослідження. Великою мірою це стосується й проблеми стилю наукового мислення, в осмисленні якої поки що домінує логіко-гносеологічний підхід. Треба відзначити, що автори, які працюють в його руслі, намагаються не тільки визначити стиль наукового мислення, але й змістовно розкрити його особливості в сучасному природознавстві. Але при цьому вони не можуть полишити за межами аналізу історико-науковий підхід до цієї проблеми, який тут не виступає самостійно, оскільки, з одного боку, він дає матеріал для дослідження стилю в інших аспектах, а з другого — базується на певних теоретичних положеннях, котрі формуються в конкретних наукових дисциплінах.

Аналіз сучасного стилю природничонаукового мислення дає змогу (звичайно, у загальному вигляді) уявити перспективу розвитку відповідних теорій. Ця думка вперше була висловлена у листі В. Паулі до М. Борна, в якому він писав про ймовірнісний «стиль законів» сучасного і майбутнього фізико-математичного природознавства. Борн, погоджуючись, зазначав, що, виходячи з сучасного стилю, можна дещо завбачити, принаймні «відхилити ідеї, чужі стилеві нашого часу». До стилю мислення він залічив «якісь загальні тенденції думки, що змінюються дуже повільно і утворюють певні філо-

⁴ Микешина Л. А. Стиль и метод научного познания. — В сб.: Проблемы методологии науки и научного творчества. Л., 1977, с. 25—36.

⁵ Там же, с. 26.

⁶ Там же, с. 31.

⁷ Див., напр.: Цанкова В. Ц. Стиль работы ученого: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. М., 1983, с. 8.

софські періоди з характерними для них ідеями в усіх галузях людської діяльності, в тому числі і в науці»⁸.

Аналізуючи розвиток сучасного філософського математичного природознавства, Ю. В. Сачков виділив у ньому три етапи, яким відповідають певні стилі мислення — жорстко детермінований, імовірнісний і кібернетичний. Перший пов'язаний з пануванням класичної механіки, другий виникає в середині XIX ст., але набуває свого поширення лише в нашому сторіччі у зв'язку з вивченням закономірностей мікросвіту і створенням квантової механіки; третій, продовжуючи розвиток імовірнісних уявлень, формується на основі дослідження складних систем управління в кібернетиці⁹. Отже, стиль наукового мислення тут розглядається як детермінований характером наукових теорій, що домінують у науці. Фактично йдеться про «стиль законів», — чи то вони жорстко детерміновані, чи імовірнісні, чи статистичні. Це стосується й останніх, оскільки «кібернетичний стиль мислення не відкидає ймовірності, а виступає як її певне узагальнення»¹⁰. Але, на думку автора, він є все ж новим стилем, бо виходить зі сфери дослідження таких складних систем, які включають в себе відносно автономні і активні підсистеми, і тому імовірність виявляється тут в іншій формі, ніж в класичних статистичних сукупностях або в квантовій статистиці.

Виникнення нових стилей не веде автоматично до відмирання попередніх, більше того, вони можуть співіснувати: «наукове мислення кожного історичного періоду містить різні стилі. Проте тон задають більш досконалі, вироблені для розв'язання новітніх проблем»¹¹. Такий висновок цілком закономірний, якщо брати до уваги вихідну точку, а саме те, що стиль за такого підходу включає вихідні принципи побудови наукових теорій. Ці принципи, природно, можуть бути різними, виникнення нових лише обмежує предметну область застосування попередніх.

Підводячи ризику під розглядом логіко-методологічних трактувань стилю наукового мислення, можна зазначити, що тут склалася вже певна традиція і одержані певні результати. Але в працях, які ми проаналізували, йдеться тільки про стиль мислення у сфері фізико-математичного природознавства і деяких біологічних наук. В них зовсім не ставиться питання про стиль наукового мислення у сфері соціально-гуманітарного пізнання, про його межі взагалі і можливість поширення на інші сфери духовно-практичного освоєння світу, зв'язок з культурою епохи.

Проблема стилю наукового мислення вивчається і в ракурсі «методологічного прогнозування», а саме: визначення відносно ustalених характеристик сучасного природознавства, виходячи з яких можна було б передбачити майбутні тенденції розвитку наукового пізнання¹². При цьому досліджується методологічна структура наукового пізнання, аналізуються тенденції її зміни (що має важливе значення як для самої науки, так і для філософії, для збагачення її категорій), у зв'язку з чим поняття стилю мислення співвідноситься тут не зі «стилем законів», а з сукупністю «відносно ustalених методологічних рис наукового пізнання даної епохи»¹³. Однак такий підхід до стилю наукового мислення в цілому не виходить за межі

⁸ Борн М. Фізика в житті мого покоління. М., 1963, с. 266, 288.

⁹ Сачков Ю. В. Еволюція стилю мислення в естествознаванні. — Вопр. філософії, 1968, № 4, с. 70—81.

¹⁰ Веденов М. Ф., Сачков Ю. В. Проблема стилей мышления в естествознаванні. М., 1971, с. 31; Сачков Ю. В. Стиль мышления и методы исследования. — Филос. науки, 1981, № 2, с. 107—111.

¹¹ Веденов М. Ф., Сачков Ю. В. Проблема стилей мышления, в естествознаванні, с. 31.

¹² Новик И. Б. Вопросы стиля мышления в естествознаванні. М., 1975, с. 138.

¹³ Там же, с. 142.

логіко-методологічного і гносеологічного його трактування. Розглядаючи цю проблему, І. Б. Новик як на основну методологічну рису сучасної науки вказує на «розширення сфери застосовності категорій дискретності, системи, імовірності, формалізації, опису об'єктів науки й інтеграції різних, що інколи уявляються досить віддаленими, галузей наукового знання»¹⁴.

Ми характеризували поняття стилю мислення в науці, тобто стилю наукового мислення. Це поняття відрізняється від поняття наукового стилю мислення. Останнє непридатне для розкриття закономірностей наукового пізнання, оскільки в науці потрібно мислити тільки науково. Але взяте поза рамками науково-пізнавальної діяльності, воно, на наш погляд, сприяє осмисленню особливостей мислення і його виявлення в різних сферах людської життєдіяльності. Саме в цьому плані і правомірно, на наш погляд, ставити питання про стиль як певний «показник» культури.

Вище відзначалось, що термін «стиль» має широкий спектр застосування, через що його зміст лишається досить невизначеним. Щоб виявити інваріантність такого застосування, те, що робить його «загальним» і для сфери науки, і для сфери мистецтва, літератури, і, нарешті, практичної діяльності, необхідно, очевидно, виявити той предметно-смісловий контекст, у якому висвічуються його багатоманітні значення. З цією метою необхідно, на нашу думку, звернутися до поняття культури, за допомогою якого можна не тільки розрізнити конкретний зміст, скажімо, поняття стилю в науці і художнього стилю (як різні форми свідомості і види діяльності), але й встановити тотожність їх предметно-сміслові структури на основі віднайдення певних незмінних (усталених особливостей) духовно-практичного способу людської життєдіяльності.

Що ж становить собою культура? Відомо, що предметно культура виступає як сукупність створених людиною цінностей, але в процесуальному плані (а саме він передусім нас цікавить) вона є характеристикою суб'єкта діяльності — людини та її діяльнісного буття. Створюючи предметний світ культури, вона формує й саму себе як істоту, що здатна до творчої діяльності (остання завжди історично детермінована, оскільки в наявній культурі акумульований досвід попередньої діяльності, який фіксується у всезагальних, соціально значущих формах)¹⁵. Разом з тим культура задає й певне бачення світу, і певні стандарти і норми діяльності, які не тільки засвоюються, але й видозмінюються особою у процесі творення нею свого людського світу. Отже, оскільки діяльність людини реалізується в рамках тієї чи тієї культури, то остання виступає мірою її розвитку.

Стиль є однією з характеристик культури. Його особливості відображують особливості конкретної культури в її процесуальному, суб'єктному, людському вимірі. Вступаючи в життя, люди змушені оволодівати наявними умовами цього життя. Міра оволодіння ними і визначає культуру людини: міра оволодіння мовою характеризує культуру мовлення, мораллю — моральну культуру та ін.¹⁶ Стильові особливості виявляються саме в діяльності суб'єкта, спрямованій на оволодіння умовами своєї життєдіяльності, як об'єктивно усталені структурні характеристики культури. Виходячи з цього, можна дати таке визначення стилю: стиль є детермінована усталеними структурними особливостями культури орієнтація суб'єкта на певний спосіб здійснення того чи того виду духовної або матеріально-практичної діяльності.

¹⁴ Там же, с. 3.

¹⁵ Межуев В. М. Культура и история. М., 1977. 199 с.; Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс. М., 1980. 303 с.

¹⁶ Докладніше про це див.: Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история. М., 1982, с. 239.

Отже, стиль не тільки органічно пов'язаний з культурою, але й може бути визначений крізь її призму. Він, як вже зазначалося, є одним із способів вираження певного типу культури у діяльності індивідів. Тому розглядаючи його, не можна абстрагуватися від способу сприйняття і трансформації суб'єктом тих об'єктивних детермінант, які впливають із наявної культури суспільства.

Всезагальність стилю пов'язана з об'єктивними основами культурно-історичного процесу, що дістає своє відображення у поняттях «стиль епохи», «сучасний стиль мислення». У такому всезагальному значенні стиль формується під впливом багатьох факторів (від характеру соціального устрою до рівня знання, що фіксується в різних формах свідомості). Він виступає своєрідною синтетичною характеристикою, рівнодіючою цих багатоманітних впливів, що дає можливість використовувати цей термін в його всезагальному значенні.

Особливе в стилі виявляється, очевидно, через конкретні види діяльності (так, ми говоримо про художній або науковий стилі, в яких заломлюються особливості художньої і наукової діяльності в ту чи ту епоху). Відображуючи усталені на даний час тенденції розвитку певного виду діяльності, стиль цієї конкретної сфери діяльності впливає на формування загального стилю культури й існує в його рамках. Тому в стильових особливостях різних видів діяльності є дещо спільне. Щоб виявити його, потрібна певна дослідницька робота.

Про стиль можна вести мову, маючи на увазі й конкретного індивіда (наприклад, ми кажемо, що «стиль — це людина»). Індивідуальний аспект характеризується вже не тільки спільними для стилю даної культури чи виду діяльності рисами, але й тим, що вносить в нього особа, взята у суб'єктивних вимірах своєї життєдіяльності.

Як вже зазначалось, нас передусім цікавлять всезагальні моменти стилю, що співвіднесені з культурою в цілому, а саме: як впливає наука на стиль культури (питання про науковий стиль мислення не можна розв'язувати, не розглядаючи конкретні механізми взаємозв'язку науки і культури, не з'ясувавши місця науки в системі культури).

Взаємодія культури і науки в різні історичні епохи мала свою специфіку і постійно змінювалась. Більше того, якщо зважити, що зародки науки і наукового мислення виникли у період античності, то для багатьох культур проблема їх відношення до науки взагалі не існувала. На сучасному етапі розвитку людства наука відіграє істотну роль в його життєдіяльності, виступаючи одним з головних компонентів матеріального й духовного виробництва. У соціалістичному суспільстві вона перетворюється на елемент і принцип соціалістичної культури, а питання про формування наукового стилю мислення в рамках останньої має винятково важливе значення.

Теза про науку як елемент соціалістичної культури означає те, що наукове знання включається у світ людини як фактор її духовного розвитку, перетворення її предметного світу на гуманістичних засадах. «Входячи» в соціалістичну культуру, наука орієнтується на інтереси трудящих і реалізує свої практичні потенції відповідно до цінностей цієї культури: комуністичних ідеалів. Майбутнє соціалістичного суспільства, здійснення комуністичних ідеалів немислиме без науки, без її внеску в розвиток матеріального способу виробництва, всіх суспільних відносин. У соціалістичному суспільстві наука набуває високої гуманістичної цінності, що перетворює її не тільки на елемент, але й на принцип культури. Що мається на увазі?

Високий авторитет науки, зумовлений її здатністю давати об'єктивне, вірогідне знання, вносити в життя творче начало, створювати нове, породжує орієнтацію суб'єкта діяльності на неї у розв'язанні проблем соціальної практики. Такі філософсько-гносеологічні засади наукового мислення, як об'єктивність розгляду, орієнтація на істину,

теоретичне пояснення фактів за допомогою детерміністських принципів, а також загальноозначущі риси стилю наукового мислення, виступають формоутворюючими моментами певної культури мислення. У цьому плані можна вести річ про наукових стиль мислення як про рису культури, що виникає під впливом науки.

Отже, на відміну від стилю наукового мислення (тобто стилю, характерного для певного історичного етапу розвитку науки, що виявляється у процесах наукової діяльності), науковий стиль мислення є однією з характеристик способів інтеграції науки в історично зумовлену систему культури. У цьому процесі можна виділити два аспекти. По-перше, це засвоєння культурою ідеалів і норм наукового мислення, загальних принципів наукового підходу до аналізу дійсності та їх трансформація в загальні норми культури у вигляді основних параметрів наукового стилю мислення. На відміну від наукових методів, котрі ставлять жорсткі вимоги до пізнавальної діяльності стиль задає певний спосіб бачення проблеми у широкому контексті пізнавального і практичного відношення людини до дійсності. І якщо використання методів спеціальних наук поза їхніми межами, як правило, не може бути здійснене, то ідеали і норми науковості, входячи у науковий стиль мислення, можуть прояснити явища різних сфер об'єктивної реальності. По-друге, як в стилі наукового мислення відображуються особливості наукових методів, так і в науковому стилі мислення відображуються стилі мислення, характерні для науки тієї чи тієї епохи. Характеристиками стилю сучасного наукового мислення, розглянуті вище, мають і світоглядне, і загальнокультурне, і стильоутворююче значення. Культура асимілює всі зміни, що відбуваються в науковому стилі мислення і, в такий спосіб, виступає умовою збереження його як такого. Формування цього стилю є своєрідним результатом загальнокультурного впливу науки на всі сфери діяльності людини, оскільки наука постає тут не тільки як елемент культури, але й як її принцип, відображує особливості функціонування культури в цілому. Природно, що загальнокультурна функція науки не зводиться до формування наукового стилю мислення. Сама потреба в його виробленні виникає в системі матеріально- і духовно-практичного відношення людини до світу, основу якого становить свідома, цілепокладаюча діяльність, де це відношення раціоналізується відповідно до ідеального плану здійснення останньої. З розширенням предметного поля культури характер взаємозв'язку її продуктів набуває все більшого опосередкування, у зв'язку з чим у процесі їх розпредметнення зростає роль науки як засобу розкриття їх сутнісних і функціональних якостей. Звідси — необхідність оволодіння суб'єктом певною сумою знань, які допомагають йому орієнтуватися в складних системах його взаємодії з предметним світом культури.

За умов науково-технічної революції створення і функціонування нової техніки неможливе без всебічного використання науки. Це означає, що суспільна практика підноситься на такий рівень, коли наука перетворюється на обов'язковий компонент матеріального виробництва. Соціалізм розширює сферу використання науки, забезпечуючи її гуманістичну спрямованість. Наука все більшою мірою втручається в практику соціального управління: тут передусім важливо те, що процес свідомого планомірного розвитку виробництва і свідомого творення історії взагалі немислимий без знання законів суспільного розвитку, в тому числі і знання, продукowanego наукою.

У суспільстві зрілого соціалізму створюються об'єктивні передумови для поступового подолання різних ілюзорних форм свідомості, для утвердження наукового світогляду. Формуванню наукового світогляду у радянських людей КПРС завжди приділяла велику увагу. Мірою розв'язання цього завдання зростає загальнокультурне

значення науки, створюється той союз науки, техніки і праці, перед якими, як писав В. І. Ленін, не встоїть жодна темна сила. За цих умов наукова раціональність постає не як щось безвідносно до суб'єктивного, особистісного начала культури, а є організуючим моментом культури нового суспільства, метою якого є людина, розвиток її сутнісних сил.

У соціокультурному контексті розгляду проблеми наукового стилю стає зрозумілим, що його вироблення є внутрішньою орієнтацією культури. В її системі він виявляється не просто як орієнтація на науку і використання її у розв'язанні соціальних проблем, а як критичний підхід до дійсності, що відповідає загальним ідеалам і нормам наукового мислення.

Виявлення культуруотворюючої ролі науки і пов'язаного з нею наукового стилю мислення зовсім не означає применшення інших формоутворюючих її начал. Розвиток наукового стилю мислення витісняє ілюзорні форми свідомості. Але це не означає, що наука заміняє реальні форми духовно-практичного освоєння людиною світу. Наука і науковий стиль мислення застосовуються лише там, де це можливо. Ми не будемо конкретизувати характер цієї можливості (оскільки це є окремою і самостійною проблемою дослідження), скажемо лише те, що науковий стиль мислення не можна розглядати лише як щось антагоністичне художньому баченню дійсності чи моральній свідомості: вони не тільки не виключають, а навпаки, доповнюють одно одне.

Орієнтація на науку, на науковий підхід до дійсності, вироблення наукового стилю має велике значення для розв'язання проблем дальшого вдосконалення соціалізму: переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, поліпшення якості і культури праці, всебічного і цілісного розвитку особи. Водночас розв'язання цих завдань — неодмінна умова формування наукового стилю мислення як важливої норми соціалістичної культури, підвищення ролі науки в суспільстві зрілого соціалізму.

* * *

Исследование стиля мышления в его связи с культурой приобретает в настоящее время все большее значение. Это обусловлено как развитием науки, возрастанием в обществе ее социально-практической роли, так и расширением предметного поля культуры, повышением роли в жизнедеятельности людей ее норм и ценностей.

До недавнего времени стиль мышления изучался исключительно в рамках естественных наук, где он выступает как стиль научного мышления. Однако рассмотренный в широком контексте материально- и духовно-практического отношения человека к миру, стиль предстает как детерминированная устоявшимися структурами культуры ориентация субъекта на определенный способ осуществления деятельности. В этом плане стиль выступает как одна из характеристик культуры, а его особенности отражают специфику той или иной культуры, взятой в ее процессуальном, субъектном измерении. В соответствии с таким пониманием стиля можно говорить и о научном стиле мышления, выступающем как норма культуры.

Е. І. АНДРОС

КАТЕГОРІЇ В СТРУКТУРІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДКОЄМНОСТІ

Однією з відмітних особливостей цієї широкої програми вдосконалення розвинутого соціалізму, яка становить головний зміст діяльності партії і народу на сучасному етапі, є, зокрема, націленість на виявлення і використання усієї сукупності факторів, які «дають

змогу зробити ще плідотворнішим взаємне збагачення культур, відкрити всім людям ще ширший доступ до всього найкращого, що дає культура кожного з наших народів»¹.

Це актуалізує завдання філософсько-світоглядного, категоріального осмислення сутності культури і культурної спадкоємності. Проблема категоріального аналізу культури, єдності і відмінності категорій філософії і категорій культури охоплює цілу низку аспектів і зрізів дослідження, одним із істотних ракурсів якого є розгляд категорій крізь призму культурної спадкоємності та наслідування, що розкривається в теорії культури через поняття соціальної пам'яті, традиції і комунікації, передачу позаспадкової інформації та ін.

Культура як результат суспільної життєдіяльності людини існує і функціонує у двох пов'язаних площинах: освоєння культури і її творення. «Будучи способом діяльності, культура з необхідністю включає в себе і її продукти, існуючи немовби у двох іпостасях. У самій діяльності вона включена в суб'єктивні культурно-творчі здібності, які формуються історично, і, з другого боку, розкривається у світі об'єктивованих культурних цінностей. Дія організму культури і виявляється як суперечлива єдність цих двох складових частин»².

Культурна спадкоємність як один з найважливіших механізмів існування і функціонування культури водночас є основою освоєння культурної спадщини (і культуротворчої діяльності) при спробі категоріального осмислення культури. При цьому культурна спадкоємність набуває специфічних рис спадкоємності категоріальної, трансформуючись у проблему збереження і зміни категоріального смислу в процесі акумуляції і передачі соціально значущої інформації. Це — проблема категорій, які розкриваються в контексті соціальної пам'яті, традиції і комунікації, проблема єдності суб'єкт-об'єктного, пізнавального відношення і суб'єкт-суб'єктного, комунікативного аспекту при культурологічній інтерпретації категорій, взятих з боку соціокультурного наслідування, спадкоємності і змінності.

Такий підхід потребує специфічного розгляду культури. У літературі вона аналізується під різними кутами зору, що виправдано з огляду на полісемантичність її змісту. Серед цих поглядів відзначимо ціннісний та семіотичний. Перший репрезентований насамперед працями грузинських філософів (Н. З. Чавчавадзе, О. І. Джіоева, Л. Л. Челідзе та ін.), другий — культурологічними дослідженнями В. М. Топорова, Вяч. Вс. Іванова, Е. М. Мелетинського, В. Я. Проппа, Ю. М. Лотмана, Б. А. Успенського та ін.

Проте ці підходи виступають як малопов'язані між собою. Більше того, в літературі існують спроби їх протиставлення³. Вони ґрунтуються на протиставленні ціннісних і знаково-символічних параметрів культури, що уявляється неправомірним. Адже, з одного боку, культура справді є механізмом нагромадження, збереження і передачі соціально-значущої інформації, тобто може бути охарактеризована як біологічно «неуспадкована пам'ять колективу»⁴, а говорячи більш загально, — як колективна пам'ять людства, що передбачає «побудову системи правил переведення безпосереднього досвіду в текст», коли певна історична подія «стає елементом тексту пам'яті»⁵. Культура тут береється насамперед у семіотичному плані, з боку своєї знаково-символічної природи, способів акумуляції і трансляції інформації, закріплених у соціальній пам'яті, а категорії

¹ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1982, с. 13.

² Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры. Ростов н/Д, 1979, с. 94.

³ Див., напр.: Челідзе Л. Л. История и культура. — В кн.: Культура в свете философии. Тбилиси, 1979, с. 236—237.

⁴ Лотман Ю. М., Успенский Б. А. О семіотическом механизме культуры. — В кн.: Труды по знаковым системам. Тарту, 1971, ч. 5, с. 147.

⁵ Там же, с. 148.

розглядаються як носії цієї інформації. Без цього аспекту аналізу категоріальне осмислення культури, розглянуте з погляду соціокультурного наслідування, є неможливим.

Водночас у цьому випадку йдеться про своєрідний предмет дослідження — культуру і категорії, за допомогою яких вона досягається і які функціонують у її системі. Тобто йдеться про таку сферу людської життєдіяльності, в якій реалізуються всі здібності і орієнтації людини: ціннісні, естетичні та ін., а не лише пізнавальна. Більше того, коли зачіпаються проблеми культури і категорій культури, то ясно, що мовиться саме про людину, діяльнісний спосіб її буття, її людську суб'єктивність і духовний світ. Адже культура існує для людини і завдяки людині, оскільки «предметне багатство суспільства є лише зовнішня форма існування культури. Справжнім змістом культури є розвиток самої людини як суспільної людини, змісток її творчих сил, взаємин, потреб, здібностей, форм спілкування та ін»⁶.

Оскільки ж прогрес у сфері культури визначається не лише матеріально-технологічними параметрами, але насамперед соціальними умовами саморозвитку людини, її сутнісних сил і здатностей, то спадкоємність розкривається як на рівні культури взагалі, так і на рівні культури окремого індивіда. Тому розгляд культурної спадкоємності і категорій у її контексті передбачає їх характеристику не лише як всезагальних форм пізнання і знання (що співвідносяться з культурою загалом), але і як форм свідомості і суспільної самосвідомості, способів практично-духовного, світоглядного освоєння світу, пов'язаного зі складним функціонуванням категорій у свідомості людини, її внутрішньому духовному світі і міжособовому спілкуванні.

Ми будемо виходити у визначенні культури з єдності як її системно-знакових характеристик, що не виключають суб'єкт, так і ціннісно-орієнтаційних, що у знятому вигляді включають усі інші параметри культури, у тому числі і когнітивні. Зазначена єдність базується на цілісному процесі саморозвитку людської діяльності як основи культури і править за основу розгляду категорій у соціокультурному зрізі, що передбачає виявлення їх соціально-онтологічних передпоширок, «вписаність» у контекст людських значень і смислів.

Здатність конденсувати людський досвід належить до найважливіших ознак культури. Культура з цього погляду забезпечує організацію, нагромадження, збереження і передачу соціально значущої інформації⁷. Розглянута таким чином культурна спадкоємність виступає як соціальна пам'ять — нагромаджений досвід, закріплений у знаковій формі. Поняття соціальної пам'яті спрямовує на характеристику тих реальних ланок, які опосередковують зв'язок предметно-практичної діяльності і пізнання, «продовжують» спадкоємність практики у спадкоємності культури і притаманних їй категоріальних смислів. Отже, соціальна пам'ять є реальним механізмом, що опосередковує розвиток практики і пізнання, матеріальної та духовної культури. Найхарактернішою рисою соціальної пам'яті є те, що вона водночас виступає і самою значущою інформацією (духовно-смысловая сторона культурної спадкоємності і розвитку), і матеріальним носієм цієї інформації⁸.

Соціальна пам'ять вплетена в контекст предметно-діяльнісного

⁶ Межуев В. М. Культура и история. М., 1977, с. 78.

⁷ У такому зрізі культура виступає як передумова соціального існування людини, а тому більш адекватним поняттям спадкоємності стосовно культури є поняття соціокультурної спадкоємності, на противагу буржуазному розумінню, згідно з яким культура і соціальність протиставляються одне одному.

⁸ Див.: Ребане Р. Я. Социально-историческая детерминация развития научного познания. — В кн.: Материалистическая диалектика как общая теория развития. Диалектика развития научного познания / Отв. ред. Л. Ф. Ильичев. М., 1982, с. 57.

наслідування, що є базисом наслідування духовного. Сутністю соціальної пам'яті виступає предметно-практична діяльність, регулярність, повторюваність якої, згідно з К. Марксом, відкладається у людському досвіді⁹. На цій основі і виникає багаторівневий механізм закріплення досвіду життєдіяльності людини у знаковій формі.

Отже, соціальна пам'ять виступає як позагенетична пам'ять людини (або ж колективна пам'ять людства) і може бути охарактеризована як резервуар виробничого та пізнавально-духовного досвіду людини, що є основою колективної та індивідуальної теоретичної діяльності і базисом формування духовного світу особи. Носієм соціальної пам'яті є передусім конкретно-історична реально існуюча людина, а також знаряддя виробництва і оречевлені результати праці, «друга природа», об'єктивні суспільні відносини, мова і позамовні семантичні засоби¹⁰. Соціальна пам'ять включає цілу ієрархію засобів нагромадження і передачі значущої інформації, що дозволяє конкретно аналізувати детермінацію духовної спадкоємності суспільно-історичною діяльністю. Як визначувана з боку свого смислового, духовного змісту предметно-практичною діяльністю людини, соціальна пам'ять, у свою чергу, зумовлює особливості категоризації дійсності, її історично змінювану специфіку. Духовно-смисловий зміст соціальної пам'яті також включає кілька зрізів: нагромаджені знання емпіричного і теоретичного характеру, логіко-гносеологічний апарат мислення (включаючи категорії різних рівнів), систему цінностей, закріплених у суспільній свідомості, та ін.¹¹. Загалом соціальна пам'ять є засобом передачі і збереження неуспадкованої (позабіологічної інформації), засобом розвитку людської культури.

Аналізуючи соціальну пам'ять, можна помітити відповідність елементів її структури і різних рівнів категоризації дійсності: у праці, мові та ін. Даний факт свідчить про тісний зв'язок категоризації світу і соціальної пам'яті. Розкриття механізмів соціальної пам'яті, як реалізації культурної спадкоємності на категоріальному рівні, стає можливим насамперед шляхом розгляду взаємозв'язку спадкоємності й змінюваності категорій, діалектики їх варіативних та інваріантних характеристик. Йдеться про взаємовідношення усталеного і змінюваного у визначенні категорій як у діахронному, так і у синхронному зрізах. Адже смисл дослідження категорій у структурі соціокультурної спадкоємності і полягає у виявленні взаємозв'язку змінюваного і зберезуваного у категоріях. У цьому плані поняття інваріантного характеризує єдність усталеного і змінюваного у категоріях; варіативність же визначає структурну різноманітність втілення тих чи інших інваріантів.

Стосовно ж самого визначення категорій у такому зрізі слід зазначити таке. У найширшому визначенні категорій як понять граничного ступеня загальності вони виступають в істотному, але обмеженому аспекті — як форми мислення, тотожні буттю, який є необхідним і реалізується у системі діалектичної логіки, але яким не вичерпуються інші зрізи розгляду категорій і насамперед — культурно-історичний. Більш того, за такого визначення виходить, що категорії є різновидами поняття, що суперечить тому, що філософсько-понятійне осмислення дійсності здійснюється на основі категорій, а не навпаки. Але не це головне. Річ у тому, що категоризація дійсності (тобто категоріальне членування, сегментація, рубрикація, говорячи термінами Дж. Брунера, Ж. Піаже та інших психологів, а та-

⁹ Див.: Маркс К. Зауваження на книгу А. Вагнера «Підручник політичної економії». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 377.

¹⁰ Докладніше див.: Ребане Р. Я. Соціально-історична детермінація розвитку наукового познання. — Там же, с. 60—66.

¹¹ Див.: Ребане Р. Я. Інформація и социальная память: к проблеме социальной детерминации познання. — Вopr. философии, 1982, № 8, с. 49—51.

кож лінгвістів і етнологів) здійснюється не лише у формі понятійного мислення, а й у праці, в сенсомоторних актах, у мові та ін. Тут ми також маємо справу з категоріями, можливо, нижчого ступеня загальності, але саме з категоріями. Будь-яким своїм словом, будь-яким актом членування і структуралізації дійсності, і не лише свідомим чином (категорії як форми мислення), але й на інших рівнях, не обов'язково пов'язаних зі свідомою формою цієї структуралізації, людина здійснює категоризацію світу: в праці, у мові, нарешті, у сприйнятті і уявленні (перцептивна категоризація).

Пов'язуючи визначення категорій з процесами категоризації дійсності, ми можемо говорити про категорії як категорії культури. При категоризації світу за допомогою категорій культури перед нами специфічний спосіб цього членування і структуралізації. Його специфіка полягає в тому, що така структуралізація виступає певною визначеною «мовою», на зразок мови жестів, мистецтва, математики та ін. Ця визначеність полягає в тому, що тут відбувається членування, яке виступає як абсолютно необхідне і універсальне в процесі становлення людини, у плані філо- або онтогенезу. Тобто категорії культури належать до таких форм універсалій, які охоплюють дуже широкий спектр можливих варіантів категоризації, починаючи від перцептивної категоризації і простої номінації речей аж до універсальних філософських категорій, що беруться не у суто логічному, а в культурологічному плані, виконуючи функції інтелектуального базису наслідування, спадкоємності і традиції. Якщо ж говорити про зміст категорій культури, то ним є насамперед відображення суспільної самосвідомості даної епохи, що визначається на соціально-світоглядному рівні єдністю перцептивного досвіду і допредикативних і рефлексивних установок, що впливають з нього.

Необхідність і універсальність, як характерна риса категоризації дійсності за допомогою категорій культури, дістає своє відображення у термінах збереження, традиції, наслідування, а передусім — інваріантності і варіативності категоріального смислу. Як ідея інваріантності, так і сама інваріантність має фундаментальне значення у системі культури і глибоке коріння у її історії. Інваріантна визначеність категорій культури була характерною рисою категоризації світу вже на ранніх стадіях. Значний інтерес у цьому плані становлять дані з первісної культури, зокрема з систем символів, які мають категоріальне значення. Виникнення первинної категоризації пов'язане з переходом від «хаосу» до «космосу», зі спробою впорядкування і структуралізації світу, що відбувається під прямим впливом розв'язування у процесі соціальної життєдіяльності завдань і тому має функціональний (тобто не стільки власне пізнавальний, скільки повчальний) і ціннісно забарвлений, антропоморфний характер.

Питання про структуралізацію світу у донауковому мисленні потребує з'ясування загальних засад і передумов цієї структуралізації — визначення того, що є людським інтелектом і які особливості його функціонування, починаючи від моменту його виникнення, як передумов цієї структуралізації. Визначення, наявні у сучасній літературі з психології пізнання, здебільшого подібні; за Дж. Брунером, інтелект з'являється тоді, коли починає здійснюватися «вихід за межі безпосередньо одержуваної інформації»¹². Ф. Бартлетт твердить про інтелект: «Це одержання інформації про щось наявне для здобуття чогось нового»¹³. Ж. Піаже: інтелект означає «здатність мислити гіпотезами», здатність, що «створює можливість прийняти будь-які дані як дещо суто гіпотетичне і будувати міркування стосовно них»¹⁴. Отже, інтелект як специфічно людська якість з'яв-

¹² Брунер Дж. Психологія познання. М., 1977, с. 211.

¹³ Цит. за: Коул М., Скрібнер С. Культура і мышлення. М., 1977, с. 178.

¹⁴ Піаже Ж. Избр. психол. труды. М., 1969, с. 587.

ляється тоді, коли виникає мислення на рівні можливостей, вербальне мислення, а світ немовби роздвоюється на дійсний і можливий.

Уперше це подвоєння здійснюється разом із виникненням перших міфологічних уявлень і дістає своє втілення насамперед у системі бінарних опозицій і символіці світового дерева. Бінарні опозиції виникли з необхідністю тому, що структуралізація світу на ранніх етапах розвитку суспільної свідомості відбувалася шляхом введення низки взаємопов'язаних соціально значущих визначеностей. У свою чергу їх покладання немовби окреслювало коло, було покладання межі. У силу цього абсолютно необхідним чином припускалася інша, протилежна визначеність. А тому зазначена система і могла існувати лише як набір парних, або ж бінарних, категоріально значущих символів: «праве — ліве», «чоловіче — жіноче», «світле — темне», «добро — зло», «низ — верх», «пряме — криве» та інших, пов'язаних, і, отже, певною мірою взаємозамінних, протиставлень¹⁵.

У тісному зв'язку з ними виникає міфологема «світового дерева» як перша спроба вироблення системи орієнтації і відліку у світі¹⁶. До неї входили поняття «низ — середина — верх», які асоціювалися більше з соціальним, чим просто просторовим положенням, і поняття чотирьох боків світу. В результаті виходила семистороння конструкція. Виникнення концепції світового дерева свідчило про перше цілісне упорядкування світу, здійснене у просторово-часовій єдності; завдяки ж пов'язаній з ним системі бінарних опозицій (адже «низ — верх» — це передусім «коріння» та «крона» світового дерева) відбувалася структуралізація світу з погляду протиставлення позитивного і негативного. Це — історично перша спроба категоризації світу, яка була притаманна практично всім архаїчним культурам, а тому втілювала у собі їх інваріантні характеристики.

Звичайно, подвоєння світу у системі первісного мислення не привірюється за значущістю до такого розвинутого інваріанта зрілого мислення, як протилежність, «опозиція» матеріального та ідеального, проте, безперечно, що система протиставлень, притаманна архаїчній свідомості — первинна категоризація — була важливим кроком на шляху до формування свідомості сучасного типу, яка характеризується мисленням на рівні можливостей, коли ці можливості «програються» розумом і виробляється гіпотеза, тобто складається категоріальна інваріантність. Проте ця остання складається не відразу, а поступово, як у філогенетичному, так і в онтогенетичному плані. Найповніше процес інтелектуального становлення людини, формування універсальних категоріальних інваріантів мислення розкрито в працях Ж. Піаже. Звернемо увагу на ряд моментів його концепції, що безпосередньо стосується порушених нами питань. Йдеться про те, що всі етапи розумового розвитку дитини так чи інакше пов'язані з формуванням інваріантних утворень думки.

Уже на першому етапі — етапі сенсомоторного інтелекту до двох років будуються деякі інваріанти, або ж поняття збереження, стосовно речей чуттєвого світу, формується константне сприйняття об'єкта, без якого унеможливується жоден наступний крок на шляху до адекватного осягнення світу. Саме формування константності образу є тим етапом психічного розвитку, без якого неможливе формування інваріантів думки як на доопераційному рівні, так і на рівні конкретних і формальних операцій: «...сенсомоторний інтелект за своїм характером ще не є операційним, оскільки дії дітей ще не перенесе-

¹⁵ Див.: *Іванов Вяч. Вс.* Об одном типе арханческих знаков искусства и пиктографии. — В кн.: *Ранние формы искусства.* М., 1972, с. 105—147.

¹⁶ Див.: *Топоров В. Н.* К происхождению некоторых позитивных символов («Палеолитическая эпоха»). — В кн.: *Ранние формы искусства.* М., 1972, с. 93—98; *Топоров В. Н.* О структуре некоторых арханческих текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева». — В кн.: *Труды по знаковым системам.* Тарту, 1972, ч. 5, с. 91—92.

ні усередину, у форму уявлень (думки). Проте практично навіть у такому типі інтелекту вимальовується певна тенденція до оборотності, що є уже ознакою побудови певних інваріантів»¹⁷.

Від двох до семи років відбувається активна інтеріоризація дій в думку, що ґрунтується на основі розвитку і удосконалення символічної функції: відсунута у часі і внутрішня імітація, символічна гра, мова та ін. Розвиток символічної функції, процес інтеріоризації є найважливішою передумовою переходу до операційного інтелекту, першою ознакою появи якого є вироблення оборотності операцій.

На етапі конкретних операцій (від семи до одинадцяти років) «різні типи мислительної діяльності, які виникли протягом попереднього періоду, досягають, нарешті, стану «рухомої» рівноваги — вони стають оборотними (можливе повернення до висхідного положення). Отже, логічні операції виростають як продукт координації дій з'єднання, роз'єднання, упорядкування і встановлення відповідності, дій, що набрали форми оборотних систем»¹⁸. Найважливішою передумовою утворення наукових понять є формування операціонального інтелекту і його центрального принципу — збереження, інваріантності, основи формування головних природничонаукових уявлень у дитей.

Проте на рівні конкретних операцій оборотність, принцип збереження не усвідомлюється на будь-якому матеріалі, а тому ще не набуває значення загального принципу мислення, бо «форма ще не повністю відділена від змісту»¹⁹. Таке усвідомлення і принципова можливість мислити гіпотезами, не прив'язана до конкретних рис предмета, здійснюються на рівні формальних операцій (від 11 — до 12 років), коли у дитини остаточно складається логіка дорослого. Думка при цьому йде не від предметності, а відразу починає з теорії, шляхом формування гіпотез або пропозиційних операцій.

Отже, аналіз як ранніх форм культури, так і розумового розвитку дитини свідчить про значну різноманітність способів членування і структуралізації світу. Проте у всіх цих випадках ідеться саме про категорії і різні форми категоризації світу, хоча остання і здійснюється неоднозначно, а тому і пов'язана із функціонуванням категорій різного рівня і порядку. І характерною рисою названих способів категоризації, якщо розглядати їх щодо соціальної пам'яті, культурної спадкоємності і наслідування, є тенденція до вироблення такої структури свідомості, яка б забезпечувала (хоч і на різних рівнях) категоріальну інваріантність мислення.

Аналіз співвідношення понять інваріантності категоріального смислу як єдності змінюваності і усталеності і його варіантності дає змогу конкретизувати динаміку категорій у структурі культурної спадкоємності і соціальної пам'яті як важливого механізму культури. Внутрішньо притаманною культурі особливістю є її біполярність, що дістає, зокрема, свій вияв у системі іманентно пов'язаних опозицій. Щодо соціальної пам'яті вагомими є насамперед опозиції незмінного і рухомого, змінюваного, а також єдиного і множинного. Через зазначені опозиції важливі грані інваріантних і варіативних характеристик культури і категорій культури виявляються у двох планах. По-перше, стосовно самого існування культури. Тут спостерігається постійна суперечність між прагненням культури мати більший ступінь структурності і організованості, з одного боку, і, з другого — постійним прагненням вийти за межі певної структурної усталеності і завершеності, яка позбавляє можливості створювати нові тексти²⁰.

¹⁷ Пиаже Ж. Избр. психолог. труды. М., 1969, с. 580.

¹⁸ Там же, с. 583.

¹⁹ Там же, с. 587.

²⁰ Тексти у широкому розумінні, тексти культури як будь-які способи об'єктивізації думки (в архітектурі, проектно-конструкторських розробках, музиці, живопису і т. і.), повідомлення різного роду, кодування, а не лише, ті, що існують як письмовий текст.

Розв'язання зазначеної суперечності було здійснене завдяки виникненню у культурі механізму соціальної пам'яті, характерними рисами якої є єдність пам'яті, що дозволяє культурі залишатися ідентичною, і можливість постійного самооновлення, пов'язана із підвищенням здатності засвоювати нову інформацію і продукувати нові повідомлення. Становлення механізму соціальної пам'яті, що постійно розширює свої рамки, означало появу власне історичного розвитку людства і було пов'язане з тим, що людство, на відміну від доісторичного періоду, коли воно було лише носієм інформації, стало її адресатом²¹. У когнітивній психології, зокрема, доведено, що поняття минулого існувало не завжди, а сформувалось історично, з виникненням зазначеного механізму позаспадкової пам'яті, пов'язаного з функціонуванням позагенетичної інформації.

Опозиція незмінного і змінюваного у культурі тісно пов'язана з виникненням і функціонуванням інваріантних і варіантних визначностей категорій. Як тій чи іншій культурі притаманне прагнення до граничної системності і упорядкування, так і сукупності категорій, що характеризують певний тип культури, властиві усталеність і стабільність, доки йдеться про цю культуру. Кожну з культур можна відрізнити від іншої за специфічним для неї складом, типом зв'язку і соціально-предметним смислом категорій. Тому суспільна свідомість певного типу культури спрямована на шліфування цих визначностей категорій і доведення їх, за можливістю, до автоматизму. Водночас розвиток інваріантних характеристик категорій у межах соціальної пам'яті у напрямі до дедалі більшої уніфікації в тенденції приводить культуру до своїх меж, у зв'язку з чим виникає проблема принципів можливостей і меж розвитку культури та її категоріальної сіті.

Розв'язання цієї проблеми пов'язане із взаємодією інваріантних характеристик культури з варіативними. Йдеться насамперед про перегрупування складу категорій, тобто про зміну їх місця в ієрархічній системі, що є відображенням зміни їх ціннісного статусу в структурі суспільної самосвідомості. Зміна складу категорій зумовлює і відповідну зміну їх внутрішнього категоріального смислу. Проте ця варіативність категорій, характерних для даного типу культури, є засобом, що дозволяє зняти тенденцію соціальної пам'яті до алгоритмізації (а відповідно і до самозамикання) і залишає культуру відкритою як щодо можливості засвоєння нової інформації, так і стосовно продукування нових повідомлень.

Питання про інваріантні характеристики категорій культури має ще один істотний зріз. У процесі розвитку соціальної пам'яті, пов'язаного з посиленням інваріантних характеристик категорій культури, разом з розвитком їх категоріального смислу відбувається його ущільнення, згортання його окремих фрагментів і навіть «забування» деяких із них. За певних історичних обставин ці «забуті» фрагменти культури назавжди випадають з неї і навіть не можуть бути повністю реконструйовані істориками культури. Але, як правило, явище це тимчасове і втрачені елементи культури згодом знову актуалізуються вже у модифікованому вигляді, як варіант самої інваріантної ознаки категорії. Тим більше така обставина характерна для більшості випадків історичної реконструкції даної культури. Це пов'язано з тим, що інваріантність і варіативність категорій культури є не просто їх відокремленими (і з погляду пізнавальної моделі культури неістотними) ознаками, а системними, певним чином організованими і ієрархізованими. А тому вони і можуть функціонувати

²¹ Див.: Лотман Ю. М., Успенский Б. А. О семиотическом механизме культуры, с. 162.

лише у межах правил, визначених даною моделлю соціальної пам'яті; культури.

Інваріантність і варіативність категорій у структурі соціальної пам'яті також пов'язана з такою опозицією культури, як єдине і множинне. Умовою існування будь-якої культури є значна структурна різноманітність. Причому це стосується не лише культур з досить динамічною внутрішньою структурою, але і культур, яким притаманне значне переважання ритуалізованого, формалізованого моменту. Наприклад, у середньовічній культурі, як показав М. М. Бахтін, доволі значне місце посідала карнавальна, сміхова культура²², незважаючи на дуже канонізований спосіб життя середніх віків. Будь-яка культура прагне до максимальної структурної і функціональної різноманітності, водночас їй властиве прагнення до єдності.

Це стосується і категорій культури. Йдеться про те, що буде перебільшенням і крайністю говорити про варіативність як лише варіанти інваріантного категоріального смислу. Отже, найважливішою рисою категорій культури є їх зв'язок не тільки з рефлексивними параметрами культури, а й допредикативними, зв'язок з перцепцією, посвякденним досвідом та ін., тобто вони характеризуються значним ступенем відкритості. Тому варіативність категоріального смислу пов'язана як з інституалізованими, канонізованими формами знання, так і з фоновим знанням, буденною свідомістю та ін., що стосується і розвитку інваріантних характеристик категорій культури, хоча і у значно обмеженому обсязі.

Також було б неправильним, посилаючись на внутрішній зв'язок категорій культури з її допредикативними механізмами, говорити про відсутність інваріантних (конкретно-всезагальних) характеристик категорій культури, залишаючи за ними лише властивість рухливості і різноманітності. Взятий у цілому, зв'язок між інваріантними і варіативними характеристиками категорій культури, які беруться у плані опозиції єдине — множинне, здійснюється не у вигляді однозначно заданої схеми, а як спектр різноманітних, опосередкованих відношень.

Розглянемо у цьому плані еволюцію уявлень про людину. Цій еволюції в рамках переходу від середньовіччя до Нового часу, скажімо, у східнослов'янській культурі, притаманні як мінливі, рухомі, так і постійні, єдині риси²³. Людина перебувала завжди в центрі інтересів давньоруської літератури, починаючи від самого її виникнення. Проте саме зображення людини, виражаючи різні суспільні потреби та ідеали, зазнало зримої трансформації. Спочатку людина зображується як представник певної верстви феодально ієрархізованого суспільства, чия індивідуальність цілком підпорядкована тим ідеалам, що вироблялись панівною верхівкою феодального суспільства. Це позначилось і на зображенні навіть князів: воно було функціональним, позбавленим будь-яких натяків на їх внутрішнє життя. Князь відтворювався лише як представник свого суспільного стану, як історичний діяч.

Звернення до особистісних рис поведінки героя відбувається в епосі. Поворот до характеристики психологічного стану героя націлював на зображення спочатку абстрактних, потім — індивідуалізованих, історично визначених рис характеру певних персонажів. Завершення цього процесу дістало свій вияв вигаданому літературному герої з гущі народу. Отже, у цілому розвиток йшов від характеристики людини з абстрактної позиції належного, згідно з яким оцінювалось суще, до все більшого акценту на саме це суще. Тим самим відбувався перехід від зображення загальної родової долі до долі індивідуальної, пов'язаної не з втіленням абстрактних ідеа-

²² Див.: Бахтін М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1965, 596 с.

²³ Див.: Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. М., 1970, 180 с.

лів у тих чи інших діях і рисах героя, а навпаки, з визначенням ідеалів доби через характеристику окремих персонажів. Варіативність у розумінні людини в історичному розвитку давньоруської літератури досить значна.

Проте не менш значна і спільність, інваріантність у підході до людини, що дістає своє вираження насамперед у наголошенні на головних позитивних якостях людини: розумі, волі, наполегливості, хоробрості та ін., на їх значенні у суспільному житті, незалежно від значно змінюваного розуміння місця людини у світі. До цього приєднуються і постійні спроби зрозуміти і побудувати сутнісний образ людини у світі, що відтворювались у найрізноманітніших жанрах і стилях.

Отже, як у плані опозицій «старе — нове», так і щодо культурної опозиції «єдине — множинне» забезпечення культурної спадкоємності на категоріальному рівні (тобто функціонування інваріантних визначень категорій) відбувається завдяки механізмам соціальної пам'яті. Таким опосередковуючим механізмом соціальна пам'ять виступає завдяки тому, що вона включає в себе і значущу інформацію, і суспільно-культурні засоби, за допомогою яких вона передається. Ця властивість бути водночас і змістом, і носієм змісту дозволяє соціальній пам'яті бути унікальним засобом акумуляції і передачі суспільно значущої інформації, включаючи акумуляцію і трансляцію категоріального смислу, засобом і сферою взаємодії інваріантних і варіативних характеристик категорій. Тому соціальна пам'ять є конкретизацією соціокультурної спадкоємності стосовно сфери пізнання, включаючи наслідування категоріальних способів осмислення світу.

Розгляд категорій у контексті взаємозв'язку їх варіативних і інваріантних характеристик дозволяє зробити висновок про те, що механізм соціальної пам'яті, припускаючи значне варіювання категорій, разом з тим забезпечують єдність і інваріантність принципів рис категоризації світу, що є однією з передумов історичної єдності людства і його культури, соціокультурної спадкоємності і наслідування.

* * *

Рассматриваемая в плане развития категорий культурная преемственность выступает как социальная память. При этом специфические черты приобретают как культура, взятая в единстве и взаимоопосредованности ее ценностных и семиотических параметров, так и категории, посредством которых она постигается. Взятые в аспекте социокультурной преемственности, категории предстают прежде всего в плане взаимоотношения вариативных и инвариантных своих черт. Данное взаимоотношение рассмотрено в статье на примере ряда культурных оппозиций. Анализ функционирования категорий в структуре культурной преемственности позволяет сделать вывод о том, что механизмы социальной памяти, допуская значительное варьирование категорий, вместе с тем обеспечивают единство и инвариантность категоризации мира. Это одна из предпосылок исторического единства человечества и его культуры, социокультурной преемственности и наследования.

В. П. ЗАГОРОДНЮК

ЗАГАЛЬНЕ І ОСОБЛИВЕ В РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ І ПІЗНАННЯ

Актуальність дослідження взаємозв'язку культури і пізнання пов'язана з потребою вивчення шляхів і механізмів формування світогляду радянських людей, підвищення рівня їх духовної культури. Вивчення взаємозв'язку культури і пізнання акцентує увагу на методологічних

питаннях марксистсько-ленінської гносеології, орієнтує на поглиблення конструктивно-критичного аналізу сучасних буржуазних концепцій культури і науки.

У цій статті зосередимо увагу на аналізі проблеми взаємовідношення всезагального та індивідуального в розвитку культури та пізнання. Культурі, так само як і пізнанню, властиві риси всезагальності, незалежності від суб'єкта. Яким чином відбувається приналежності суб'єктом пізнання і культурної діяльності цієї всезагальності, які ознаки тієї предметної площини, де відбувається своєрідний «перелив», перехід загального в індивідуальне і навпаки? Чи не призводить ця процедура до применшення значення якоїсь з зазначених складових — нехтування індивідуальністю на догоду абстрактній загальності або, навпаки, до гіпертрофування унікальності у відриві від особистого та всезагального? Відповіді на це та багато інших питань допоможе історико-типологічна реконструкція форм співвіднесення індивідуального та всезагального в двох етапах розвитку буржуазної філософії — класичної та сучасної, здійснена з позицій марксистсько-ленінського принципу історизму.

Об'єктивні передумови для формування проблеми всезагальності і індивідуальності в розвитку культури і пізнання виникли за капіталізму, коли людська історія, зруйнувавши замкнутість і ізольованість окремих культур, за словами К. Маркса, стала всесвітньою¹. Оречевлена праця за капіталізму, де сама людина є не більше, ніж річ, а природа стає всього лише предметом для людини, всього лише корисною річчю², відмова від антропоморфного розуміння природи і своєрідна «натуралізація» людини в кінцевому підсумку зумовили формування нових всезагальних наукових понять.

Всезагальність культури і пізнання в буржуазному суспільстві мала відчужений характер. Причому феномен відчуження в буржуазному суспільстві, за К. Марксом, також набуває всезагального характеру³.

Виходячи з цього, розглянемо проблему всезагальності і індивідуальності в розвитку культури і пізнання у філософській системі Гегеля. За Гегелем, все багатство і різноманітність культури зводиться до самопородження і самопізнання абсолютного духу. Генезис культури і пізнання є односпрямованим процесом еволюції відчужених форм «абсолютної ідеї», в якому відбувається «зняття» попередніх етапів в наступних. В цьому процесі самопізнання «абсолютної ідеї» створюється лише видимість багатоманітності розвитку культури і пізнання. Адже «зняті» типи культури і пізнання, згідно з Гегелем, не мають самодостатньої індивідуальної цінності і внаслідок цього можуть довільно препаруватись на догоду загальній схемі «саморуку абсолютного духу».

Водночас, як відзначає В. І. Шинкарук, «гегелівський дух» є не що інше, як ідеалістично інтерпретована система людського знання, взята в її історичному становленні і розвитку⁴. Тому звернення до розвитку людського знання об'єктивно передбачає аналіз соціально-культурних контекстів форм суспільної свідомості. Це дозволило Гегелю в ідеалістично містифікованій формі обґрунтувати ідею суспільно-історичного характеру наукового пізнання, показати соціально-культурну зумовленість індивідуальної свідомості. В цьому зв'язку цікавою є думка Гегеля про неодмінне збагачення культури в процесі її засвоєння індивідом, а також ідея саморозвитку останнього в процесі його соціалізації, залучення до надбань культури. Ці думки Гегеля

¹ Див.: Маркс К., Економічні рукописи 1857—1861 років. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 42.

² Там же, с. 355.

³ Див.: Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 81—100.

⁴ Шинкарук В. И. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. Киев, 1964, с. 51.

стосується раціональних моментів його вчення про взаємовідношення індивіда і культури. Але ті висновки, до яких він доходить, викривають методологічні вади його концепції.

Найбільш адекватним засобом залучення людини до світу культури, за Гегелем, є наука. Ця думка одержує ідеалістичне трактування. Річ у тому, що, згідно з Гегелем, за її допомогою індивід повторює всі шаблі розвитку абсолютного духу і тим самим приєднується до всезагального. Цей процес супроводжується перетворенням індивідуальної свідомості на всезагальну. В цьому смислі наука є не тільки і не стільки засобом досягнення культури, скільки найбільш адекватним способом існування індивіда в культурі. Звідси — лише один крок до повного ототожнення науки і культури, який і робить німецький філософ. Однак, щоб назване ототожнення стало можливим, треба було підмінити реальний об'єкт науки його «очищеним» від всякого конкретного змісту «поняттям». Останнє, за Гегелем, означає логічну форму знання про науку. В результаті зведення науки до її логічної форми стало можливим ототожнення останньої з культурою взагалі.

Отже, культура, ототожнена з ідеалістично інтерпретованою наукою, в концепції Гегеля виступає засобом подолання індивідом своєї одиниці. Але водночас це є підкорення конкретної людини абстрактній думці всезагальності. Інакше кажучи, знайти себе в культурі людина може як гносеологічний суб'єкт, відмовившись від самої себе як суб'єкта реальної чуттєво-предметної життєдіяльності. Думки керують людьми — ось суть тієї ідеалістичної орієнтації на науку в рамках гегелівської філософії, на яку вказували К. Маркс і Ф. Енгельс: «Ми вже показали, що відособлення думок та ідей як самостійних сил є наслідком відособлення особистих відносин і зв'язків між індивідами. Ми показали, що виключне систематичне зайняття цими думками, практиковане ідеологами і філософами, а значить і систематизування цих думок є наслідок поділу праці і що зокрема німецька філософія є наслідок німецьких дрібнобуржуазних відносин. Філософам досить було б звести свою мову до звичайної мови, від якої вона абстрагована, щоб узнати в ній перекручену мову дійсного світу і зрозуміти, що ні думки, ні мова не становлять самі по собі окремого царства, що вони — тільки прояви дійсного життя»⁵.

Отже, момент всезагальності культури і пізнання у філософії Гегеля абсолютизується, а проблема своєрідності, індивідуальності їх різних типів знімається, розтаючи в «чистій всезагальності», якою для Гегеля виступає духовне пізнання світу, зведене до «чистого знання».

Сучасним різновидом позитивізму притаманне подібне відношення до проблеми розвитку пізнання, нехтування специфікою різних його типів, що врешті-решт приводить до пошуків надісторичної абстрактно-всезагальної науковості.

Операціоналіст П. Бріджмен, який розділяв основні догми позитивізму, вважав, що досягти ідеалу абстрактної науковості можливо за допомогою визначення наукових понять через реальні операції. Вдаючись при аналізі будь-якої гносеологічної проблеми до позаісторичного поняття «реальних операцій», ми, гадає П. Бріджмен, нібито уникаємо загрози «метафізики»⁶. Зміст пізнання при цьому суттєво збіднюється.

Зазнали невдачі спроби виявлення позаісторичних критеріїв науковості і з позицій верифікаціонізму. Згідно з принципом верифікації Л. Вітгенштейна, будь-яке осмислене речення науки повинно бути зведено до безпосередньо перевірюваних речень спостереження. Але цей вимозі не задовольняв жоден із законів науки. Як показала наукова

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 427—428.

⁶ Див.: Bridgmen P. W. The intelligent individual and society. New York, 1938, p. 5.

практика, невідповідність теорії окремим емпіричним даним ще не є підставою для беззастережної відмови від неї.

Отже, лінійні, кумулятивістські схеми у розумінні розвитку культури і пізнання з самого початку виявились методологічно обмеженими, орієнтованими на абсолютизацію всезагальності культури і пізнання і заперечення індивідуальної цінності їх окремих історичних типів. Ідеологічним підтекстом цих схем є та обставина, що лінійний розвиток культури і пізнання, просте «зняття» попередніх типів наступними обертається по суті неявною апологією буржуазнообмежених ідеалів. І якщо філософське обґрунтування прусського абсолютизму в системі об'єктивного ідеалізму Гегеля очевидне, то форма вираження ідеалів буржуазного суспільства в позитивістських позаісторичних ідеалах наукового знання значно більше опосередкована. Виявлення диспропорції в розвитку різних культур, загострення соціальних суперечностей в країнах Заходу, нагромадження порівняльно-історичних даних про генезис своєрідних «незахідних» культур, кризи і революції в наші дискредитували лінійні схеми еволюції культури та пізнання.

Своєрідною альтернативою останнім виступали «поліцентричні», або плюралістичні, моделі розвитку культури і пізнання. Так, якщо в лінійних схемах абсолютизується всезагальність розвитку культури і пізнання, то поліцентричні моделі акцентують увагу на їх унікальності, своєрідності. Концепція «культурної автономії» О. С. Шпенглера, наприклад, стверджує «взаємонепроникність», «замкнутість» різних історичних типів культури. По суті це є запереченням культурно-історичного прогресу. Процес культурогенезису, за Шпенглером, розпадається на історію народження, розвитку і старіння окремих культур, де кожна нова культура змушена розпочинати все спочатку. Ця обставина вже відзначалась в нашій літературі. Але важливо підкреслити і те, що теза «непроникності» культур поширюється і на її окремі елементи, зокрема на науку.

Згідно з Шпенглером, кожна культура створює для себе своє власне природознавство, яке істинне тільки для неї і існує стільки, скільки живе культура, реалізуючи свої власні можливості «Тому не існує абсолютної фізики, а існують тільки окремі, спливаючі і зникаючі фізики в рамках окремих культур»⁷.

Проте повністю елімінувати всезагальність з визначень культури, як підкреслюють радянські дослідники, ні Шпенглеру, ні його послідовникам (А. Тойнбі, П. Сорокіну, К. Леві-Стросу та ін.) не вдалося. Спроби сучасних буржуазних культурологів дещо послабити тезу Шпенглера про непроникність різних типів культур і ввести ідею спадкоємності в розвитку культури супроводжуються тлумаченням всезагальності (як необхідної умови такої спадкоємності) виключно в духовному плані. Ігнорується та обставина, що сутність культури полягає не в духовних факторах, а в конкретно-історичних типах практики⁸.

Отже, крайності збігаються. Попри всю відмінність розуміння культури у лінійних і поліцентричних моделях вона тлумачиться як суто духовний феномен, відокремлений від своєї реальної основи — суспільно-історичної практики. Водночас, якщо інтерпретація культури в лінійних моделях відзначається абсолютизацією всезагальності її розвитку та рефлексивних форм її пізнання, то в поліцентричних моделях гіпертрофується індивідуальність різних типів культури і «нерефлексивність» їх сприймання. Це переорієнтація в розумінні культури пов'язана з більш фундаментальним зміщенням акцентів з пізнавального на духовно-практичне освоєння світу, притаманне сучасній

⁷ Шпенглер О. Закат Европы. М., Д., 1923, т. 1, с. 386—387.

⁸ Детальніше див.: Буржуазные концепции культуры: кризис методологии. Киев, 1980, с. 52—79.

буржуазній філософії. Соціальним підґрунтям цього явища була втра- та капіталізмом своїх історичних можливостей, властивих початковій добі буржуазної формації, криза та руйнування його традиційних цінностей. Звідси інтерес буржуазної філософсько-ідеологічної свідомості до відшукання усталених, циклічних форм культурного розвитку, намагання звести до них всю багатоманітність світового культурного процесу.

Оскільки ж у висвітленні загальних типів культури наголошується на їх «несумісності», то їх осягнення можливе не на основі розумного пізнання, а за допомогою «інтуїції», «вчущання», «переживання» та ін. Культура і наука в кінцевому підсумку відокремлюються одна від одної.

Проте вказаний підхід з самого початку мав серйозний недолік, оскільки залишав нез'ясованим питання, яким чином можливе загальнозначуще пізнання індивідуального, своєрідного типу культури? Це питання ставили, намагаючись подолати суб'єктивність індивідуальних переживань «філософії життя», Г. Ріккерт і М. Вебер. Ріккерт вважав, що потрібно виділити головне в тій чи іншій культурі. Критерієм цього, на його думку, є «відношення до цінностей». Але ця орієнтація на цінність як дещо загальне для різних культурних типів по суті є «генералізуючою». Тим самим зводиться нанівець спроба Ріккерта зобразити метод пізнання явищ культури як «індивідуалізуючий» і протиставити його способу осягнення явищ природи. Обидва методи мають статус загальності, адекватне висвітлення якої невід'ємне від зрозуміння всезагальних особливостей людської практики.

Вебер на місце надісторичних цінностей «трансцендентального суб'єкта» Г. Ріккерта висуває «спрямованість інтересу епохи». Загалом він, як і Ріккерт, не зміг правильно розв'язувати проблему всезагальності і індивідуальності історичних типів культури.

Лінійні, кумулятивні моделі розвитку пізнання останнім часом витісняються також із західної філософії науки. Один з радикальних представників «історичної школи» методології науки П. Фейерабенд піддає різкій критиці моделі, в яких стверджується, що в процесі зростання знання зберігаються всі нагромаджені досі результати і додаються деякі нові. Теза кумулятивності потребує, щоб із наступної теорії можна було б одержати всі наслідки попередньої. Але оскільки всі наслідки з теорії дедукувати важко, питання про кумулятивність зводиться до питання про логічну дедукцію однієї теорії з іншої. Фейерабенд вважає, що теза про кумулятивність хибна, оскільки не пояснює існування альтернативних теорій. Ці останні, навіть коли вони підтверджуються в одній емпіричній області, є несумісні. Тому ці теорії неможливо дедукувати одну з одної. Як методологічна вимога, вважає Фейерабенд, принцип дедукування спричинює застій наукового знання, оскільки вимагає, щоб ми приймали лише такі нові теорії, які узгоджуються зі старими. Але такого узгодження, за Фейерабендом, бути не може, бо теорії не тільки несумісні, але й не зіставлювані⁹.

Помилковим, на думку Фейерабенда, є й інша теза кумулятивної моделі науки — про інваріантність термінів, які входять в різні теорії. Він твердить, що значення термінів залежить від контексту тієї

⁹ Ця теза Фейерабенда стосовно несумісності і незіставлюваності альтернативних теорій методологічно неправильна і була піддана критиці. Якщо теорії є несумісними, то вони не можуть бути альтернативними, оскільки в них йдеться про різні об'єкти. І навпаки, якщо теорії альтернативні, то вони мають бути сумісними. Під впливом такої критики Фейерабенд дещо модифікував свою концепцію. Несумісними оголошуються не теорії, а «всесосяжні космологічні точки зору», а сама несумісність розуміється вже не як властивість систем, а як «певний складний історико-антропологічний феномен». (Див.: *Feysrabend P. Against Method*. London, 1976, p. 284.) Тому для аналізу знання, крім логічного підходу, необхідний і антропологічний, який виявляє неявну структуру наукового пізнання. Тут концепція П. Фейерабенда дещо зникається з поглядами М. Поляні.

теорії, в якій вони функціонують. Оскільки ці теорії несумісні, то і значення термінів незіставлюване одне з іншим. Через те не існує «нейтральної мови науки»: кожна теорія має виробити власну мову.

Як бачимо, Фейерабенд помітив деякі труднощі, на які натрапила неопозитивістська методологія науки.

Що ж пропонує Фейерабенд замість останньої? Альтернативу він вбачає у своїй «анархічній теорії пізнання».

Основним принципом своєї методологічної концепції він вважає принцип проліферації (розмноження), який закликає створювати і розробляти теорії, несумісні з усталеними точками зору, навіть якщо останні є загальноприйнятими і добре обгрутованими. Абсолютизація цього принципу приводить до релятивізму, скептицизму. Адже за Фейерабендом, «все підходить» (anything goes), тобто будь-яка теорія може бути спростована і водночас будь-яку теорію можна зберегти за допомогою ad hoc модифікацій. З цього випливає, що в процесі зростання знання (якщо про нього взагалі можливо говорити) учений рухається не до істини, а від одного, тимчасово корисного заблудження до іншого.

Фейерабенд абсолютизує відносність людського знання, яка виявляється також у запереченні існування всезагальних, універсальних стандартів і норм раціональності. Якби навіть така всезагальна раціональність і існувала б, то ми, вважає Фейерабенд, все одно не змогли б розв'язати проблему зростання знання. Адже людина є не тільки раціональна істота, але й соціальна, емоційна, політична та ін. Ці характеристики людини науки, які не підлягають логіці, постійно змінюються, твердить Фейерабенд. Отже неможливо створити єдиний, всезагальний образ раціональності. З цього нібито випливає неможливість єдиної всезагальної методології. Тим самим пізнавальний плюралізм доводиться Фейерабендом до методологічного. З огляду на те, що для нього наука не зводиться лише до знання, а також на те, що несумісними, згідно з Фейерабендом, виявляються не теорії, а «всеосяжні космологічні точки зору», то можливо говорити також про культурний і світоглядний плюралізм Фейерабенда.

Логічним висновком з культурного, світоглядно-методологічного та пізнавального плюралізму Фейерабенда є релятивізм і скептицизм, які він підносить у ранг абсолюту. Це призводить до заперечення об'єктивної істини, неправильного тлумачення наукового прогресу. Як показав В. І. Ленін, «...покласти релятивізм в основу теорії пізнання, значить неминуче засудити себе або на абсолютний скептицизм, агностицизм і софістику, або на суб'єктивізм»¹⁰. Оцінюючи дану концепцію, потрібно сказати, що її автор по суті робить крок назад порівняно з кумулятивними моделями розвитку пізнання, заперечуючи зростання наукового знання, що, нехай і в спрощеній формі, визнавалось в останніх.

Отже, плюралістична методологія зіткнулась ще з більш істотними труднощами в розумінні розвитку пізнання. Вона, зокрема, не змогла пояснити всезагальність і неперервність його розвитку. Останній проблемі приділялась велика увага в працях інших представників «історичної школи» (Дж. Агассі, І. Лакатоса), яких не задовольняли ні лінійні, ні плюралістичні її інтерпретації. Основні критичні аргументи проти кумулятивних («індуктивних», за термінологією Агассі) моделей розвитку науки, що подибуємо у названих авторів, зводяться до того, що згідно з їх логікою з історіографії науки мають бути еліміновані всі заблудження. Крім того, якщо розвиток пізнання є кумулятивним процесом, то це виключає можливість революції в науці.

З погляду Дж. Агассі, пояснити стабільність науки, залишаючись в її рамках, неможливо, оскільки наукові знання «теоретично наван-

¹⁰ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 127.

тажені», «упереджені». Агассі вказує на два моменти цієї «упередженості», якої принципово неможливо уникнути і яка забезпечує стабільність науки. Перший полягає в тому, що система передавання наукового знання консервативніша, ніж сама наука. Інакше кажучи, вчитель навчає учнів не «сьогоднішньої», а «вчорашньої» науки, що й створює спадкоємність в її розвитку. Виходячи з цього, не зрозуміло, яким чином можлива сучасна наука і як виникають нові теорії.

Другий момент зводиться до того, що «метафізичні структури», тобто певні теоретичні припущення про характер пізнаваної реальності, які важче перевірити і які входять в тканину самої науки, стабілізують останню¹¹. Справді, ці структури відіграють важливу роль у наступності наукового знання. Але справа полягає не в тому, що їх важче перевірити, як вважає Агассі, а в тому, що вони виконують важливу функцію у створенні нових теорій. Коли теорія створена, вихідні філософські припущення змінюються, трансформуючись в конкретні наукові принципи.

Для розв'язання проблеми спадкоємності в науці І. Лакатос пропонує нову методологічну одиницю — дослідницьку програму. Але оскільки він не дає раціонального критерію її прогресивності чи регресивності, то неможливо віддати перевагу котрійсь з конкуруючих програм. Лакатос також не зміг пояснити механізм виникнення нової програми. Його спроба асимілювати зовнішнє соціально-культурне, «метафізичне» середовище «внутрішнім ядром» програми, яке приймається конвенціонально, шляхом введення до неї міфу, релігії й інших ненаукових і антинаукових феноменів, зумовила деструкцію науки. Отже, методологія Лакатоса зникається з плюралістичною методологією Фейєрабенда.

Таким чином, діячі «історичної школи», на відміну від неопозитивістів, приходять до визнання необхідності дослідження системи «наука — культура», зокрема проблеми культурно-історичної зумовленості наукового знання. Але, визнаючи цю зумовленість, постпозитивізм приходять до релятивізму, що закриває дорогу до розуміння всезагальності пізнання. Попри різні методологічні засади щодо ролі культури в науковому пізнанні, висновки постпозитивізму збігаються з висновками позитивізму: культурно-історичне знання не може бути істинним і, навпаки, істинне знання не є культурно-історично зумовленим. З погляду діалектико-матеріалістичної методології пізнання і культури, що становить дійсну альтернативу названим буржуазним концепціям, взаємозв'язок культури і пізнання необхідно розглядати у контексті суспільно-історичної практики. Всезагальність останньої полягає у всезагальності її предметно-перетворюючих і суспільно-комунікативних аспектів, їх взаємозв'язку. К. Маркс, підкреслюючи взаємозв'язок названих аспектів практики, писав, «що предмет, як буття для людини, як предметне буття людини, є в той же час наявне буття людини для іншої людини, її людське ставлення до іншої людини, суспільне ставлення людини до людини»¹². У процесі праці людина вступає у взаємини з іншими людьми і, отже, відтворює не тільки предметні умови свого буття, але й певні суспільні відносини.

Важливою характеристикою практики, на яку вказував В. І. Ленін, є поєднання властивостей всезагальності й безпосередності¹³. Ця суттєва риса практики характеризує як її предметно-перетворюючий зміст, так і її соціально-комунікативну функцію — цю, як її визначав К. Маркс, «живу форму» буття всезагальності діяльності.

Всезагальність і безпосередність практичного освоєння світу закріплюється в культурі, у її матеріально-речових та знакових формах.

¹¹ Див.: Агассі Дж. Наука в движенні. — В кн.: Структура и развитие науки, с. 156—157.

¹² Маркс К. Святе сімейство. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 45.

¹³ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне зібр. творів, т. 29, с. 181.

Всезагальні способи практичного перетворення світу акумулюються у предметних формах культури, які «включені» в сукупність всіх суспільних відносин. Всезагальність останніх не зводиться лише до їх інституалізованих форм, а виявляється також як «реальна колективність» міжсуб'єктивних стосунків, тобто існує безпосередньо. В свою чергу індивід, носій і творець культури, через сукупність суспільних відносин, які становлять його дійсну сутність, «включається» в всезагальні способи освоєння світу, історично вироблені людством. Це є неминучою умовою розвитку його індивідуальних сутнісних сил.

Взаємозв'язок всезагальності і безпосередності практики і культури полягає також у тому, що культура, будучи прямим результатом практичної діяльності, разом з тим задає універсальні параметри останній, які безпосередньо реалізуються в «живій» всезагальності суспільних відносин¹⁴.

Марксистсько-ленінська методологія аналізу соціально-культурних феноменів відзначає недостатність аналізу культури тільки за її матеріально-речовинними параметрами, на чому наголошують численні концепції «технологічного детермінізму». З точки зору останніх виходить, що культурно-історичний прогрес безпосередньо зумовлений лише розвитком знарядь виробництва і техніки. Це неминуче призводить до відродження лінійних уявлень про розвиток культури, а також сприяє тому, що найнезначніші зміни в знаряддях праці починають тлумачитись як революція в техніці, що закриває дорогу до розуміння загальної сутності технологічного процесу, створює умови для його плюралістичної інтерпретації.

Основною методологічною хибою такого підходу є розрив соціального і технологічного змісту праці, нерозуміння або нехтування тією обставиною, що технологічне відношення людини до природи завжди опосередковане соціальним відношенням людини до людини.

Надмірне акцентування на предметно-матеріальних знаряддях праці на ранніх етапах розвитку людства випускає з поля зору те, що «поряд з обробленим каменем, деревом, кістками й черепашками головну роль, як засіб праці, на перших ступенях людської історії відіграють приручені, отже змінені з допомогою праці, вирощені людиною тварини»¹⁵.

Іншим важливим засобом виробництва була сама земля — «природна машина» (К. Маркс). Людина, використовуючи ручні знаряддя праці, тільки допомагає роботі цієї «машини». Ця характеристика була визначальною ознакою її технологічного змісту у дубуржуазних формаціях.

Передача деяких допоміжних функцій технологічного процесу знаряддям праці, їх ускладнення ще не приводили до революцій в техніці. К. Маркс, як відомо, пов'язував першу технологічну революцію (промисловий переворот) з передачею машині саме технологічної функції. Зміни у джерелі руху ще не викликали технологічного перевороту. Промислова революція в XVIII ст. бере свій початок від машини-знаряддя, яка виконує овоїми знаряддями ті самі операції, що раніше виконував робітник¹⁶. Тому, щоб зрозуміти певний тип культури, необхідно, на противагу методології «технологічного детермінізму», за знаряддями праці реконструювати весь ансамбль суспільних відносин. Адже, як зазначав К. Маркс, «економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця»¹⁷.

¹⁴ Спеціальний аналіз цих характеристик практики див.: *Табачковський В. Г. Практика і культура.* — Філософська думка, 1981, № 1, с. 77—88.

¹⁵ *Маркс К. Капітал.* — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 177.

¹⁶ Див.: там же, с. 356.

¹⁷ Там же, с. 177.

Найяскравішою ілюстрацією цього положення є Марксів аналіз переходу від ручної технології до машинної. Досліджуючи причини виникнення останньої, К. Маркс підкреслював, що спочатку система машин виникає не як наслідок застосування законів механіки. Найближчою причиною їх виникнення є суспільний поділ праці, який дедалі більше перетворює операції, виконувані робітниками, на механічні операції, тому на певному етапі їх місце може зайняти механізм. Певний спосіб праці безпосередньо переноситься з робітника на капітал у формі машини¹⁸.

В методологічному плані зведення культури до її технологічних характеристик подібне до зведення науки до об'єктивного знання. В обох випадках відроджується дихотомія лінійних та поліцентричних уявлень про їх розвиток.

Уникнути названої дихотомії можливо лише за умови дослідження зумовленості розвитку культури і пізнання суспільно-історичною практикою. Опредметнення всезагальних характеристик практики в культурі зумовлює неперервність культурно-історичного процесу, оскільки нові покоління людей, за Марксом, застають уже готові знаряддя праці і форми суспільних відносин, а не розпочинають все спочатку. Практична детермінація пізнання також забезпечує наступність пізнавального процесу. Водночас відношення до конкретно-історичних форм практики і культури є основою історичної своєрідності різних типів пізнання.

Отже, звернення до практики допомагає правильно зрозуміти специфіку діахронного і синхронного аспектів культури і пізнання. На першій погляд здається, що діахронний план спрямовує дослідника на всезагальні характеристики розвитку пізнання і культури, що абсолютизується лінійними схемами, тоді як синхронний зріз має на увазі індивідуальність того чи іншого типу культури або пізнання (що абсолютизується поліцентричними моделями). Суть справи, однак, полягає в тому, що, говорячи про всезагальність, потрібно виходити з думки В. І. Леніна про те, що важливим є «не тільки абстрактно загальне, а загальне таке, що втілює в собі багатство особливого, індивідуального, окремого (все багатство особливого і окремого)!»¹⁹.

Проілюструємо це положення на прикладі співвідношення двох типів пізнання: стихійно-емпіричного і наукового. Як відомо, пізнання та свідомість спочатку «безпосередньо вплетені» (К. Маркс) в процес праці, і лише в процесі поділу праці на розумову і фізичну одержують відносну самостійність свого розвитку. З цим пов'язана така фундаментальна характеристика науки, як інтенція на предмети не тільки сьогоденного досвіду, але й на такі, які ще не стали об'єктом масового практичного освоєння. Як зазначає В. С. Стьопін, «ця риса дозволяє розмежувати наукове і буденне, стихійно-емпіричне пізнання і вивести низку конкретних визначень, які характеризують природу наукового дослідження»²⁰.

Однак розмежування можливе тільки на основі деяких загальних рис названих типів пізнання, якими виступають мета, засоби, об'єкт і результат. Ці загальні характеристики наповнюються тим чи іншим змістом відповідно до типу пізнання.

Наукове пізнання, на відміну від буденного, передбачає усвідомлення соціальних завдань, поставлених перед наукою, трансформацію їх в цілі наукового пізнання та їх досягнення. Водночас засоби спеціальнонаукової діяльності та буденного пізнання докорінно відрізня-

¹⁸ Дяв.: Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 193—194.

¹⁹ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 85.

²⁰ Стьопін В. С. Спеціальнонаукове і буденне пізнання. — Філософ. думка, 1982, № 5, с. 49.

ються: якщо засобом наукового пізнання є те, що приводить до об'єктивної істини та розкриття сутнісних вимірів реальності, засобом позанаукового пізнання є те, що може дати «зручне» з буденного погляду пояснення незрозумілого феномена. Це притаманне насамперед різноманітним видам знахарства, цієї науки «буденного вжитку», містицизму та псевдонауковості.

Далі в орбіту наукового пізнання входить значно ширше коло об'єктів, ніж здатне охопити буденне знання. Крім матеріальних предметів, наукове пізнання відноситься і до ідеальних об'єктів, тобто наукових знань, які докорінно відрізняються від знань, одержаних у стихійно-емпіричному досвіді. Наукові знання, на відміну від останніх, мають ознаки системності, обґрунтованості, доказовості, достовірності та ін.²¹

Подібно до того, як практична діяльність людини матеріалізується в продуктах праці, які стають засобом її дальшої діяльності, забезпечуючи тим самим її історичну наступність, так і пізнавальна діяльність реалізується в знаннях, які є засобом її наступної діяльності, чим гарантується неперервність пізнавального досвіду.

Важливим аспектом проблеми неперервності наукового розвитку є врахування не лише «внутрішньої», але й «зовнішньої» наступності в її розвитку. Йдеться про певну інваріантність елементів соціальної функції науки в її історичному розвитку. Так, в дуборужазну епоху наукові знання мали незначний вплив на виробництво. За капіталізму цей вплив значно збільшується, але водночас безпідставно применшуються інші соціальні функції науки. За соціалізму соціальна функція науки спрямована на створення матеріально-технічної бази комунізму, а також на формування нових комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини. Це дає можливість зробити висновок про інваріантність елементів соціальної функції науки при певному зміщенні акцентів на ті чи інші функції наукового знання в різні історичні епохи.

Отже, всезагальність і індивідуальність характеризує не тільки саме пізнання, але і його соціальну функцію.

Зазначимо, що всезагальність у сфері пізнання, як і в сфері культури, виступає не тільки в інституалізованих формах, але й існує безпосередньо як реальна діяльність учених по виробництву знання. Ця діяльність, по-перше, суспільно відзначена. Як писав К. Маркс, «але навіть і тоді, коли я займаюся наукою і т. п. діяльністю, — діяльністю, яку я тільки в окремих випадках можу здійснювати в безпосередньому спілкуванні з іншими, — навіть і тоді я зайнятий суспільною діяльністю, тому що я дію як людина. Мені не тільки дано, як суспільний продукт, матеріал для моєї діяльності — навіть і сама мова, якою працює мислитель, — але й моє власне буття є суспільна діяльність; а тому й те, що я роблю з моєї особи, я роблю з себе для суспільства, усвідомлюючи себе як суспільну істоту»²².

По-друге, саме наукова праця є всезагальною, тобто такою, яка «зумовлюється почасти кооперацією сучасників, почасти використанням праці попередників»²³. Отже, вчений, «включаючись» в процес

²¹ Ми розглянули стихійно-емпіричний і науковий тип пізнання. Проте пізнання не вичерпується цими типами. Наприклад, в аспекті соціального простору можна виділити західний і східний типи пізнання. Крім того, в межах цих типів можливо виділити відповідні підтипи пізнання: сучасну європейську науку і переднауку, як вона існувала до XVIII ст., гуманітарний і природничонауковий типи пізнання, які також будуть мати свою специфіку. Певні підтипи властиві і тому чи іншому типу культури. Проте уявляється, що від такої докладної типізації у рамках даної статті можливо абстрагуватись.

²² Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 110.

²³ Маркс К. Капітал, ч. 3. — Маркс К., Енгельс Ф. Соч., т. 25, ч. 1, с. 108—109.

виробництва наукового знання, не тільки приєднується до того чи іншого наукового колективу, але й продовжує справу попередніх поколінь.

Характеристики всезагальності і безпосередності притаманні не лише колективному суб'єкту пізнання, але й репрезентують індивідуальний суб'єкт пізнання. Як зазначав Маркс, «око стало людським оком так само, як його об'єкт став суспільним, людським об'єктом, створеним людиною для людини. Тому почуття безпосередньо у своїй практиці стали теоретиками... Виникнення п'яти зовнішніх чуттів — це робота всієї попередньої всесвітньої історії...»²⁴.

Отже, аналогічно до того, як за знаряддями праці ми можемо реконструювати епоху, за якої вони виготовлені, так за наявним знанням ми можемо реконструювати не тільки інші елементи науки і науки взагалі, але й скласти певне уявлення про тип культури і практики, який породив ці знання. Така можливість ґрунтується на тому, що, з одного боку, наука соціально-культурно зумовлена, а з другого боку, вона має зворотний вплив на розвиток практики і культури.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що діалектичне поєднання характеристик всезагальності і безпосередності суспільно-історичної практики, її предметно-матеріальних і соціально-комунікативних аспектів є основою для наукового розуміння всезагальності та індивідуальності конкретних типів культури і пізнання, механізмів їх розвитку. Нехтування цією обставиною, неправильне розуміння практики призводить до метафізичної абсолютизації всезагальності (лінійні моделі) або індивідуальності (поліцентричні моделі) розвитку культури і пізнання.

Діалектико-матеріалістичне розуміння взаємозв'язку загальних і особливих факторів у розвитку культури і пізнання має велике значення для розв'язання таких важливих питань логіко-методологічних і культурологічних досліджень як: про наслідування і спадкоємність в розвитку культури і пізнання, варіативні і інваріантні елементи розвитку цих феноменів, акумуляцію культурних і наукових надбань в соціальній пам'яті людства, можливість розуміння характеру наукової творчості і культури взагалі, тих цивілізацій, що зникли з історичної арени.

* * *

В статье рассматривается проблема всеобщности и индивидуальности в развитии культуры и познания. Показано, что методологической основой для правильной постановки и разрешения данной проблемы служит общественно-историческая практика, взятая в единстве ее предметно-преобразующих и социально-коммуникативных аспектов, всеобщности и непосредственности. Под этим углом зрения критически анализируются линейные и полицентрические модели развития культуры и познания в классической и современной буржуазной философии.

²⁴ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 112, 113.

М. В. ПОПОВИЧ

ПРОБЛЕМИ ЛОГІКИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ У ТВОРЧОСТІ П. В. КОПНІНА

У вересні 1982 р. в м. Паланзі відбулась VII Всесоюзна конференція з логіки і методології науки. Два десятиліття тому число учасників подібних обговорень не перевищувало кількох десятків, а останні симпозиуми та конференції збирають сотні учених — філософів, логіків, математиків, лінгвістів, фізиків, біологів. Регулярні всесоюзні конференції стали дійовим засобом апробації і піднесення рівня досліджень у цій галузі, підготовки до міжнародних конгресів, які завжди за-свідчують авторитетність розробок радянських учених.

Ініціатором і організатором перших всесоюзних симпозиумів з логіки і методології науки був видатний радянський філософ Павло Васильович Копнін. Він помер до прикрого рано, не маючи й п'ятдесяти, але залишив багату наукову спадщину і добрі традиції.

П. В. Копнін — один із найпопулярніших авторів-філософів, відомих найширшій аудиторії. Писав він багато і доступно, висвітлюючи актуальні питання діалектичного матеріалізму в загальнофілософській формі, в простій і ясній манері. Його праці — завжди полемічні, дискусійні, не в усьому безспірні. Проте у нього вчилися і нині вчать не лише ті, хто оволодіває філософськими знаннями, але й професійні філософи.

Сильна сторона праць П. В. Копніна в галузі логіки науки у тому, що вони належать людині з високою філософською культурою, яка добре розуміла специфіку філософських знань і з позицій марксизму-ленінізму шукала відповідей на питання, що висуваються життям.

Проблеми логіки науки набувають філософського характеру, на його погляд, тоді, коли вони так чи інакше зачіпають основне філософське питання про співвідношення свідомості і буття, людського духу і незалежної від нього дійсності. Осягнення закономірностей науки, духовної культури, суспільної свідомості можливе лише за умови розуміння їх як відображення дійсності — але не мертвого, не дзеркального, а такого, що є моментом практичного, цілеспрямованого, активного відношення суспільної людини до навколишньої дійсності.

Саме з проникливим розумінням позицій суспільно-практичної природи пізнання, діалектики суб'єкта і об'єкта в пізнавальній діяльності здійснювався П. В. Копніним критичний аналіз натурфілософських та позитивістських течій в сучасній буржуазній філософії. Якщо натурфілософські тенденції дістають вияв у спробах умоглядно конструювати загальні закони природи поза розкриттям діалектики їх відображення у свідомості, то позитивізм схильний обмежувати філософію науки дослідженням чистої наукової свідомості, ігноруючи питання про її відношення до реальності. П. В. Копнін переконливо показував, що обидві ці тенденції принципово чужі марксизмові. «У марксизмі немає окремо взятих філософії природи чи філософії суспільства, він є єдиним світоглядом, в центрі якого стоїть людство, чий історичний рух неможливо осягнути без пізнання законів природи, що виступають принципами практичної і теоретичної дії людини»¹.

¹ Копнін П. В. Проблемы диалектики как логики и теории познания. — Избр. филос. работы. М., 1982, с. 28.

Звідси випливає ще одне важливе положення, яке обстоював П. В. Копнін. Йдеться про оцінку псевдоальтернативи «сциентистських» та «антисциентистських» тенденцій у буржуазній філософській свідомості. Відомо, що в сучасній буржуазній філософії існує антисциентистська опозиція логіко-методологічним дослідженням, і може здатися дивним, що чимало представників зарубіжної логіки науки згодні з поділом праці між «філософією науки» та відверто антинауковою ідеологією «філософії життя». З погляду П. В. Копніна, це — вияв типово позитивістської готовності до компромісу з релігією та ірраціоналізмом. Якщо сциентизм, писав він, розуміти як усунення проблеми людини з філософії науки, то його перспективою є не що інше, як смерть філософії, безпринципні компроміси з ірраціональною вірою. Якщо ж ідеться про орієнтацію на наукові методи розв'язання філософських проблем, то таке розв'язання здійснимо лише засобами діалектико-матеріалістичної філософії. У марксизмі не може бути подвійного, наукового і антинаукового, підходу до проблем науки і проблем людини.

Великою заслугою П. В. Копніна перед радянською філософською наукою було обґрунтування ним нового напрямку досліджень, який він називав «логікою наукового дослідження» або «логікою наукового пізнання». Час, що минув після публікації його праць, вніс чимало коректив в окремі формулювання, але практика підтвердила правильність основного ходу його думки. Це стає особливо очевидним, якщо розглядати науковий доробок П. В. Копніна на фоні процесів, які відбувалися і відбуваються в галузі логіки і методології науки у світовому масштабі.

Кінець п'ятдесятих і самий початок сімдесятих років, тобто трохи більше десятиліття, — ось період активної роботи П. В. Копніна в галузі логіки наукового пізнання. Саме тоді сучасна формальна логіка вийшла на нові рубежі, відкрила ще не освоєні можливості «некласичних» логік. У цей час з'являються праці Я. Хінтікка та С. Кріпке, що підводять семантичний фундамент під відомі понад чверть віку модальні логічні системи. Розвиток семантики після праць Р. Монтегю дав можливість не тільки створювати нові варіанти інтенціональних логік, але й по-новому підійти до проблем формалізації «природної мови», проблем, які стали руба перед дослідниками в галузі «логіки науки». Коротше кажучи, аж ніяк не можна твердити, ніби формально трактована «логіка науки» в шістдесяті роки зайшла в якийсь глухий кут: навпаки, формальні засоби набирають дедалі більшої потужності саме з цього періоду. Але тим важливішим стає їх загальнофілософське осмислення.

Зарубіжна методологія науки не висуває в цей час достатньо продуктивних нових ідей, що могли б забезпечити узагальнення здобутих результатів. Програми раннього періоду, такі як «логічний атомізм» Рассела чи «логічний позитивізм» Р. Карнапа, претендували на статус широких філософських картин науки в цілому. Однак в шістдесяті роки інтерес зарубіжних логіків і філософів науки до «логічного» позитивізму, що виявив овою ідейну ущербність, катастрофічно падає. Позитивістські розробки набувають вузькоспеціального характеру, розливаються безліччю дрібних ручаїв. Щоправда, після перекладу на англійську мову старої праці К. Поппера «Логіка наукового дослідження» посилюється інтерес до концепції цього автора, але він не досяг серед буржуазних учених такої популярності, як неопозитивістська філософія науки першого повоєнного десятиліття. У середині шістдесятих років провідне місце в зарубіжній методології науки посідає так звана «історична школа». Під знаком критики логічного догматизму й антиісторизму, з претензіями на повернення до реальності наукового дослідження в працях Т. Куна, С. Тулміна, П. Фейєрабенда та інших переглядаються основні положення попередньої за-

рубіжної логіки та методології науки, у філософський обіг вводиться новий історико-науковий підхід. Однак ця критика неопозитивізму найчастіше обертається критикою «справа», з суб'єктивістських і навіть ірраціоналістських позицій.

П. В. Копнін здійснює всебічний критичний аналіз тенденцій розвитку зарубіжної логіко-методологічної думки, завжди прагнучи обґрунтувати діалектико-матеріалістичну альтернативу ідеалістичним, суб'єктивістським ідеям у цій галузі. Це зовсім не означало пошуків «марксистського варіанта» логіки науки. Йшлося про діалектико-матеріалістичне осмислення реальної практики наукового пошуку. Саме в процесі такого осмислення окреслювався характер проблематики, навколо якої виросла логіка наукового пізнання. Виходячи з принципів настанов матеріалістичної діалектики, узагальнюючи досвід природознавства, використовуючи здобутки радянських дослідників — логіків, філософів, природознавців, критично засвоюючи результати розвитку світової логіко-методологічної науки, П. В. Копнін дав передусім філософську оцінку ситуації.

Характеризуючи сучасну науку, П. В. Копнін перш за все визначив зміну погляду на цінність і роль наочного образу в сучасному природознавстві². Йдеться не просто про значення креслень чи образних схем, а про неможливість побачити і, отже, уявити ті об'єкти, що перебувають принципово поза сферою можливостей людського ока. Це перетворює на проблему такі речі, які в тисячах «звичайних» випадків проблемою не стають. Наприклад, пояснити, що таке «полярне сяйво», можна і людині, яка ніколи його не бачила, спираючись на асоціації, — адже в принципі кожен міг би побачити полярне сяйво; пояснити ж подібним чином, що таке «квант світла» не вдасться, тому що один квант світла побачити і уявити неможливо. Все це по-новому ставить питання про наукове пояснення взагалі, знижує цінність демонстрації «механізму процесу» — адже всякий механізм має наочний характер.

Звідси і нове ставлення до таких «очевидностей» в науці, які пов'язані зі «здоровим глуздом». У певних межах здоровий глузд природодослідника залишається надійною основою міркувань, але якщо йдеться про наукове мислення загалом, то «здоровий глузд», який спирається на обмежений досвід попереднього пізнання, зазнає цілковитої поразки і відбувається дальше заглиблення у сферу парадоксального.

Ситуація ще більше загострюється внаслідок того, що в структурі сучасної науки неймовірно зростає її теоретична частина. Вся конструкція наукових побудов, як і сто років тому, базується на досвідній основі. Але сам процес здобуття емпіричних знань дедалі міцніше пов'язується з теоретичними орієнтирами, опосередковується теоретичними ланками, формальними, математичними викладками, здійснюваними засобами «штучних» мов. Відображення дійсності в науковій свідомості стає опосередкованішим, в понятійному апараті науки зростає частка інструментальних понять, безпосередньо спрямованих не на досліджуваний об'єкт дійсності, а на знання про нього³.

Зрушення в цьому напрямі почалися на зорі сучасної революції в природознавстві, але тільки тепер, у зв'язку з науково-технічною революцією, повною мірою відчутний їхній масштаб. За цих умов актуальність розробки питань логіки побудови наукового знання залежить не від особистих бажань тієї чи тієї групи науковців, а від об'єктивного ходу розвитку науки. На передній план виступають питання: наскільки надійні, доказові, вірогідні фундаментальні твердження сучасної науки про Всесвіт, як у її твердженнях та поняттях відображається об'єк-

² Копнін П. В. Проблемы диалектики ..., с. 109.

³ Там же, с. 109—110.

тивна реальність, якою мірою вона деформована вихідними абстракціями, яким є відношення «картина світу — реальність» за нових теоретичних умов? Такого характеру набуває у П. В. Копніна проблематика, породжена колосальним прогресом людських знань в сучасну епоху. Спираючись на ленінський аналіз революції в природознавстві, на ленінські ідеї суперечливої природи і ролі абстракцій в науковому пізнанні П. В. Копнін виробив чітку орієнтацію в суперечливій ситуації методологічних шукань сучасної науки.

Для того щоб визначити шляхи і методи розв'язання назрілих формальних і змістових проблем, треба було подолати ходячі передсуди і неправильні настанови, поширені на той час (подекуди вони трапляються і нині) в нашій філософській літературі. Йдеться передусім про хибні уявлення щодо формальної і діалектичної логік та їх співвідношення.

П. В. Копнін показав необґрунтованість спроб деяких філософів виділити окремі «діалектичні» форми понять, суджень, умовиводів поряд з «формальними» («формальнологічними»). Сьогодні вже стало очевидним, що в світлі ленінських зауважень про наявність діалектики у всякому реченні і всякому понятті шукання особливих діалектичних понять і тверджень безглузде. Але для цього свого часу потрібні були чималі зусилля філософів, які переконливо аргументували зазначені думки у своїх публікаціях.

А з того, що окремі «діалектичні» умовиводи не існують поряд із формальними, що діалектичне мислення не є альтернативний еквівалент формального, випливають важливі висновки, які стосуються, передусім, оцінки формальної логіки.

П. В. Копнін зауважував, що Ф. Енгельс і В. І. Ленін дали ґрунтовну характеристику так званої традиційної формальної логіки, закони якої були логічною основою метафізичного методу мислення. Для формування широкого діалектичного світогляду необхідно було проврати вузький горизонт цієї логіки. З крахом філософської методології, що вклучала в себе традиційну формальну логіку, безповоротно відійшла в минуле не тільки метафізика, але й будь-яка філософія пізнання, обмежена рамками формальної логіки⁴.

Чи означає це принципову неспроможність формальної логіки як наукової дисципліни? Жодною мірою. Формальна логіка зберегла себе як спеціальна наука, а зближення з математикою на ґрунті засвоєння математичних методів сприяло її інтенсивному розвитку. На цій підставі в деяких буржуазних філософських течіях відродились спроби замкнути філософію на формальній логіці, спроби, що, за глибоким переконанням П. В. Копніна, історично зжили себе. Йдеться не про вигадану суперечність формальної логіки і філософського міркування, а про зміну предмета, з одного боку, формальної логіки, з другого — логіки діалектичної.

Від часів стоїків визначилась тенденція «звуження сфери логічного до засобів вираження думки в мові»⁵. Ця тенденція дістала певний вияв у сучасній формальній логіці. На думку П. В. Копніна, сучасна формальна логіка як теорія доведення має своїм предметом мислення лише остільки, оскільки воно виражається у мові, мовних структурах і вивчає це мовне вираження за допомогою побудови ідеальних мовних моделей строгого, несуперечливого, доказового мислення. Методи і результати такого вивчення мислення ні в якому разі не суперечать діалектиці. Варто навести повністю характеристику ставлення діалектики до проблем несуперечливості, дану П. В. Копніним: «Наприклад, коли ми маємо справу з будь-якою думкою, хоч якою складною і діалектично суперечливою, її слід виражати такою точною

⁴ Див.: Копнін П. В. Проблемы диалектики., с. 65.

⁵ Там же, с. 67.

мовою, якої вимагає сучасна наука, в тому числі і формальна логіка. Парадокс, що ґрунтується на наявності лише формальнологічної суперечності, слід зняти, розв'язуючи наявними логічними засобами, а не видавати за найвищу діалектичну суперечність. Щоб розкрити власне суперечність у мисленні, яка виражає складність і рівень осягнення самого об'єкта, суперечність руху до нової теоретичної побудови, треба звільнити наукове знання від невластивої йому логічної форми, що не задовольняє норми сучасної формальної логіки»⁶.

Чітка позиція в цьому питанні, зайнята П. В. Копніним та іншими радянськими філософами і логіками, зокрема С. О. Яновською, І. С. Нарським, спирається на лєнінську оцінку неприпустимості логічних суперечностей в усякому мисленні, в тому числі діалектичному. Вона фіксує чітку межу між діалектикою та софістикою, відмітає звинувачення ворогів діалектики у тому, що марксизм, заперечуючи, нібито, формальну логіку, змикається з ірраціоналізмом.

Але звуження предмета логіки до аналізу доказового несуперечливого мислення в його мовному вираженні — не єдина тенденція в розвитку логіки. Починаючи з Арістотеля, розвивається і протилежна тенденція — розширення предмета логіки, сфери логічного до законів і форм об'єктивної реальності, яка відображається у мисленні. Якщо формальна логіка обмежується сферою відношень думки до думки, речення до речення тощо, то філософія як логіка в центрі уваги має відношення думки до об'єктивної реальності. Тому діалектика як логіка вивчає «самі форми осягнення думкою об'єктивної реальності, форми збігу суб'єктивного з об'єктивним»⁷. Саме тому відкриття суперечностей в мисленні для неї не лише привід для наведення порядку в логічній структурі теорії, а початок філософської рефлексії над проблемою рівня осягнення власного об'єкта.

Чи не перестає в такому разі діалектика бути логікою? Адже, на думку П. В. Копніна, предмет логіки за філософського підходу до неї настільки розширюється, що діалектична логіка стає тотожною діалектиці як методів наукового теоретичного мислення, стає стороною і функцією діалектики як теорії пізнання. П. В. Копнін наполягав, що немає жодних історичних підстав вважати термін «логіка» застосовним лише для формальної логіки: адже «логос» означає і «слово», і «думка», отже, логікою є й аналіз мислення в його мовному виявленні, і аналіз мислення як освоєння реальної дійсності. Але справа, звичайно, не лише в термінології. Суть проблеми полягає в тому, що формальна логіка, ставши спеціальною наукою, не розвиває і не може розірвати своїх історичних зв'язків з теорією пізнання.

«У даний час,— писав П. В. Копнін,— існує багато логічних систем, і мабуть, чимало їх зростатиме. Незважаючи на це, можна дати загальне визначення того, що входить до складу логіки: вивчення структури, способів доведення, виникнення і розвитку наукової теорії. Це означає, що кожна логіка є логікою наукового пізнання, розкриває якусь сторону, закономірність у його русі, в побудові і розвитку наукової теорії»⁸.

Крім того, формальна логіка як спеціальна наука, методи й ідеї якої складаються на базі математики, вивчає перехід від відомого до невідомого, закономірності приросту знання, умови його існування. Отже, діалектико-матеріалістичний аналіз становлення і розвитку наукової теорії не може бути відокремлений від результатів формального аналізу структури наукового знання. Йдеться про правильність форми і суті поєднання того і того.

П. В. Копнін категорично заперечував проти спроб «діалектизації» формальної логіки, так само як і проти спроб «формалізації»

⁶ Там же, с. 67—68.

⁷ Там же, с. 66.

⁸ Там же, с. 250.

діалектичної логіки. Діалектична логіка, на його думку, є не аналог, еквівалент чи конкурент формальної, а результат філософської рефлексії, філософського осмислення даних науки, в тому числі і формальної логіки. За таких умов можливе і потрібне використання всіх логічних систем для вивчення становлення і розвитку пізнання об'єктивної дійсності в його теоретичній формі.

Цінною і плідною не лише для філософського осмислення наукового пізнання, а й для самої формальної логіки є думка П. В. Копніна про логіку як канон і як орган мислення. Формальна логіка як теорія доведення — дисципліна нормативна, вона встановлює норми, яким кожна наука підпорядковує свої докази. В цьому розумінні логіка є канон мислення. Але обмежитися чистими канонами логіка не може. В кінцевому підсумку логіка, як і кожна інша наука, описує і пояснює певну реальність і має емпіричну основу. Саме тому, що знання розвивається, що предмет логіки ускладнюється і збагачується, неможливо обмежувати і формальну логіку роллю канона мислення. А саме таким обмеженням було традиційне визначення логіки як учення про закони і форми правильного мислення. Не тільки вивчення норм правильного мислення, а й дослідження наукового знання — ось предмет логіки в широкому розумінні слова, на думку П. В. Копніна. Це створює основу для комплексних досліджень розвитку науки з використанням формальнологічного апарату.

У такому комплексному дослідженні формальнологічні методи і результати підпорядковані головній меті — аналізу наукової теорії та системи теорій як засобу відображення об'єктивної реальності, як системи відносних істин, кожна з яких має зерно абсолютної.

Ще одна ідея П. В. Копніна, що заслуговує на увагу не тільки філософів, а й фахівців у галузі формальної логіки, пов'язана з марксистським підходом до відображення як активного, цілеспрямованого процесу, як моменту практичного відношення людини до навколишньої дійсності. Наполягаючи на тому, що без поняття відображення неможлива наукова теорія пізнання, П. В. Копнін виходив з марксистського розуміння відображення як цілеспрямованої діяльності, яке «включає в себе осягнення об'єкта не тільки таким, яким він існує в даний час, але й в усіх його потенціях, можливих формах змін за допомогою практичної діяльності людини»⁹.

Тепер кожному зрозуміло, що, скажімо, точка — корисна абстракція, яка істотно деформує реальність для того, щоб глибше осягнути її; досить повірити у цілковиту відповідність світу такій абстракції, як реальність перетвориться на сукупність математичних об'єктів. Менш очевидно, що виділяючи у дійсності можливості як окремі її сторони, ми утворюємо таку ж сильну абстракцію. Не випадково для стихійного матеріалізму природознавства непереборною перешкодою лишався так званий «принцип найменшої дії», який осмислював механічні рухи як вибір частинкою траєкторії з певного кола можливостей. По суті та ж сама проблема містилася в запитанні великого фізика сучасності Резерфорда: звідки електрон знає, яку орбіту йому вибирати?

Філософський аналіз категорії можливості в сучасній науці лишається одним з актуальних завдань, і думка П. В. Копніна про те, що активність відображення виявляється, зокрема, у створенні «можливих світів» чи можливих об'єктів, набуває актуального значення. Цікаво, що проблема можливого, його статусу і ролі у пізнанні поновому поставлена в сучасній логіці у зв'язку з розвитком семантичних методів, побудованих на ідеї «можливих світів». Закономірно, що саме ця ідея в логіці веде свій родовід від Лейбніца, того ж таки Лейбніца, вчення якого було біля джерел «принципу найменшої дії». Філософський аналіз семантики можливих світів може бути вельми

⁹ Там же, с. 43.

продуктивним у світлі загального розуміння відображення як цілеспрямованої діяльності.

Із загальнофілософських ідей П. В. Копніна важливе значення для логіки науки мають думки про співвідношення теоретичного і досвідного, емпіричного знання.

Тривалий час у нашій літературі, з одного боку, емпіричне отожденовалось з чуттєвим, з другого — теоретичне з раціональним. П. В. Копнін показав, що тут наявні дві різні проблеми. Щодо раціонального і чуттєвого — це проблема походження, історії, генезису знань у найширшому плані. Лише в абстракції в людському пізнанні можна виділити чуттєвий та раціональний моменти; реально не буває відчуттів без осмислення, думки без чуттєвого образу. Виділення чуттєвого та раціонального моментів потрібне для того, щоб відповіді на питання про походження раціональності. В цілому діалектичний матеріалізм тут розвиває позитивні здобутки сенсуалістичної традиції з її твердженням «Немає нічого в розумі, чого не було б у відчуттях». Однак уже Гегель висунув вагомі аргументи проти уявлень про «чисту дошку», на якій природа «пише» відчуттями, що обробляються засобами раціонального: у відчутті завжди наявний і розум, факт не можна звести до «безпосередньо даного». Проте гегелівське тлумачення природи емпіричного криє в собі небезпеку ототожнення його з теоретичним, забуття того, що факт є «повітря вченого», вищий суддя теорії. П. В. Копнін наполягав на тому, що у розвинутому людському пізнанні існує не полярність «чуттєве — раціональне», а полярність «емпіричне знання — теоретичне знання». Ці види знання відмінні за формою своєї організації і за функціями у процесі розвитку і обґрунтування теорії.

Висунення на перший план проблеми «теоретичне — емпіричне» дозволило поглибити критичний аналіз неопозитивістських доктрин, які спиралися на протиставлення теорії «протокола експерименту», ігноруючи ту обставину, що ці протоколи формулюються у теоретичних поняттях, завдяки певним критеріям та вимірювальним операціям. Крім того, розгляд емпіричного і теоретичного саме як різновидів знань, а не «чистої чуттєвості» і «чистої раціональності», дозволяє поставити питання про вираження цих знань в особливій мові і про таке співвідношення їх у мовному вияві, яке було б доступне для формальнологічного аналізу.

Виходячи з діалектико-матеріалістичного розуміння пізнавального процесу як цілеспрямованої діяльності суспільної людини, П. В. Копнін намітив нові напрями комплексного вивчення становлення і розвитку теорії, розробки логіки наукового пізнання.

На його думку, система логіки наукового пізнання має включати кілька «концентричних кіл», що відповідають різним рівням наукового дослідження. До першого кола належать такі поняття, як «проблема», «факт», «система». Вихідним пунктом наукового дослідження є постановка проблеми, для розв'язання якої здобуваються факти. Факти самі по собі ще не становлять системи знань, без якої неможливе досягнення наукової істини. Зріле наукове пізнання потребує систематизації знань, вищою формою якої є теорія. Розгляд теорії як системи знань — друге коло аналізу. Сюди входить осмислення наукової абстракції як елемента теорії, співвідношення теорії з її моделями — інтерпретація, методи перевірки істинності теорії. На цьому рівні вивчаються її структура, відношення до дійсності. Нарешті, третє коло понять характеризує виникнення і розвиток теорії. Тут досліджується механізм становлення теорії (інтуїція, ідея, гіпотеза), перехід знання від гіпотетичного до вірогідного, виявлення меж кожної конкретної теорії, принципів переходу від однієї теорії до іншої¹⁰.

Схема ця, яку сам П. В. Копнін називав робочою, реалізована у монографії «Логіка наукового дослідження», підготовленій під його керівництвом колективом створеного ним відділу логіки наукового пізнання Інституту філософії АН УРСР і опублікованій у 1965 р. Сьогодні багато в чому ця праця потребувала б істотних уточнень, однак слід відзначити вагомість для логіки науки запропонованого у ній оригінального підходу. Йдеться про те, що аналіз структури теорії починається з проблеми, з активної постановки питання, і співвідношення «емпіричне — теоретичне» розглядається саме під цим кутом зору. Хиба неопозитивістського підходу до логіки науки полягала в тому, що факти, емпірія для позитивістів — не більш ніж інтерпретація теорії і, отже, не можуть бути суддями: інтерпретацій може бути скільки завгодно, а теорія існуватиме без пояснення на фактах, якщо вона внутрішньо узгоджена. Тим-то повисала у повітрі декларація про «емпіристський» характер позитивізму, відкривалася широка дорога конвенціоналізмові.

Науковий внесок П. В. Копніна — це не лише праці, написані ним та під його керівництвом, але й окреслені ним проблеми і перспективи. Розв'язання актуальних завдань логіки наукового пізнання потребує комплексних досліджень, що охоплюють широке коло питань.

Лишається актуальним вивчення структури наукових теорій засобами сучасної формальної логіки. Нові перспективи тут відкриває розвиток неklasичних логік, які широко використовують модальні оцінки («необхідно», «можливо» тощо). Формальна логіка тепер глибше вивчає доказові міркування, в яких використовуються часові уявлення («було», «буде», «є»). Включення в предмет логічного аналізу різних смислових відношень остільки, оскільки вони дістають вираження у мові і стосуються процесу доведення, створення на цій основі різноманітних логічних систем розширюють можливості формального аналізу, тривалий час орієнтованого передусім на математичне знання. Значний інтерес виявляється останнім часом до так званих «паранесуперечливих логік», тобто логічних систем, які припускають існування логічних суперечностей, однак не дозволяють одержувати з них руйнівні для теорії наслідки. Можна сказати, що тут відбувається рух від формальної логіки як канону до формальної логіки як органону несуперечливого мислення, завдяки чому реальність наукового знання стане зрозумілішою. Тут не можна не зважати на слушне зауваження П. В. Копніна, що в цьому русі не відбувається ні «формалізації діалектики», ні «діалектизації формальної логіки»: остання лишається теорією доведення, логічного виведення і не розглядає питання про відношення людських знань до навколишньої дійсності, принаймні безпосередньо.

Аналіз структурної організації знань має бути доповнений змістовним аналізом динаміки наукового пошуку, формування і розвитку теорії. Історико-науковий аспект дослідження (включаючи і сьогоднішню «історію» науки) дає якраз той емпіричний матеріал, що його потребує оцінка руху до освоєння об'єкта науки, оцінка співвідношення суб'єктивних знань і об'єктивної дійсності. Нині, коли такою популярною і привабливою стала історико-наукова тематика, зокрема вивчення так званих «парадигм» (норм, зразків наукового мислення) у соціально-культурному контексті, особливо актуально звучить думка П. В. Копніна про ідею як форму мислення, як організатора матеріалу наукової теорії.

Нарешті, великий евристичний потенціал містять думки П. В. Копніна про соціальну зумовленість науки, про культурно-історичний контекст, в якому формуються наукові ідеї. Цей напрям досліджень вводить нас у коло ідей загальнокультурного підходу до наукового знання, пов'язує логіку науки з проблематикою розуміння здобутків науки, в тому числі математики і природознавства, на основі аналізу всього

комплексу культурно-історичних умов її розвитку. Хочеться нагадати, що саме цим, за висловом П. В. Копніна, «герменевтичним» проблемою була присвячена його остання доповідь на міжнародному форумі — Бухарестському міжнародному конгресі з філософії, логіки та методології науки, прочитана вже посмертно, з ушануванням пам'яті видатного радянського філософа.

Розвиток сучасного наукового пізнання ставить перед дослідниками — філософами і логіками — проблеми великої ідейної ваги та теоретичної складності. Розв'язання цих проблем вимагає широкої професійної підготовленості, уміння враховувати найновіші наукові результати. Але ця копітка праця безперспективна без ясної стратегії. Доробок П. В. Копніна — яскравий приклад того, наскільки плідним у виробленні і реалізації стратегії досліджень у логіці наукового пізнання є творче використання теоретичного арсеналу марксистсько-ленінської філософії.

* * *

Видний советський філософ академик АН УССР П. В. Копнин внес значительный вклад в развитие марксистско-ленинской теории познания. Анализируя, в частности, ключевые проблемы логики науки, он раскрывал их общеметодологическое и общемировоззренческое содержание.

Заслугою П. В. Копнина является обоснование нового направления исследований, которое он называл «логикой научного познания». По его мнению, исследования в этой области должны иметь комплексный характер, использовать достижения формально-логического анализа и разработки марксистско-ленинской теории познания. Среди проблем, порождающих потребность в логике науки, П. В. Копнин отмечал изменения роли наглядного образа и вообще «очевидностей» в науке, усиление роли теоретических конструкций, актуализацию вопроса об их доказательности и связи с опытом. Изучая тенденции развития логики, он показал различие предметов исследования формальной и диалектической логики и необходимость использования обеих теорий для анализа систем теоретического знания. В связи с этим им была показана роль категории возможности как в формальном, так и в содержательном рассмотрении знания, обоснована мысль о негодности категорий «чувственное» и «эмпирическое», «рациональное» и «теоретическое». П. В. Копниним была предложена рабочая схема исследования в логике науки, включающая несколько «концентрических кругов», соответствующих различным уровням научного познания.

Большой эвристический потенциал содержат мысли П. В. Копнина о социальной обусловленности науки, о культурно-историческом контексте, в котором формируются научные идеи. Его наследие — яркий пример того, насколько плодотворным в разработке и реализации стратегии исследований в логике научного познания является творческое использование теоретического арсенала марксистско-ленинской философии.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

(Продовження. Початок — на с. 54)

ОСИЧНИОК Е. В. Идеал и деятельность.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1981.— 184 с.

ПАРАХОНСКИЙ Б. А. Стиль мышления: Филос. аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания.— Киев: Наук. думка, 1982.— 119 с.

Понимание как логико-гносеологическая проблема: Сб. науч. тр./Отв. ред. М. В. Попович.— Киев: Наук. думка, 1982.— 272 с.

РОДЧАНИН Е. Г. Научное и художественное познание истины.— Киев: Вища школа. Голов. изд-во, 1982.— 122 с.

СКРИПКА П. И., МОЛЧАНОВ И. Н. Диалектический материализм: (Учеб. план, планы семинар. занятий, метод. советы).— Киев, 1981.— 41 с.

ЦЕХМИСТРО И. З. Поиски квантовой концепции физических оснований сознания.— Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1981.— 176 с.

В постанові ЦК КПРС «Про 80-річчя Другого з'їзду РСДРП» відзначено: «Партія вказує на необхідність бачити наше суспільство в реальній динаміці, правильно оцінювати його досягнення і проблеми, його можливості і потреби» (зразком такого підходу є матеріали червеного — 1983 р. — Пленуму ЦК КПРС). У зв'язку з цим набувають особливої актуальності дослідження, які дають змогу зіставляти показники соціального розвитку як суспільства в цілому, так і окремих регіонів, груп населення тощо. Такими є, зокрема, повторні соціологічні дослідження, які протягом останнього десятиріччя дістали поширення в країні.

Матеріали повторних, а також порівняльних соціологічних досліджень становлять велику наукову цінність. Насамперед, вони служать інформаційною базою для розробки адекватних об'єктові теоретичних моделей соціального розвитку. Методичний досвід їх проведення збагачує арсенал пізнавальних засобів марксистсько-ленінської соціології. Їх результати, нарешті, стануть в майбутньому базою для нових зіставлень, дальшого вдосконалення порівняльних досліджень, виявлення факторів, тенденцій, закономірностей суспільного розвитку. А це сприятиме істотному підвищенню ефективності пошукових зусиль суспільствознавців, розширенню емпіричної основи теоретичних узагальнень, розробці практичних рекомендацій, спрямованих на дальше вдосконалення різних сторін життєдіяльності суспільства зрілого соціалізму.

В цьому номері журнал пропонує читачеві матеріали одного з перших порівняльних соціологічних досліджень, проведених у нашій республіці в 70—80-х роках. Ця робота, здійснена соціологами Інституту філософії АН УРСР, мала на меті виявити динаміку оцінок професійної праці у свідомості учнівської молоді протягом останніх десяти років. Передбачається проведення аналогічних порівняльних досліджень і в подальшому. Редакція журналу сподівається, що опубліковані матеріали викличуть інтерес у читацької громадськості, оскільки вони стосуються гострих суспільних проблем.

В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. Л. ОССОВСЬКИЙ, В. І. ПАНИОТТО

ДИНАМІКА ПРЕСТИЖУ І ПРИВАБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙ

Основним, а для більшості регіонів країн єдиним, джерелом поповнення трудових ресурсів стала в останні десять років молодь, що досягла працездатного віку. Інші резерви залучення додаткової робочої сили на цей час майже повністю вичерпалися. За цих умов значна частина персоналу промислових, сільськогосподарських, будівельних та інших підприємств стала формуватися з випускників загальноосвітньої школи. Тому від стану і спрямованості трудового виховання школярів, від їхньої соціально-професійної орієнтованості безпосередньо залежить виробнича адаптація молодих працівників, ефективність їхньої ро-

боти, задоволеність працею і соціальна активність.

Оскільки вибір професії, а отже і певної позиції в соціальній структурі суспільства здійснюється у нас в основному шляхом вільного самовизначення особи, в управлінні соціально-економічними (насамперед, трудовими) процесами важливо враховувати реальну фахову орієнтованість молоді, її нахили, запити, уподобання в сфері професійної діяльності. Звичайно, наміри і життєві плани випускників шкіл не є вирішальним фактором у процесі відтворення професійно-кваліфікаційної структури зайнятості. Навпаки, вони самі коригуються

наявними трудовими вакансіями, пристосовуються до останніх. Проте з цього не випливає, що на них можна не зважати.

По-перше, певний, хоч і незначний, вплив на формування професійно-кваліфікаційної структури зайнятості фахові уподобання школярів все ж справляють. По-друге, числені дослідження економістів, соціологів, психологів, медиків свідчать про те, що праця за фахом, обраним всупереч інтересам, здібностям особи виявляється менш продуктивною, дає меншу задоволеність, може негативно позначитись на здоров'ї людини. У широкому ж соціальному плані реалізація професійних намірів і життєвих планів істотно впливає на сприйняття й оцінку особою свого суспільного становища, процесів розвитку соціальної структури нашого суспільства. Саме тому цілеспрямоване формування соціально-професійних орієнтацій школярів стає сьогодні важливим соціальним завданням, яке має розв'язуватись узгодженими зусиллями школи, трудових колективів, засобів масової інформації.

Перед соціальними інститутами, відповідальними за підготовку підрастаючого покоління до праці, з усією гостротою стоїть проблема: як, якими способами і засобами забезпечити гармонійне поєднання життєвих планів і професійних намірів випускників школи з потребами народного господарства в кадрах певних професій, тобто з реальними трудовими вакансіями? Причому важливо, щоб це поєднання, ця збалансованість були забезпечені як у професійно-кваліфікаційному, так і в регіональному (поселенському), а також соціально-демографічному аспектах. Потрібно, з одного боку, активно формувати у молоді такі професійні уподобання і наміри, які оптимально відповідали б структурі трудових вакансій регіону, а з другого — прискорити перебудову структури робочих місць на основі комплексної механізації й автоматизації виробництва, ліквідації важкої і малозмістовної ручної праці.

Успішне розв'язання названих проблем значною мірою залежатиме від наявності достовірної інформації про поточні і перспективні потреби народного господарства в кадрах (в галузевому, регіональному і професійно-кваліфікаційному розрізах); про характер і тенденції зміни соціально-професійних орієнтацій молоді; про фактори формування останніх.

Одним з найважливіших і найчастіше досліджуваних аспектів соціально-професійних орієнтацій є привабливість і престиж професій¹. Перша розуміється звичайно як

вибір професії у проєктивній ситуації, немовби «примірювання» її на себе, тобто принципова й абстрактна згода здобути цю спеціальність. На відміну від вибору фаху, фахових намірів і особистих планів, що є компромісом між бажаннями школярів і можливостями їх здійснення, привабливість описує саме професійні уподобання без урахування доступності тих або тих професій. Тому вивчення привабливості професій найкраще узгоджується з дослідженням того, наскільки запити молоді щодо характеру і змісту праці відповідають наявній соціально-професійній структурі. Під престижем професії ми розуміємо її авторитет у громадській думці, повагу до її представників. Якщо привабливість професії для школяра становить собою оцінку того, наскільки вона може задовольнити його потреби в цілому, то престиж — це оцінка однієї із складових привабливості (поряд із змістом, умовами, оплатою праці тощо), це характеристика можливості, що її надає професія, задовольнити потребу у визнанні і повазі з боку інших людей.

Розглянемо результати досліджень престижу й привабливості професій для школярів-десятикласників Києва, проведених нами в 1971, 1975 і 1981 роках. Анкета дослідження 1981 року повністю дублює анкету 1975-го і включає оцінки як престижу, так і привабливості професій. В дослідженні ж 1971 року респондентам пропонувався оцінити тільки престиж. Отже, ми маємо можливість простежити динаміку оцінок престижу професій з 1971 по 1981 рік і їх привабливості з 1975 по 1981 рік.

Розрізнення оцінок престижу і привабливості професій на емпіричному рівні пов'язана з певними методичними труднощами, зумовленими тим, що школярі погано відчують специфіку введених дослідниками понять. Тому методика складалася таким чином, щоб можна було підкреслити цю специфіку (наведені нижче дані показують, що це завдання вдалося розв'язати, відмінності між оцінками престижу і привабливості професій велими істотні). За емпіричний референт престижу правила відповідь на таке питання: «Відомо, що роль різних професій у господарському і суспільному житті країни багато в чому неоднакова; професії відрізняються за змістом праці, оплатою, умовами праці, престижем тощо. нас цікавить саме престиж, тобто авторитет, повага, що їх мають професії у суспільстві. У запропонованому Вам списку професій оцініть, будь ласка, який престиж (повагу) має кожна з них у молоді, Ваших друзів». Далі подавався список професій, в якому школярам пропонувалося поставити плюс (+) у колонці, яка відповідає, їхній думці про престиж даної професії: дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький.

фессіональная ориентация учащейся молодежи. Тарту, 1975; Константиновский Д. Л. Динамика профессиональных ориентаций молодежи Сибиря. Новосибирск, 1977; Константиновский Д. Л., Шубкин В. Н. Молодежь и образование. М., 1977; Полова И. М., Мошн В. Б. Престиж и привлекательность профессий. — Социол. исследования, 1979, № 4, с. 90.

¹ Социальные проблемы труда и производства. Сов.—польск. сравн. исслед. (разделы В. В. Водзинской, А. Сарапаты, В. Н. Шубкина), Москва, Варшава, 1969; Шубкин В. Н. Социологические опыты. М., 1970; Водзинская В. В. Ориентация на профессию. — В кн.: Молодежь и труд. М., 1970; Социально-профессиональная ориентация молодежи. Тарту, 1973; Социологические исследования профессиональной ориентации молодежи. М., 1975; Титма М. Х. Выбор профессии как социальная проблема. М.; 1975; Высшая школа и социально-про-

За емпіричний референт привабливості правила відповідь на таке питання: «Припустимо, що у Вас є можливість працювати тільки за тими професіями, які перелічені нижче. Позначте, будь ласка, знаком (+) професії зі списку, які б Ви вибрали для себе в першу чергу, і знаком (-) ті, за якими Ви не хотіли б працювати. Якщо в списку трапляється така професія, що Вам важко визначити, обрали б Ви її для себе чи ні, то лишть клітинку порожньою. Увага! Позначки ставте, будь ласка, лише в клітинках першої колонки, друга колонка хай поки що лишається незаповненою». Далі подається список професій з двома колонками праворуч від нього. «А тепер серед професій, обраних Вами для себе (позначених плюсом у першій колонці), знайдіть професії, які для Вас особливо привабливі, і позначте ще одним плюсом у другій колонці, і мінусом — ті професії, за якими Вам особливо не хочеться працювати». Отже, можливі п'ять оцінок — два плюси, один плюс, немає відповіді, один мінус, два мінуси, що характеризують різні ступені привабливості професій. Ми назвали цю шкалу послідовно п'ятибальною.

Різні шкали оцінок для престижу і привабливості професій² використовувались для того, щоб підкреслити відмінність між престижем і привабливістю. Крім того, з метою виключити вплив оцінок престижу на оцінки привабливості і навпаки, а також для того, щоб списки професій не були надто довгими, було прийнято таку процедуру опитування: список професій поділявся навпіл, опитувались дві репрезентативні для десятикласників Києва підвибірки школярів, причому в одній вони оцінювали першу половину списку за престижем, другу — за привабливістю, а в другій підвибірці — навпаки. Декілька професій для контролю було включено і в той і в той список, що дозволило робити певні висновки про репрезентативність здобутих даних.

Вибірка 1971 і 1975 років складалася в такий спосіб: з кожного адміністративного району Києва випадковим чином вибиралось певне число денних шкіл (пропорційно числу шкіл у районі) і в кожній з них опитувались всі десятикласники (тобто вибірка була фактично одноступінчатою гніздовою); у 1981 році число вибраних шкіл було збільшено і в кожній провадився випадковий відбір десятикласників для опитування. Розрахована помилка вибірки з імовірністю 0,954 не перевищує 0,03 індекса. Усього опитано: в 1971 році — 1364 школярі, а в 1975-му — 1305 (одна підвибірка з 651 і одна — з 654 чоловік), в 1981-му — 1620 (одна підвибірка з 783 і одна — з 837 чоловік).

² На трьох репрезентативних підвибірках, приблизно з 300 респондентів кожна, було проведено методичні експерименти для визначення впливу типу шкали на результати опитування; вивчався також вплив оцінки першої професії у списку, сусідства професій, довжини списку та ін. (Див.: Черноволенко В. Ф., Оссовський В. Л., Паниотто В. И. Престиж професій и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. Киев, 1979, с. 80—112.)

Складною проблемою є обґрунтування репрезентативності списку професій. Пропонований нами список складався таким чином: у кожній з десяти основних галузей народного господарства міста було виділено три наймасовіші професії — високого, середнього і низького рівнів кваліфікації³ (наприклад, в охороні здоров'я — лікар, медсестра, санітар). Цей список було взято на основу, потім з нього вилучили деякі нетипові для Києва і додали декілька інших масових професій. Чи можна твердити про репрезентативність цього списку, якою мірою він репрезентує існуючі професії, що взагалі розуміти під репрезентативністю в цьому випадку? Гадаємо, що пряма аналогія із звичайною ситуацією, яка описується математичною статистикою, — професії списку як вибірка з усієї множини професій — тут некоректна.

По-перше, оскільки вивчається престиж і привабливість професій серед школярів, а в кожного з них формуються уявлення не про всі спеціальності, а про обмежену кількість їх, у генеральну сукупність мають входити лише професії, що належать до кола уявлень учнівської молоді даного регіону. По-друге, як у генеральну сукупність, так і у вибірку кожна професія входить не як одиниця, а як множина (за числом робочих місць даної професії і за кількістю десятикласників, знайомих з нею). Нарешті, кожна професія виступає як «представник» не однієї, а групи близьких, до того ж нерозрізних для школярів спеціальностей. Усі ці міркування дозволяють сподіватися на достатню репрезентативність використаного нами списку, хоча строге доведення цього потребує спеціальних досліджень.

Індекси престижу і привабливості розраховувались за формулою:

$$J = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^5 \alpha_i N_i$$

де J — індекс престижу (або привабливості) професії, N — число опитаних, α_i — бал, приписаний даній респондентом оцінці престижу (або привабливості) професії ($i=1, 2, 3, 4, 5$), N_i — число респондентів, що дали i -ту оцінку. Бали α_i приписувались таким чином: оцінкам престижу «дуже високий», «високий», «середній», «низький», «дуже низький» відповідають 1; 0,5; 0; -0,5; -1, а оцінкам привабливості (+ +), (+), (), (-), (- -) аналогічно 1; 0,5; 0; -0,5; -1.

Одержані результати подані в таблиці 1, яка складається з двох частин. У частині А наведено дані щодо професій, збіжних в усіх трьох дослідженнях, — саме ці дані аналізуються далі. Професії впорядковано за зменшенням індексів престижу 1971 року. У частині Б містяться дані про професії, включені тільки в одне або два дослідження (вона подається для можливих порівняльних досліджень або вторинного аналізу одержаних даних).

Отже, ми маємо можливість визначити

³ Тут і далі йтиметься про професії, хоча маються на увазі певні типи робочих місць, професійно-кваліфікаційні групи.

Таблиця 1.

Індекси престижу і привабливості професій для школярів 10-х класів м. Києва в 1971, 1975, 1981 р.р.

Професія	Престиж			Привабливість	
	1971	1975	1981	1975	1981
Частина А					
лікар	0,57	0,67	0,64	0,17	0,23
інженер-будівельник	0,51	0,47	0,31	0,25	0,02
учитель	0,46	0,51	0,40	-0,03	-0,09
інженер-технолог	0,38	0,28	0,31	0,09	-0,05
інженер-зв'язківець	0,30	0,36	0,31	0,11	0,05
радіотехнік	0,22	0,20	0,25	0,04	0,03
інженер-транспортник	0,21	0,24	0,18	-0,03	-0,20
лаборант НДІ	0,13	0,05	-0,03	0,04	-0,04
будівельник-монтажник	0,11	0,14	-0,01	-0,23	-0,40
вихователь дитсадка	0,11	0,12	0,08	-0,14	-0,17
медсестра	0,08	-0,02	-0,11	-0,29	-0,29
машиніст тепловоза	0,07	0	-0,03	-0,28	-0,43
токарь	0,01	0,03	-0,03	-0,29	-0,45
кухар	0,03	-0,05	-0,02	-0,50	-0,35
санітар	-0,04	-0,23	-0,02	-0,53	-0,60
водій тролейбуса	-0,10	-0,13	-0,38	-0,25	-0,40
телефоністка	-0,11	-0,18	-0,16	-0,33	-0,31
товарознавець	-0,12	0,12	0,33	-0,05	0,17
шофер вантажного авто-мобіля	-0,12	-0,14	-0,14	-0,33	-0,31
няня в яслах	-0,14	-0,25	-0,34	-0,48	-0,62
рахівник	-0,30	-0,28	-0,30	-0,53	-0,64
слюсар	-0,17	-0,06	-0,15	-0,33	-0,52
робітник конвейера	-0,17	-0,18	-0,23	-0,39	-0,49
бухгалтер	-0,18	0	-0,03	-0,44	-0,37
продавець гастроному	-0,18	-0,18	-0,08	-0,60	-0,50
секретар-друкарка	-0,26	-0,18	-0,17	-0,31	-0,28
штукатур	-0,28	-0,29	-0,34	-0,51	-0,65
штампувальник	-0,28	-0,35	-0,42	-0,53	-0,62
табельниця	-0,34	-0,39	-0,45	-0,52	-0,57
офіціант	-0,40	-0,32	-0,20	-0,57	-0,51
продавець-лоточник	-0,49	-0,52	-0,50	-0,70	-0,71
Частина Б					
учений-фізик	—	0,79	0,69	0,13	-0,02
учений-кібернетик	—	0,78	0,70	0,14	-0,01
учений-медик	—	0,77	0,74	0,09	0,09
учений біолог	—	0,68	0,61	0,08	0,03
науковий співробітник	0,58	—	—	—	—
інженер-геолог	—	0,58	0,47	0,31	0,18
інженер-радіотехнік	—	0,56	0,52	0,17	0,10
льотчик	—	0,66	0,66	0,12	-0,02
кадровий офіцер	0,32	—	—	—	—
офіцер міліції	0,08	—	—	—	—
агроном	0,11	—	—	—	—
економіст	0,27	—	—	—	—
комбайнер	0,09	—	—	—	—
дівовод	—	-0,08	-0,06	-0,36	-0,46
робітник-швейник	—	-0,12	-0,09	-0,30	-0,40
доярка	-0,06	—	—	—	—
тракторист	-0,09	—	—	—	—
робітник рільничої бригади	-0,17	—	—	—	—
робітник комунального підприємства	—	-0,21	-0,20	-0,46	-0,47

Таблиця 2.

Зміна індексів престижу професій з 1971 по 1981 рік (школярі 10-х класів м. Києва)

Величпна зміни індексів престижу (в дужках) професій, престиж яких...				
...підвищився		...не змінився		...знизилися
дуже істотно, понад 0,10 бала	істотно, від 0,06 до 0,09 бала	істотно	істотно, від 0,06 до 0,09 бала	дуже істотно, понад 0,10 бала
товарознавець (0,45) офіціант (0,20) бухгалтер (0,15) продавець гастроному (0,10)	секретар-друкарка (0,09) лікар (0,07)	кухар вихователь дитсадка інженер-зв'язки-вець радіотехнік інженер-транспортник токарь шофер вантажної машини слюсар продавець-лоточник рахівник	інженер-технолог (0,07) учитель (0,06) водій тролейбуса (0,06) робітник конвейера (0,06) штукатур (0,06)	санітар (0,34) няня в яслах (0,20) інженер-будівельник (0,20) медсестра (0,19) лаборант НДІ (0,16) штампувальник (0,14) будівельник-монтажник (0,12) табеляниця (0,11) машиніст тепловоза (0,10) телефоністка (0,10)

Примітка. Істотні зміни престижу значимі—на рівні 5%, дуже істотні на рівні 0,1%.

динаміку оцінок престижу з 1971 по 1981 рік і динаміку привабливості з 1975 по 1981 рік. Оцінивши далі значимість відмінностей індексів, зведемо одержані дані у таблиці 2 і 3 відповідно⁴.

Як видно з таблиці 2, престиж семи професій підвищився, 15—знизився, середнє арифметичне індексів престижу дещо зменшилось (з $-0,02$ до $-0,05$).

Перше питання, що постає: чи не пов'язані ці зміни з тим, що за минулі роки стало іншим співвідношенням чисельності наборів до ПТУ і старших класів середніх шкіл? Це могло б спричинити зміни соціально-демографічних характеристик школярів-десятикласників. Проведений аналіз показує, що хоча такі зміни справді сталися в 1981 році порівняно з 1975-м, максимальне зменшення, зумовлене ними, не може перевищити 0,02 бала і практично не впливає на рівень значимості відмінностей змін престижу. Крім того, виявляється, що зміна престижу з 1971 по 1975 рік має приблизно такий самий характер, як із 1975 по 1981-ий. Це доводить, що зафіксовані зміни престижу пов'язані не з методикою проведення дослідження і не зі зміною соціально-демографічних характеристик, а зі зрушенням у свідомості випускників шкіл.

Престиж — оцінка співвідносна, тому зниження його в одних професіях списку має супроводитись підвищенням в інших, а середнє арифметичне всіх індексів в цілому має бути близьким до нуля. Хоча зафіксоване падіння середнього престижу професій незначне, воно все ж не може бути пояснене випадковими факторами, помилкою вибірки. Мабуть, причину потрібно шукати

в тому, що запропонований респондентам змущено обмежений список професій недостатньо збалансований — до нього в більшій пропорції потрапили ті з них, престиж яких знизився. Можливо також, що престижуються не так професії, як види діяльності, — в цьому разі падіння престижу професій може свідчити про підвищення престижу видів діяльності, що не охоплюються професіями.

Інтерес становлять не лише зміни значень індексів престижу, але й зміни позицій професій в ієрархії. Потрібно сказати, що ієрархія професій загалом не зазнала істотних змін, коефіцієнт кореляції r між оцінками престижу 1971 і 1981 роках дорівнює 0,86 (в 1971 і 1975—0,95, у 1975 і 1981-му—0,96). Однак місце окремих професій в ієрархії змінилось досить істотно. Перемістилися вгору (в дужках показано на скільки позицій) професії товарознавця (15), офіціанта, бухгалтера і продавця гастроному (8), секретаря-друкарки (4), та професія кухаря (3). Понизилися місця професій санітара (13), медсестри, няні в яслах і телефоністки (6), лаборанта НДІ і водія тролейбуса (4). Щодо інших професій, то їх положення змінилось не більше як на 1—2 позиції.

Розглянемо тепер динаміку оцінок привабливості (табл. 3) і зіставимо її з відповідними змінами в оцінках престижу (табл. 4). Для цього було зроблено розрахунки рівнів значимості відмінностей привабливості, а також престижу, аналогічно здійсненим у табл. 2, але не з 1971, а з 1975 по 1981-ий рік.

Як бачимо, оцінки привабливості зазнали істотніших змін, ніж престижу (як за значеннями індексів, так і за змінами в ієрархії привабливості в цілому). Коефіцієнт рангової кореляції r між рангами 1975 і 1981 років становить 0,97 для оцінок престижу і 0,91 — для оцінок привабливості. Значно зросло також число професій, чие місце в

⁴ Оскільки індекси розраховувались як зважені середні арифметичні, оцінювання робилося за формулами для визначення значимості відмінностей двох середніх арифметичних (див., наприклад: *Закс Л., Статистическое оценивание. М., 1976, с. 245*).

Таблиця 3.

Зміна індексів привабливості професій з 1975 по 1981 рік (випускники середніх шкіл м. Києва)

Величина зміни індексу професій, привабливість яких...

зросла дуже істотно	зросла істотно	не змінялась	знизилась істотно	знизилась дуже істотно
товарознавець (-0,22) лікар (0,20) кухар (0,15) продавець гастроному (0,10)	бухгалтер (0,07) офіціант (0,06)	шофер вантажної машини вихователь дитсадка продавець-лоточник медсестра телефоністка секретар-друкарка радіо ехник	штампувальник (0,09) лаборант НДІ (0,08) санітар (0,07) інженер-зв'язківець (0,06)	інженер-будівельник (0,23) слюсар (0,19) інженер-транспортник (0,17) будівельник-монтажник (0,17) токарь (0,16) водій тролейбуса (0,15) машиніст тепловоза (0,15) інженер-технолог (0,14) няня в яслах (0,14) штукатур (0,14) рахівник (0,11)

Примітка. Істотні зміни привабливості значимі переважно на рівні 5%, дуже істотні—на рівні 0,1%.

ієрархії оцінок привабливості істотно змінилося.

Привертає до себе увагу значне підвищення престижу і привабливості професій сфери торгівлі і обслуговування. Безперечно, це є наслідком великої роботи засобів масової інформації в справі пропаганди цих важливих галузей народного господарства відповідно до вказівок XXIV з'їзду КПРС. Проте таке становище, коли значна частина десятикласників виявляє підвищений інтерес до професії товарознавця, а конкурс у фінансово-економічні і торговельні вузи кінчаразово перевищує конкурс з інженерних і більшості інших професій, навряд чи можна вважати нормальним. Мабуть, треба зробити висновок, що надмірний попит на професії сфери послуг і розподілу не завжди стимулюється здоровими міркуваннями і свідчить про серйозні недоліки, зокрема, у виховній роботі серед шкільної молоді. Власне, про це ж саме свідчить й істотне зниження популярності професій сфери матеріального виробництва, причому пов'язаних не лише з фізичною працею (що спостерігалося і раніше), а й з розумовою.

Особливу увагу викликає становище, в якому перебувають інженерні професії, які ще донедавна були досить популярними. Нині ж інтерес до них повсюдно падає, надто до роботи безпосередньо на виробництві. Зменшилися конкурси в технічні вузи. Проблеми підготовки інженерних кадрів, організації їхньої праці, їхнього соціального статусу дедалі частіше привертають увагу преси, стають предметом спеціальних наукових розвідок. У нашому дослідженні зафіксовано зниження привабливості всіх без винятку інженерних спеціальностей, включених у список: інженера-геолога, радіотехніка, зв'язківця, транспортника, будівельника та технолога. Останні дві професії особ-

ливо помітно поступилися своїми позиціями в ієрархії привабливості: перемістилися вниз відповідно на 6 і 4 позиції.

Беручи до уваги завдання, які стоять перед нашим суспільством у підвищенні ефективності виробництва, його послідовній інтенсифікації на базі використання наукових досягнень, впровадження нової техніки і технології, треба визнати таку ситуацію з інженерними професіями неприпустимою, загрозливою для технічного переозброєння виробництва. Причин падіння популярності інженерної праці, очевидно, чимало. Та про одну з них, хоч і далеко не найголовнішу, тут слід сказати. Вона полягає у невмілій профорієнтаційній роботі загальноосвітньої школи, яка в останні 5—7 років почала посилено «зживати» так звану вузівську націленість школярів. Внаслідок цього зменшилися конкурси у вищі учбові заклади, послабився тонус навчання у самій школі, а привабливість робітничих професій не лише не зросла, а навіть знизилась.

За даними нашого дослідження, в ієрархії привабливості погіршилось становище таких робітничих професій (у дужках позначено, на скільки позицій нижче вони опинилися): слюсаря (10), будівельника-монтажника (7), токаря (7), машиніста тепловоза (7), штукатура (6), водія тролейбуса (5), електромонтера (4), робітника-швейника (3). Знизився індекс привабливості, але збереглося колишнє місце в ієрархії у спеціальностей (професій), штампувальника, робітника комунального підприємства. З професій фізичної праці поліпшили свою позицію на шкалі привабливості тільки кухар (на 12 місць!), шофер вантажної машини (6) і друкарка (6).

Отже, зростання інтересу до основних масових робітничих професій у десятикласників Києва наше дослідження не зафіксувало. Щоправда, йдеться тільки про частину

Таблиця 4.

Зіставлення динаміки престижу і привабливості професій з 1975 по 1981 рік

Професії, привабли- вість яких...		Професії, престиж яких...					
		збільшилася		лишлася без змін	зменшилася		
		дуже істотно	істотно		істотно	дуже істотно	
збільши- лася	дуже істотно	товаро- знавець продавець гастро- ному офіціант		лікар кухар			
	істотно			бухгалтер			
лиши- лася без змін				вихователь дит- садка телефоністка шофер вантаж- ної машини секретар-друкарка продавець-лоточ- ник	робітник конвейє- ра медсестра		учитель
зменши- лася	істотно			радіотехнік			санітар
	дуже істотно			водій тролейбуса машиніст тепловоза рахівник	штампувальник лаборант НДІ ін- женер-зв'язівець табеляниця		інженер- будівельник будівель- ник монта- жник

учнівської молоді міста. Інша її частина після закінчення восьмого класу обрала для завершення середньої освіти професійно-технічні училища або технікуми. Проте співвідношення між цими частинами, пропорції між долями міської молоді, що одержує середню освіту в учбових закладах різного типу, ще не можна визнати задовільними. Значною залишається частка іногородніх в учнівських контингентах міських училищ профтехосвіти, плани підготовки кадрів з деяких робітничих спеціальностей (особливо будівельних) щороку не виконуються в повному обсязі.

Для гармонійного, збалансованого розвитку міського господарства, ліквідації наявних диспропорцій в його соціально-побутовій інфраструктурі потрібно скоротити до мінімуму механічний приріст населення (який становив, наприклад, у десятих п'ятиріччї 80 проц. загального приросту). Це завдання можна вирішити, відмовившись від залучення іногородніх в МПТУ та поповнення ними робітничого персоналу підприємств міста. Саме тому останнім часом було рішуче взято курс на комплектування середніх училищ профтехосвіти виключно міською молоддю. Велика робота, проведена в цьому напрямі протягом останніх двох років громадськістю міста, дала перші позитивні результати. Розподіл випускників восьмих класів загальноосвітньої школи по середніх учбових закладах здійснюється ня-

ні під контролем міських органів управління, міцнішають контакти школи з батьками та трудовими колективами, вдосконалюється пропаганда робітничих професій засобами масової інформації. Однак до остаточного розв'язання проблеми гармонійного відтворення професійно-кваліфікаційної структури зайнятості міського населення в нових поколіннях ще далеко. І розв'язуватись вона повинна не лише засобами профорієнтації, а насамперед далішим вдосконаленням структури робочих місць, ліквідацією малозмістовної праці шляхом технічного переозброєння і модернізації підприємств, впровадження комплексної автоматизації виробництва.

Загалом же доводиться констатувати, що виявлена нами структура професійних уподобань і запитів молодих киян (зокрема, випускників середніх шкіл) відповідає швидше ідеалізованим уявленням про кадрові потреби віддаленого майбутнього, коли завершитись науково-технічна революція і виробничі процеси будуть повністю автоматизовані, ніж реальній структурі сьогоденних трудових вакансій народного господарства міста.

Хоча одержані нами результати мають локальний характер, деякі з помічених тенденцій можуть виявитись характерними і для інших великих міст країни. Доцільно здійснити методологічні пошуки для розробки більш обґрунтованого списку профе-

сій, а також провести ряд порівняльних досліджень у різних регіонах країни з метою виділення загальних тенденцій зміни престижу і привабливості різновидів праці в свідомості молоді.

Гадаємо, що подальша робота в цьому напрямі матиме важливе значення для розкриття механізмів формування соціально-професійних і трудових орієнтацій підрастаючого покоління, а також для розв'язання низки проблем, пов'язаних з узгодженням фахових уподобань молоді із наявною структурою робочих місць, адаптацією молодих працівників, розвитком їх трудової і соціальної активності, а також з іншими завданнями, які стоять перед школою, засобами масової інформації, трудовими колективами.

С. А. ВОЙТОВИЧ

ФАКТОРИ ЗМІН В ОЦІНКАХ ПРИВАБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙ

Дослідження престижу і привабливості професій спрямовані в нашій країні на розв'язання як теоретичних, так і практичних проблем професійного самовизначення молоді. Особливої актуальності ці проблеми набули на сучасному етапі, в умовах зменшення приросту трудових ресурсів. XXVI з'їзд КПРС, розробивши конкретну програму соціально-економічного розвитку країни, звернув увагу на необхідність економного використання трудових ресурсів, вдосконалення професійної орієнтації молоді, поліпшення підготовки школярів до трудової діяльності¹.

Щоб розв'язати ці завдання, потрібно вивчати ті динамічні зрушення в структурі уподобань і запитів молоді в сфері професійного самовизначення, які дістають своє відображення в зміні оцінок привабливості і престижу професій. Інформація про такі зміни, безперечно, сприятиме реалізації настанов партії, яка орієнтує вчених на поглиблення аналізу тенденцій соціального розвитку радянського суспільства, підвищення обґрунтованості прогнозів і практичних рекомендацій. Цю інформацію можна одержати у повторних соціологічних дослідженнях.

Деякі аспекти взаємозв'язку престижу і привабливості професій у свідомості молоді розкриті в науковій літературі². Свое зав-

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 49, 72, 216.

² Див.: Водзинська В. В. О соціальному обусловленности выбора профессии. — В кн.: Социальные проблемы труда и производства. М.; Варшава, 1969, с. 49—51; Попова И. М., Моин В. Б. Престиж и привлекательность профессии. — Социол. исследование, 1979, № 4, с. 90; Черноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Паниотто В. И. Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. К., 1979, с. 128—129.

* * *

В статтю приведені результати повторних досліджень, здійснених соціологами Інституту філософії АН УРСР в 1971, 1975 і 1981 роках. На репрезентативній для випускників середніх загальноосвітніх шкіл г. Києва виборке отримана динаміка оцінок престижу за 10-літній і оцінок привлекательності професій — за 5-літній період. Дана можлива інтерпретація виявлених авторами заметних здвигов в структурі професійно-соціальних уподобань і запитів школярів. Хоча отримані результати не мають локального характеру, деякі з них, на нашу думку, можуть бути характерними і для інших великих міст країни.

данні ми обмежимо з'ясуванням того, якою мірою зміни в індивідуальних оцінках привабливості в часі можуть бути зумовлені впливом на них оцінок престижу професій. Для цього спочатку розглянемо деякі теоретичні аспекти оцінок привабливості і престижу професій, взаємозв'язок цих оцінок під кутом зору динамічних характеристик.

Відомо, що оцінки привабливості, як феномен індивідуальної свідомості молоді, досить складне утворення. Критерієм цих оцінок виступають потреби, цілі, ціннісні уявлення індивіда. Останні є немовби призмою, через яку індивід розглядає професію і визначає її значущість для себе. Предметом оцінки привабливості виступають всі характеристики праці за професією. До них належать характер, зміст, умови праці, матеріальні і моральні винагороди, перспективи професійного і кваліфікаційного зростання, можливе місце роботи і проживання, можливості освітнього й культурного розвитку тощо.

Проте предметом оцінки привабливості професій виступають не тільки об'єктивні характеристики праці за професією. Ті властивості професій, ті цінності, які за своїм змістом є відображенням значущості тих чи інших різновидів праці для суспільства і, певною мірою, дістають своє відображення в оцінках професій громадською думкою, також є предметом оцінки привабливості професій.

На відміну від індивідуальних оцінок привабливості, в яких виражається значущість для індивіда тих чи інших властивостей професій, в оцінках престижу фіксується значення даної професійної діяльності для суспільства. Відповідно до суспільної значущості соціальні інститути диференціюють різновиди праці, що дістає вираження в способах і розмірах матеріальної і моральної винагороди за її виконання. Оцінки окремих різновидів праці офіційними інститутами є критеріями, за якими громадська

думка виробляє своє ставлення до тих чи інших професій, джерелом формування оцінок їх соціального престижу.

Водночас останні не є точною копією оцінок інституційного престижу. Це пояснюється тим, що оцінки привабливості, авторитету, поваги до професії з боку окремих індивідів також впливають на формування оцінок громадської думки. Тому соціальний престиж професії є результатом взаємодії оцінок офіційних інститутів і оцінок громадської думки. Коли ж своє ставлення до професії визначає окремий індивід, він враховує не лише ті об'єктивні властивості праці за професією, які є значущими для його життєдіяльності, але й виробляє своє ставлення з урахуванням того, як громадська думка оцінює дану професію, яким престижем наділяє її³.

Для окремих індивідів оцінки офіційних інститутів і громадської думки виступають у вигляді стереотипів, образів професій та ін. Однак освоєння останніх значною мірою коригується потребами і можливостями особи⁴. В протилежному разі не існувало б відмінностей в індивідуальних оцінках привабливості професій і оцінках їх громадською думкою. Тому соціальний престиж професії є одним із багатьох критеріїв, на основі яких індивід виявляє значущість для себе даного різновиду праці, тобто оцінює його привабливість.

Водночас індивідуальні оцінки привабливості лише певною мірою зазнають впливу оцінок престижу професій. Як засвідчують дані спеціального дослідження, оцінка престижу професії в громадській думці не завжди виступає критерієм вибору професії школярами. Лише обмежене коло професій зазнає впливу престижних оцінок, що залежить як від характеру оцінюваних професій, так і від самих індивідів — їхніх потреб, інтересів, ціннісних уявлень та ін.⁵

Тому зміни оцінок привабливості в часі також не можна пояснити впливом на них оцінок престижу професій, оскільки останні є одним із багатьох чинників, що впливають на оцінки привабливості і їх зміну. Поряд з цим зміна в оцінках привабливості може бути зумовлена дією багатьох інших чинників. До них належать, по-перше, зміна характеру і змісту праці професій, соціально-економічних і техніко-технологічних умов їх виконання, по-друге, підвищення освітнього, культурного, професійно-кваліфікаційного рівня населення, що спричинює зростання вимог до умов трудової діяльності, характеру і змісту праці. Зміни соціального престижу професій передуватимуть зміни в оцінках офіційних інститутів і в індивідуальних оцінках привабливості. Лише

після того, як ці зміни «пройдуть» через складну багаторівневу систему суспільної свідомості, вони позначатимуться на оцінках престижу в громадській думці.

Висловлене припущення можна перевірити на емпіричному рівні. Воно підтвердиться в тому разі, якщо інформація, одержана в повторному соціологічному дослідженні, свідчитиме про більш істотні зміни як в інтенсивності (абсолютних показників індексів), так і в обсязі (кількості професій, що змінили оцінки за певний проміжок часу) індивідуальних оцінок привабливості порівняно з оцінками престижу.

Розглянемо з цього погляду результати такого повторного дослідження, проведеного (за участю автора) співробітниками Інституту філософії АН УРСР в 1981 році⁶. Одержані дані показують, що за період з 1975 по 1981 рік оцінки привабливості деяких професій у свідомості школярів зазнали істотних змін. Щоб з'ясувати, якою мірою ці зміни зумовлені впливом на них оцінок престижу, зіставимо індекси обох оцінок за цей період (див. таблицю).

Насамперед, спостерігається певна тожність в спрямованості змін оцінок привабливості і престижу професій, тобто підвищення чи зниження індексів престижу і привабливості стосується тих самих професій. Звертає на себе увагу досить обмежене коло професій, індекси привабливості і престижу яких підвищилися. Істотно підвищилися індекси привабливості тільки шести професій, а індекси престижу — чотирьох. Одночасне зростання індексів престижу і привабливості професій є характерним тільки для трьох професій — товарознавця, офіціанта, продавця гастроному. Для професій лікаря, бухгалтера і кухаря істотно зросли індекси привабливості, а індекси престижу практично не змінилися. Зворотна тенденція спостерігається лише щодо професії радіотехніка.

Істотнішими виявились зміни як за обсягом (кількістю) професій, так і за різницею індексів, в оцінках професій, чий престиж і привабливість понизлись. При цьому знизили свої індекси привабливості 28 професій, а індекси престижу — тільки 20. Отже, зниження індексів привабливості восьми професій, що становить майже третину від усієї кількості професій, що знизили свою привабливість, не супроводжується одночасним зниженням індексів престижу. Для цих професій індекси престижу істотно не змінилися. Виняток становить зниження індексу престижу медсестри, що не супроводжується зниженням індексу її привабливості. Це, мабуть, можна пояснити більш вагомим впливом на загальну привабливість професій оцінок дівчат порівняно з оцінками юнаків. Про це, зокрема, свідчить вищий показник коефіцієнта кореляції між загальною ієрархією оцінок привабливості й ієрархією оцінок для дівчат, який становить 0,87. Для юнаків аналогічний показник коефіцієнта кореляції дещо нижчий і дорівнює 0,79. Тому, зокрема, зростання індексу престижу радіотехніка не супроводжується зростанням привабливості, оскільки ін-

³ Зумовленість поведінки індивідів в суспільстві такими явищами розкрито в кн.: Черноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Паниотто В. И. Престиж професій і проблеми соціально-професійної орієнтації молодіжні, с. 35—39.

⁴ Попова И. М., Моин В. Б. Престиж и привлекательность профессии. — Социологические исследования, 1979, № 4, с. 89.

⁵ Див.: Черноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Паниотто В. И. Престиж професій..., с. 128—149.

⁶ Основні матеріали цього дослідження висвітлені в попередній статті цього номера.

Істотні зміни індексів престижу і привабливості професій з 1975 по 1981 роки (школярі 10-х класів Києва)
Величина зростання індексів...

привабливості професія		престижу професія		різниця в зростанні індексів*
Лікар	0,06	Товарознавець	0,21	0,01
Товарознавець	0,22			
Бухгалтер	0,07			
Повар	0,15	Офіціант Продавець гастроному Радіотехнік	0,12 0,06 0,05	-0,06 0,04
Офіціант	0,06			
Продавець гастроному	0,10			

Величина зняження індексів...

привабливості професія		престижу професія		різниця в зняженні індексів
Інженер-геолог	0,13	Інженер-геолог	0,11	0,02
Інженер-будівельник	0,23	Інженер-будівельник	0,16	0,07
Інженер-радіотехнік	0,07	Вчений-кібернетик	0,08	0,07
Вчений-кібернетик	0,15			
Вчений-фізик	0,15	Вчений-фізик	0,10	0,05
Льотчик	0,14	Інженер-зв'язківець	0,05	0,01
Інженер-зв'язківець	0,06			
Інженер-технолог	0,14	Інженер-технолог	0,07	0,07
Вчений-біолог	0,05	Вчений-біолог	0,07	-0,02
Лаборант НДІ	0,08	Лаборант НДІ	0,08	0,00
Вчитель	0,06	Вчитель	0,11	-0,05
Інженер-транспортник	0,17	Інженер-транспортник	0,06	0,11
Будівельник монтажник	0,17	Будівельник-монтажник	0,15	0,02
Водій тролейбусу	0,15	Токар	0,06	0,10
Машиніст тепловозу	0,15			
Токар	0,16	Слюсар	0,09	0,10
Робітник швейник	0,10			
Слюсар	0,19	Робітник конвейєра	0,05	0,05
Електромонтер	0,13			
Діловод	0,10	Няня в яслах	0,09	0,05
Робітник конвейєра	0,10			
Робітник комунального підприємства	0,11	Штукатур	0,05	0,09
Няня в яслах	0,14	Табельниця	0,06	-0,01
Штукатур	0,14	Санітар	0,15	-0,08
Табельниця	0,05	Штампувальник Медсестра	0,07 0,09	0,02
Санітар	0,07			
Рахівник	0,11			
Штампувальник	0,09			

* Показник різниці в індексах зі знаком (+) означає, на скільки балів більше змінився індекс привабливості порівняно з індексом престижу, а зі знаком (-) — навпаки.

декс привабливості цієї професії в свідомості дівчат знизився. Відзначена закономірність є характерною також щодо змін в оцінках престижу і привабливості медсестри. Зниження престижу професії медсестри не супроводжується зниженням індексу її привабливості, оскільки привабливість цієї професії для дівчат істотно підвищилася. Для решти ж професій (19 із 20) зниження індексів престижу в свідомості випускників середніх шкіл супроводжується одночасним зниженням індексів привабливості. При цьому більш ніж для половини

з них (10 із 19) зміни в оцінках привабливості більш істотні, ніж зміни в оцінках престижу, тобто показники зниження індексів привабливості для десяти професій перевищують аналогічні показники для престижу на 0,05 і більше балів. Лише для професій вчителя і санітара виявлена протилежна тенденція — більш істотне зниження індексів престижу, ніж привабливості. Загалом же для шкали привабливості 83,3 проц. професій із списку істотно змінили свої індекси привабливості в свідомості школярів. Для шкали престижу цей показ-

ник набагато нижчий — тільки 57,1 проц. професій істотно змінили індекси престижу. При цьому практично для всіх професій, чий престиж і привабливість істотно змінились (тобто для 22 з 24), спрямованість змін індексів престижу і привабливості є тотожною. Для половини цих професій більш значущі (на 0,05 і більше бала) зміни є характерні для індексів привабливості порівняно з індексами престижу професій.

Отже, більш істотні зміни за досліджуванний період спостерігаються не в оцінках престижу, а в оцінках привабливості. Сказане стосується не тільки кількості професій, що змінили свої оцінки, але й абсолютних показників індексів, більш істотні зміни яких є характерними для оцінок привабливості професій.

Про істотніші зміни в оцінках привабливості професій порівняно з їх престижем свідчитимуть також середні арифметичні індексів престижу і привабливості. За досліджуванний період середні арифметичні індекси престижу і привабливості знизались. Так, середня арифметична індексів престижу в 1975 році становила 0,09 бала, в 1981—0,06. Для середньої арифметичної індексів привабливості цей показник становить 0,21 в 1975 і 0,27 в 1981 році. Якщо різниця для середньої арифметичної індексів престижу між зазначеними роками становить 0,03 бала, то для привабливості—0,06, тобто зміна середньої арифметичної індексів є значущою для привабливості і не значущою для оцінок престижу.

Виявлену закономірність щодо істотніших змін в оцінках привабливості порівняно з оцінками престижу підтверджують розраховані коефіцієнти кореляції (r) між оцінками престижу 1975 і 1981 років і оцінками привабливості за ці роки. Для престижу цей показник між оцінками 1975 і 1981 років становить 0,98, для привабливості—0,93. При цьому відмінності між наведеними коефіцієнтами кореляції статистично значущі (при $\alpha=0,01$).

З відзначеною тенденцією узгоджуються показники коефіцієнтів кореляції (r) між оцінками престижу 1966 і 1974 років і такими ж показниками щодо привабливості за ці роки, розраховані нами за даними опитування школярів в Прибалтиці⁷. Коефіцієнт кореляції для привабливості за цей період становить 0,59, для престижу—0,68. Однак відмінність між вказаними коефіцієнтами статистично не значуща.

Більш істотні зміни в оцінках привабливості професій свідчать про те, що вони не можуть бути зумовлені зрушеннями в оцінках престижу. На користь цього засвідчує той факт, що для більше ніж третини (13 з 85) професій, індекси привабливості яких змінилися, їхні оцінки престижу в свідомості школярів не зазнали істотних змін. Отже, зміни в оцінках привабливості зумовлені впливом інших факторів. Це означає, що зміни в оцінках привабливості не є відображенням змін в оцінках престижу, а скоріше навпаки, останні є відображенням змін привабливості професій, їх популяр-

ності в суспільстві. При цьому можливо, що ті ж самі чинники впливають на зміни як оцінок привабливості, так і престижу.

Разом з тим визначальні зміни відбуваються в оцінках привабливості. Це, мабуть, зумовлено тим, що зміни у вимогах і запитах індивідів, а також в об'єктивних характеристиках професій позначаються насамперед на реальному ставленні до професій, на оцінках її індивідуальною свідомістю. Лише потім ці зміни відображаються в оцінках престижу професій. Тому зміни в останніх немовби «відстають» від змін в індивідуальних оцінках привабливості і популярності професій в суспільстві. Показовими в цьому розумінні є коефіцієнти рангової кореляції (ρ) між рангами престижу професій 1981 року і рангами оцінок привабливості 1975 і 1981 років. Так, коефіцієнт кореляції між рангами престижу 1981 р. і рангами привабливості професій 1981 року становить 0,89, між рангами престижу 1981 р. і рангами привабливості 1975 р.—0,93. Отже, ієрархія оцінок престижу 1981 року є немовби відображенням ієрархії оцінок привабливості 1975 року і більше схожа з нею, ніж з ієрархією оцінок привабливості 1981 року. Однак це положення можна прийняти лише як гіпотезу, оскільки відмінності між наведеними коефіцієнтами кореляції не є статистично значущими.

Проте загалом можна стверджувати, що більш істотні зміни відбулися в індивідуальних оцінках привабливості. Це свідчить, що зміни в оцінках престижу, які мають менш істотний характер, певною мірою можуть бути відображенням зрушень в індивідуальних оцінках привабливості професій і в оцінках офіційних інститутів. Отже, висловлене припущення про взаємозв'язок привабливості професій з оцінками престижу в процесі їх зміни в часі підтверджується даними, що одержані в ході здійснення повторного дослідження професійних намірів випускників загальноосвітніх шкіл Києва. Тому визначення причин зміни оцінок привабливості за досліджуванний період необхідно здійснювати, залучаючи до аналізу ширше коло чинників, що впливають на оцінки привабливості професій і їх зміну в часі. Однак це має бути предметом окремого розгляду.

У зв'язку з цим постає питання: що дає нам інформація щодо оцінок престижу професій в свідомості випускників шкіл, одержана в ході масових опитувань? Яким чином її можна використати в практиці управління професійним самовизначенням молоді, а також в поясненні тих чи інших аспектів цієї проблеми?

Відповідаючи на ці питання, слід зазначити, що оцінки престижу відображують об'єктивну значущість того чи іншого різновиду праці для суспільства, суспільний статус представників різних професійних груп. Шкала престижу свідчить також про те, яким заняттям, професіям надається перевага серед молоді. Однак, за даними проведених досліджень, оцінки соціального престижу слабо диференціюються залежно від різних груп молоді, виділених за соціально-демографічними ознаками. Через це дані щодо оцінок престижу професій в свідомості школярів не можуть бути викорис-

⁷ Див.: *Титла М. Х.* Соціально-професійна орієнтація молоді. Таллін, 1982, ч. 2, с. 13, 35.

тані для розробки конкретних управлінських рішень. Більшою мірою цим вимогам відповідає інформація щодо оцінок привабливості професій, в яких фіксується відмінність у структурі професійних намірів різних за соціально-демографічними ознаками категорій молоді.

З'ясування ролі престижу в процесі професійного самовизначення молоді (оскільки престиж вивчається в нашій країні в зв'язку з вибором професії було метою окремих досліджень). Як вже зазначалося, київські соціологи виявили, що престиж не є безперечною цінністю у виборі професії і тому не є універсальним засобом розв'язання профорієнтаційних завдань.

Припущення щодо впливу престижу на привабливість професій і фактичну поведінку працівників не підтвердилося в дослідженні одеських соціологів. «Одержані дані про природу престижу і привабливості, зокрема відсутність тісного зв'язку між престижем і фактичною поведінкою... — пишуть дослідники, — ставлять під сумнів можливість прямого використання інформації про престиж в практиці управління формуванням і розподілом трудових ресурсів»⁸.

Отже, інформація про оцінки престижу професій значною мірою не впливає на фактичну поведінку в сфері професійного самовизначення і, відповідно, не пояснює ті чи інші аспекти цієї проблеми. На користь сказаного свідчать також дані, що одержані прибалтійськими соціологами. Так, на основі встановлених взаємозв'язків між привабливістю двадцяти вузівських спеціальностей, їх престижем, планом прийому і курсом будувалася прогностична модель. Для побудови моделі конкурсу використувався метод багатомірного регресивного аналізу. Під час здійснення розрахунків моделі з'ясувалося, що числове значення коефіцієнта регресії фактора «престиж» дорівнює нулю. «Статистично це інтерпретується як випадок, коли відповідний фактор майже цілком «описується» іншими чинниками, що входять в модель (привабливість, план прийому). Інакше кажучи, коли в модель додається фактор «престиж», її якість в статистично значущій мірі не підвищується»⁹.

Отже, вивчення ролі престижу професій в процесі професійного самовизначення молоді є недостатнім (хоч і необхідним) як для пояснення тих чи інших аспектів вибору професій, так і для вироблення управлінських рішень. Оскільки оцінки престижу є одним із багатьох критеріїв, на основі яких здійснюється оцінювання привабливості і вибір професій, то розв'язання цих завдань потребує дослідження всього комплексу чинників, що впливають на формування

оцінок привабливості професій, їх зміну в часі. Такий підхід сприятиме поглибленню аналізу змін у структурі уподобань молоді, підвищенню обґрунтованості прогнозування і управління цими процесами. В свою чергу це дозволить більш ефективно розподіляти молодь, яка вступає в трудове життя, відповідно до структури трудових вакансій, планувати підготовку кадрів для народного господарства, прогнозувати переміщення працівників у виробництві.

Вирішення цих завдань набуло особливої актуальності на сучасному етапі розвитку нашого суспільства, за умов, коли істотно зросли масштаби соціалістичної економіки, ускладнилися народногосподарські зв'язки, здійснюється перехід до переважно інтенсивних методів господарювання, посилюється роль соціальних чинників суспільного розвитку. Неухильне піднесення матеріального добробуту і культури всіх верств населення, поліпшення умов для всебічного гармонійного розвитку особи, природно, приводить до зрушення у мотивації праці підростаючого покоління, породжує нові запити щодо умов і характеру трудової діяльності. Тому управління процесом формування соціально-професійних орієнтацій молоді, відтворення професійно-кваліфікаційної структури зайнятості в нових поколіннях є важливою складовою вдосконалення соціально-економічних процесів зрілого соціалізму.

* * *

Одним із аспектів проблеми професійно-нального самоопределения молодежи на современном этапе является изучение изменений в структуре предпочтений школьников, что находит свое отражение в изменении оценок привлекательности профессий. В частности, важно выяснить, в какой мере изменения в оценках привлекательности во времени могут быть обусловлены и, соответственно, объяснены влиянием на них оценок престижа профессий.

Престиж профессий является одним из многих факторов, влияющих на оценки привлекательности и их изменение. Вместе с тем, изменение в оценках привлекательности может быть обусловлено воздействием множества других факторов. В силу того изменения в оценках привлекательности не могут быть обусловлены и, соответственно, объяснены влиянием на них только оценок престижа профессий. Решение этой задачи должно осуществляться на путях привлечения к анализу всего комплекса факторов, влияющих на оценки привлекательности профессий и их изменение во времени.

Для проверки высказанных предположений автор использует данные повторного социологического исследования престижа и привлекательности профессий в сознании выпускников средних общеобразовательных школ Киева, проведенного сотрудниками Института философии АН УССР в 1981 г.

⁸ Попова Н. М., Моин В. Б. Престиж и привлекательность профессии, с. 90.

⁹ Див.: Титма М. Х. Социально-профессиональная ориентация молодежи, с. 259—260.

В. А. БАРАБОЙ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ БІОЛОГІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО В ЛЮДИНІ

Радянські вчені — філософи, соціологи, психологи, фізіологи, генетики, антропологи — беруть активну участь у розробці проблеми людини, про що свідчить низка книжок, виданих останнім часом¹. Вузловим, найважливішим тут є, на наш погляд, питання про сутність людини, співвідношення біологічного і соціального в ній. Путівна нитка в його пізнанні — марксистське, матеріалістичне розуміння історії, визнання вирішальної ролі суспільно-трудової практики, в контексті яких розробляється і конкретизується теза К. Маркса: «...сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю усіх суспільних відносин»².

Положення про соціальну сутність людини нині загальновизнане не тільки у вітчизняній літературі, але й серед більшості спеціалістів за кордоном (так само як і визначальна роль соціального критерію — виготовлення і використання знарядь праці — у визначенні межі між власне людиною і її гомінідними предками).

Однак визнання цього зовсім не означає заперечення того факту, що людство загалом і кожний індивід окремо є складовою частиною біосфери, що елементи нової, соціальної якості зароджувались, вирівали в надрах біологічної форми руху матерії.

Усе сказане актуалізує потребу в поглибленому аналізі проблеми співвідношення соціальної сутності і біологічних властивостей людини, що набуває особливої гостроти в епоху сучасної науково-технічної револю-

ції³, коли інтенсивно змінюються і зростають вимоги до людини як до ланки системи «людина — машина», дедалі більшої практичної значущості набирає питання про межу її біологічних можливостей.

До числа найважливіших аспектів окресленої проблемної галузі, які всебічно розробляються останніми роками, належать: еволюційно-історичний (антропосоціогенез і перспективи розвитку людини в майбутньому); індивідуальний розвиток (онтогенез) людини та її соціальна сутність; вплив факторів соціального буття на

³ *Биологическое и социальное в развитии человека*. М., 1977. 228 с.; *Буслов К. П.* Формирование социального в человеке. Минск, 1980. 160 с.; *Дубинин Н. П.* Генетика и человек. М., 1978. 114 с.; *Горизонты генетики*. М., 1970. 560 с.; *Дубинин Н. П., Шевченко Ю. Г.* Некоторые вопросы биосоциальной природы человека. М., 1976. 236 с.; *Карсаевская Т. В.* Прогресс общества и проблемы целостного биосоциального развития современного человека. М., 1978. 248 с.; *Оконская Н. Б.* Диалектика социального и биологического в историческом процессе. Пермь, 1975. 198 с.; *Мезрабян А. А.* Личность и сознание. М., 1978. 175 с.; *Тарасов К. Е., Черненко Е. К.* Социальная детерминированность биологии человека. М., 1979. 368 с.; *Тугаринов В. П.* Природа, цивилизация, человек. Л., 1978. 128 с.; *Этинген А. Е.* Человек будущего: облик, структура, форма. М., 1978, 176 с.; *Беляев Д. К.* Современная наука и проблемы исследования человека. — В кн.: *Философия и современное естествознание*. М., 1982, вып. 2, с. 36—69; *Бочков Н. П.* Методологические и социальные вопросы современной генетики человека. — Там же, с. 70—89; *Дубровский Д. И.* К анализу методологических аспектов биосоциальной проблемы. — В кн.: *Биология и современное научное познание*. М., 1980, с. 324—339; *Гирусов Э. В.* Биосоциальный подход в изучении трудовой деятельности. — Там же, с. 353—365; *Карпинская Р. С., Никольский С. А.* Социобиология — ее сторонники и оппоненты. — *Филос. науки*, 1982, № 1, с. 145—248; *Карпачевский М. Я.* Человек как биосоциальный феномен. — В кн.: *Философские вопросы медицины и биологии*. Киев, 1978, вып. 10, с. 39—45; *Черный С. И.* Филогенетические и онтогенетические аспекты биологического и социального в развитии человека. — Там же, вып. 11, 1979, с. 63—70; *Карсаевская Т. В.* Изменение биологии человека как социально детерминированный процесс. — В кн.: *Человек и природа*. М., 1980, с. 61—80 и др.

¹ Див., напр.: *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания. Л., 1969. 340 с.; *О проблемах современного человекознания*. М., 1977. 380 с.; *Буева Л. П.* Человек: деятельность и общение. М., 1978. 216 с.; *Григорьян Б. Т.* Философия о сущности человека. М., 1973. 319 с.; *Демин М. В.* Проблемы теории личности (социально-философский аспект). М., 1977. 240 с.; *Забелин И. М.* Человек и человечество: Очерки. М., 1970. 204 с.; *Какабадзе З. М.* Человек как философская проблема. Тбилиси, 1970. 135 с.; *Кон И. С.* Открытие «Я». М., 1978. 367 с.; *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. М., 1977. 304 с.; *Мысливченко А. Г.* Человек как предмет философского познания. М., 1972. 190 с.; *Проблема человека в марксистско-ленинской философии*. М., 1973. 63 с.; *Фролов И. Т.* Перспективы человека. М., 1979. 336 с.; *Человек и мир человека*. Киев, 1977. 342 с.

² *Маркс К.* Тезы про Фейербаха. — *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори, т. 3, с. 2—3.

ті біологію; вплив біологічних відмінностей (генетичного поліморфізму) на соціальні можливості людей; психічна «норма» і соціальна поведінка особи та ін. У цій статті проблема співвідношення соціального і біологічного в людині розглядається в аспекті взаємодії життєдіяльності людського організму і соціальних характеристик людини в їх зв'язку з соціальними умовами.

Діалектико-матеріалістичний аналіз атропосоціогенезу має фундаментальне значення для правильного підходу до постановки і розв'язання проблеми співвідношення біологічного і соціального в людині. Як відзначає Б. Ф. Поршнев, «далший рівень уніє сукупності наук про людину залежати від істотного зрушення у пізнанні початку людської історії⁴. Тривалий період під впливом праць Ч. Дарвіна і його послідовників уявлення про природно-історичне походження людства зводилось до питання про час і умови виникнення людини сучасного фізичного типу — «кроманьйонця» (було виявлено, що він з'явився 35—50 тис. років тому і відтоді не зазнав істотних морфологічних змін). Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. знахідки викопних залишків пітекантропа (о. Ява, 1891—1892 рр.) і синантропа (Китай, 1927—1937 рр.), що їх залічують інші до виду *Homo erectus* (людина прямоходяча), уможливили висновок про наявність перехідних первісно-соціальних форм від викопних мавп до людини. Змінилось уявлення і про тривалість природної історії людини (визначається, що вона дорівнює 500—800 тис. років, а в деяких випадках і 1 млн. років, але не більше).

Останні два десятиліття принесли лавину відкриттів у галузі антропології, що дозволили повністю переглянути положення про еволюцію гомінід і виникнення людини. Насамперед сформувалася і стала загальноновизнаною думка про атропосоціогенез як особливий перехідний стан від біологічної форми руху матерії до соціальної, остаточно утвердилось уперше сформульоване радянським антропологом Я. Я. Рогінським уявлення про два стрибки (поворотні пункти), відповідні початкові і кіншю атропосоціогенезу⁵. Перший поворотний пункт знаменує перехід від попередників гомінід до найдавніших людей. Другий — від палеантропів до людини сучасного виду *Homo sapiens*; він означає завершення біологічної еволюції, закінчення атропосоціогенезу і належить до періоду 40 тис. років тому⁶.

⁴ Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории. М., 1974, с. 13.

⁵ Рогинский Я. Я. Проблемы антропогенеза. М., 1977, с. 148, 184.

⁶ Бунак В. Род Homo, его возникновение и последующая эволюция. М., 1980. 328 с.; Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. Л., 1979. 240 с.; Ефимов Ю. И. Философские проблемы теории антропогенеза. Л., 1980. 192 с.; Ларищев В. Е. Поиски предков Адама. М., 1978. 128 с.; Сад Эдема. М., 1980. 398 с.; Келер В. Человек разумный. М., 1964. 224 с.; Григорьян Б. Т. Философская антропология. М., 1982. 190 с.; Матюшнн Г. Н. У истоков человечества. М., 1982, 144 с.; Нест-

У світлі сучасних наукових даних найдавніший спільний предок людини і мавп — дріопітек — мав винятково (або переважно) деревний спосіб життя. Викопні залишки цього виду збереглися на всіх континентах східної півкулі. Найдавнішим предком гомінід більшість сучасних антропологів вважає рамопітека, кістки якого знайдені здебільшого в Індії та Африці. Матеріалу, що характеризує ці прадавні форми, зібрано недостатньо, і погляди вчених до деталей їх будови і способу життя розходяться. Висловлюється припущення, що рамопітек, зберігаючи переважно деревний спосіб життя, пересувався головним чином на нижніх кінцівках у напіввертикальному положенні (крурація), а не так як сучасні мавпи, тобто в основному за допомогою верхніх кінцівок (брахіація)⁷. Крурація розглядається як фактор, який полегшує перехід до наземного способу життя. Не виключено, що нові археологічні знахідки змінять уявлення про ці найдавніші форми; поки ж міркувати про них можна лише приблизно.

Значно більше матеріалів (багато сотень черепів, цілі кістяки, численні місця їх розташування) нагромаджено стосовно безпосередніх предків людини — австралопітеків, завдяки чому останні стадії антропогенезу вивчені порівняно повно. Кілька форм австралопітеків співіснували 5,5—1 млн. років тому, а отже, протягом 4,5 млн. років. (Час переходу однієї з таких форм до систематичної праці, тобто початок людської історії, визначається 2,6—2,7 млн. років тому). Здатність до трудової діяльності забезпечила виживання і дальший розвиток цієї форми австралопітеків (*Homo habilis* — людина вміла) через стадію *Homo erectus* до неандертальців і кроманьйонців, тоді як інші вимерли 1—1,5 млн. років тому.

У сучасній літературі жваво дискутується питання про прабатьківщину людства — чи виникло воно з одного кореня (моноцентрична теорія)⁸, чи походить з різних люд-

рух М. Ф. Происхождение человека. М., 1970. 440 с.; Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории. М., 1974. 487 с.; Семенов Ю. И. Как возникло человечество. М., 1966. 527 с.; Урысон М. И. Корни рода человеческого. — В кн.: Человек в прошлом, настоящем и будущем. М., 1981, с. 6—27; Файнберг Л. А. У истоков социогенеза. М., 1980. 153 с.; Огай Г. А. Антропогенез: философские и социологические аспекты. М., 1982. 64 с.; Федосеев П. Н. Проблема социального и биологического в философии и социологии. — Вопр. философии, 1976, № 3, с. 63; Тих Н. А. Предыстория общества. Л., 1970. 311 с.; Алексеев В. П. В поисках предков. М., 1972. 304 с.; Zubov A. A. Антропогенез как высшая закономерная фаза эволюции живого мира. — В кн.: Развитие материи как закономерный процесс. Пермь, 1978, с. 173—179; Беляев Д. К. О некоторых факторах эволюции гоминид. — Вопр. философии, 1981, № 8, с. 69—77; Хрустов Г. Ф. Проблема человеческого начала. — Вопр. философии, 1968, № 6, с. 132.

⁷ Нестурх М. Ф. Приматология и антропогенез. М., 1960, с. 70.

⁸ Див.: Рогинский Я. Я. Указ. соч., с. 123—160.

ських рас, що з'явилися у географічно роз'єднаних регіонах на основі власних антропоїдних форм (поліцентрична теорія)⁴. Даних, що свідчать на користь першої чи другої точки зору, поки що здобуто замало. Але відомо, що тільки у Східній і Південній Африці знайдено залишки австралопітеків. Тут паралельно існували кілька форм предків людини поряд з великою кількістю предкових форм поїгід; до того ж тут і понині живуть найближчі до людини антропоїди — шимпанзе і горили (еволюційне значення цього феномена відзначав ще Ч. Дарвін); нарешті, тут знайдено кісткові залишки найдавніших людей і найперших у світі кам'яних знарядь. Усе це дозволяє більшості спеціалістів розглядати згаданий регіон як безперечну і, можливо, єдину прабатьківщину людства, що походить із спільного кореня. Деякі автори розширюють її межі, залічуючи сюди Передню Азію і Південно-Східну Європу. Треба зауважити, що в основі єдності сучасного людства лежать не тільки спільні закономірності соціогенезу, а й кровна спорідненість усіх рас, які його складають (представники останніх схожі або ідентичні за багатьма ознаками, котрі незалежно варіюються, давні ж гомініди відрізняються значно більше)¹⁰.

Однією з проблем антропоціогенезу є питання про причини і рушійні сили, матеріальні природні фактори, що сприяли переходові до нової, соціальної форми руху матерії¹¹. З погляду діалектико-матеріалістичної методології виникнення передлюдини (перший поворотний пункт, початок антропоціогенезу) треба розглядати як по-діалектичному витлумачену випадковість, що є наслідком перетину кількох причинно-умовлених незалежних природних процесів і означає не відсутність причин, а лише непередбачуваність¹².

Від часів Дарвіна вважалося, що зміни клімату (похолодання) і умов середовища проживання приматів (відступ лісів, поширення саван) послужили поштовхом до початку прямоходіння, вивільнення рук і розвитку мозку. Однак нині відомо, що на цей шлях стала тільки одна з кількох сотень предкових форм, які існували в тих умовах. Крім того, подальша еволюція супроводилася диференціацією, прогресивною еволюцією лише однієї з них (решта форм австралопітеків виявилася приреченою на вимирання). Отже, посуворішання умов існування могло лише посилити тиск природного відбору, але не спричинило появи нового вектора еволюційного розвитку.

Велике значення для з'ясування матеріально-природних (біологічних) передумов

антропоціогенезу мало доведення в біології XX ст. положення про відсутність наслідуючих набутих властивостей. «Для розуміння співвідношення соціального і біологічного найважливішим є той досі погано усвідомлений принцип, що підсумки суспільно-трудова діяльності, як це показують закони генетики, не можуть записуватися в генах, вони не стали об'єктом еволюції»¹³. З цієї точки зору нові органічні форми з'являються лише як результат більш-менш значних перебудов механізму спадковості. Цілком очевидно, що виникнення мислячого мозку не є тільки прямим наслідком комплексу природних умов, які склалися 20—5—1 млн. років тому¹⁴.

Дані генетики дали можливість виявити, що темп формоутворюючих процесів в антропоціогенезі був незвичайно високим, у багато разів перевищуючи відомі параметри мутації окремих генів ($1 \cdot 10^{-6}$ — $1 \cdot 10^{-6}$ мутаційних подій на 1 ген за покоління). Відомі радянські біологи-генетики вважають, що сутність біологічної підготовки однієї з предкових форм гомінід до вступу на шлях соціогенезу полягала у ряді послідовних великих мутацій¹⁵, підхоплених і закріплених відбором (спершу суто біологічним, а потім біосоціальним, з поступовим зростанням у ньому ролі соціальних — трудових, комунікаційних — факторів). Слідом за А. Н. Сіверцовим і І. І. Шмальгаузен¹⁶ надав вирішального значення ароморфозам — великим стрибкоподібним морфофункціональним перебудовам організму, які відкривають можливість піднесення на новий рівень організації, новий шлях еволюційного прогресу. В основі ароморфозу лежить перебудова всього генома або значної його частини. Для пояснення антропоціогенезу І. І. Шмальгаузен вжив поняття «епіморфоз» (вищий тип ароморфного розвитку, що забезпечує його носіям панування над усім середовищем, усією біосферою). Виділивши процес гомонізації в особливий підтип ароморфної еволюції, він тим самим підкреслив його якісну своєрідність, яку можна вважати конкретизацією ідеї Ф. Енгельса про антропоціогенез як особливий тип перехідного стану¹⁷.

Епіморфоз (серія ароморфозів), що здійснювався на перших етапах цього процесу, і становить суть тієї біологічної підготовки, що уможливила вступ однієї з гілок авст-

¹³ Дубинин Н. П. Социальное и биологическое в современной проблеме человека. — *Вопр. философии*, 1972, № 10, с. 67.

¹⁴ Келер В. Человек разумный. М., 1964. 222 с.

¹⁵ Лобашев М. Е. Генетика. М.; Л., 1967, с. 687—688. См. также: Беляев Д. К. Указ. соч., с. 48—52.

¹⁶ Северцов А. Н. Главные направления эволюционного процесса. М.; Л., 1934; *Морфологические закономерности эволюции*. М.; Л., 1939. 262 с.; Шмальгаузен И. И. Пути и закономерности эволюционного процесса. М.; Л., 1939, с. 170.

¹⁷ Ефимов Ю. И. Указ. соч., с. 45—48. Послідовні ароморфні перетворення мозку гомінід докладно досліджені Ю. Г. Шевченком (Дубинин Н. П., Шевченко Ю. Г. Указ. соч., с. 29—137).

⁹ Алексеев В. П. География человеческих рас. М., 1974, с. 352; Нестурх М. Ф. Указ. соч., 1970; Борисковский П. И. Указ. соч., с. 52—54.

¹⁰ Рогинский Я. Я. Указ. соч., с. 126.

¹¹ Дубинин Н. П. Предисловие к указ. книге Матюшина Г. Н., с. 5; Майр Э. Причина и следствие в биологии. — В кн.: На пути к теоретической биологии. 1970, с. 57.

¹² Завадский К. М. К пониманию прогресса в органической природе. — В кн.: Проблемы развития в природе и обществе. М.; Л., 1958, с. 105.

ралопітеків на шлях соціального розвитку. Завдяки цій підготовці сам перехід від тваринного стану до людського не був пов'язаний з проміжними змінами морфологічної структури високорозвинених антропоїдів¹⁸. Спочатку предок людини набув «людського» вигляду, а вже потім почав користуватися знаряддями.

Питання про рушійні сили прискореної ароморфної еволюції гомінід розроблене поки що недостатньо. Г. Н. Матюшин¹⁹, детально проаналізувавши комплекс умов, котрі склалися на території гадаючої прабатьківщини людства (Східна та Південна Африка) 20—5 млн. років тому, констатував його унікальність: могутні рухи земної кори зумовили різке посилення землетрусів, виверження вулканів, появу велетенських розломів — рифтів. Рифти оголили на великій території виходи уранових руд (що їх розробляють ніни), у поєднанні з велетенськими вливами магми це спричинило тричвалі посилення радіоактивності на великій території. Вимивання і пересадження уранових руд зумовили нагромадження в окремих місцях критичних мас урану, «випкання» природних ядерних реакторів, подібних до виявленого в африканському покладі Окло, і локальне різке зростання інтенсивності іонізуючої радіації. Все це могло бути причиною (або однією з причин) прискореної еволюції гомінід, виникнення численних нових форм, щодо яких не припиняються дискусії учених: чи залічити їх до прямих предків людини чи до бокових, тупикових відгалужень еволюції.

Послідовний ряд ароморфозів мав за наслідок передусім прямоходіння, збільшення обсягу і ускладнення організації мозку. Але водночас предки людини втратили низку важливих пристосувальних якостей (наприклад, значну частину фізичної сили), що могло спрямувати деякі форми в «глухий кут» еволюції. Та ж з предкових форм, котра виявилася біологічно активнішою, відкриває новий вектор розвитку, в якому дальший рух стимулювався мірою прогресу трудової діяльності і спутних їй моментів²⁰.

Найважливішим фактором виживання *Homo habilis* у жорстких умовах середовища, за високого тиску відбору, стало об'єднання особин у первісне стадо — зачаток соціалізації. Ф. Енгельс підкреслював: «...для того, щоб у процесі розвитку ввійти з тваринного стану і здійснити найбільший прогрес, який тільки відомий у природі, потрібний був ще один елемент: недостачу

здатності окремої особини до самозахисту треба було надолужити об'єднаною силою і колективними діями стада»²¹. Поява зачатків соціальних відносин диктувала розвиток саме тих властивостей і особливостей поведінки, що максимально відповідали б потребам колективу, який складався. Водночас відбувався вибір таких якостей нервової системи, які сила подразливого і гальмівного процесів, їхня рухливість²².

Первісне стадо на ранніх стадіях соціогенезу найдокладніше розглянуто у працях Ю. І. Семенова²³, Л. А. Файнберга, спираючись на матеріал етології (науки про поведінку тварин), показав, що біологічні передумови соціогенезу існували у формі стадної організації і стадної поведінки антропоїдів²⁴.

Велику роль у соціогенезі відіграло виникнення мови, завдяки чому зв'язок між поколіннями здійснюється вже не суто біологічним шляхом (через генний механізм спадковості), а соціальним — переданням досвіду.

Серед перших природодослідників, які дійшли думки про такий зв'язок, був Т. Г. Морган — один з основоположників генетики²⁵. Своєрідного розвитку ця думка набула у розробленому Н. П. Дубининым ученні про соціальну спадковість²⁶.

Отже, антропосоціогенез завершується з формуванням біологічного виду, особини якого мають необхідні якості для суспільно-трудової діяльності і передання соціального досвіду. В ході означеного процесу співвідношення біологічних і соціальних факторів змінювалось на користь останніх, що привело до епіморфозу — досягнення влади людського суспільства над природою (включаючи природу людини).

Ч. Дарвін відзначав три рушійні сили еволюції — мінливість, спадковість, відбір. Сучасна біологія зробила уточнення в цьому уявленні: фактори еволюції — це мутаційний процес, популяційні хвилі, ізоляція і природний відбір^{27—28}. Перші два фактори, так би мовити, постачають вихідний матеріал, «сировину» для відбору й еволюції, ізоляція посилює генетичні відмінності між групами особин виду. І лише відбір надає

²¹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 38.

²² Давиденков С. Н. Еволюційно-генетическіе проблемы в невропатологии. Л., 1947. 268 с.

²³ Семенов Ю. И. Указ. соч. и др.

²⁴ Файнберг Л. А. Указ. соч., с. 8. Це підтверджує також вивчення сучасних видів шимпанзе і горил (*Гудол Лавик Ван. В тени человека. М., 1974. 207 с.; Шаллер Д. Б. Год под знаком гориллы. М., 1968. 239 с.; Фирсова Л. А. Поведение антропидов в природных условиях. М., 1977. 162 с.*)

²⁵ Морган Т. Г. Экспериментальные основы эволюции. М., 1936. 171 с.

²⁶ Дубинин Н. П., Шевченко Ю. Г. Указ. соч.

^{27—28} Тимофеев-Ресовский Н. В., Воронцов А. В., Яблоков А. В. Краткий очерк теории эволюции. М., 1969. 408 с.; Яблоков А. В., Юсупов А. Г. Эволюционное учение. М., 1981. — 344 с.

¹⁸ Урысон М. И. Некоторые теоретические проблемы современного учения об антропогенезе. — *Вопр. антропологии*, 1965, вып. 19, с. 33.

¹⁹ Матюшин Г. Н. У истоков человечества. М., 1982. 144 с.

²⁰ Д. К. Беляев назвал я один з вірогідних механізмів прискореного формоутворення гомінід психоемоційний стрес і гормональну стимуляцію біосинтезів мозком, який дедалі ускладнювався, що могло зумовити таку ж широку мінливість і такої же високий темп формоутворення, як у процесі одомашнення тварин. Він характеризує його як дестабілізуючий відбір (*Беляев Д. К. Указ. соч., с. 51—53*).

спрямованості процесові еволюції, усуваючи менш пристосованих з них. Як діють ці фактори стосовно сучасної людини?

Мутаційний процес «працює» на повну силу, бо в природному і техногенному середовищі кількість та різноманітність мутагенних агентів, інтенсивність мутаційного тиску на спадковість видів (у тому числі й людини) не зменшується, а навіть дещо зростає за рахунок антропогенного «засмічення» середовища проживання фізичними і хімічними мутагенами. Еволюційна роль ізоляції неухильно знижується мірою розмивання як географічних, так і релігійних, расових, національних та інших бар'єрів. Щодо природного відбору думки учених мають досить серйозні розбіжності: висловлюються твердження як про цілковите припинення його дії у зв'язку з домінуванням соціальних закономірностей, так і про збереження його ролі у більш-менш обмеженому вигляді²⁹.

В антропосоціогенезі зміст відбору істотно змінювався мірою висунення на передній план соціальних критеріїв: відповідності гомінід потребам зростаючої діяльності, обміну інформацією, суспільної організації та ін. Очевидно, роль власне природного відбору при цьому дедалі більше обмежувалась і нині, по завершенню антропосоціогенезу, має підпорядкований, другорядний характер. З наближенням до людини розумної біологічна еволюція гомінід закономірно уповільнювалась³⁰. У сучасних умовах вона повністю втратила властивість видоутворюючого процесу. Роль природного відбору зводиться в цих умовах до усунення аномальних гамет, зигот, ембріонів і особин, в яких є спадкові дефекти, і має стабілізуючий характер³¹.

Нині зміни середовища проживання, насамперед техногенного, як і вимоги, що їх воно ставить до людини, відбуваються незрівнянно швидше, ніж еволюційні перетворення. Пристосування людства до цих умов здійснюється за рахунок змін поведінки, прогресу техніки і науки, дальшого активного перетворення середовища відповідно до потреб людини. Перспективи соціального прогресу людства на сучасній біологічній відомій основі практично безмежні.

Еволюція гомінід і людини розумна як її звершення — явище унікальне, але припинення еволюції благополучних видів — факт у біології не такий вже рідкісний³²⁻³³. До того ж завершення біологічної еволюції зовсім не означає «скасування» всіляких змін, всілякого розвитку. Навпаки, збереження мутаційної мінливості на фоні збільшення чисельності людства і різкого скорочення сфери дії природного відбору означає ко-

лосальне зростання генетичного поліморфізму, різноманітності людей за морфологічно-логічними і психологічними ознаками. Крім того, відбуваються тривалі циклічні зміни окремих ознак у масштабах усього людства або значної його частини. Так, наприклад, протягом останнього тисячоліття виявлялася брахіцефалізація, збільшення показника, що характеризує голову, — черепи у горизонтальному перерізі ставали круглишими. Однак починаючи приблизно з 20-х років нашого століття в ряді країн Європи відзначається зворотний процес. Інше аналогічне явище — грацилізація, зменшення товщини кісток черепа і ослаблення мускульного рельєфу на його поверхні. Третій — редукція молярів, скорочення кількості зубів внаслідок недорозвиненості так званих зубів мудрості. Зріст людей, що різко зменшився у Західній Європі в період від ориньякської епохи до мезоліту, знову істотно збільшився останніми десятиліттями (акселерація).

Збільшення генетичного поліморфізму і чисельності особин — безперечні ознаки процвітаня виду. Проте треба мати на увазі, що чим вища організація особини виду, тим вищий процент виниклих мутацій, це так чи так послаблює його життєдіяльність, є шкідливим (або нейтральним). В умовах зниження ролі природного відбору більшість таких мутацій (за винятком найгрубших, несумісних з життям) зберігається в популяції людей. Щоправда, зі зміною умов життя деякі раніше шкідливі мутації переходять у категорію більш-менш нейтральних (скажімо, короткозорість або резус-несумісність). Однак генетичний «тягар» (близько 5% новороджених є носіями тих або тих спадкових дефектів) має певну перспективу посилення — за рахунок збільшення тривалості життя спадково хворих.

Генетичний поліморфізм означає насамперед різноманітність здібностей, інтересів, можливостей людей. Кожна здорова людина, характеризується специфічною генетичною детермінацією особистісних якостей, за відповідних умов життя може сягнути небачених висот соціального і професійного розвитку, моральної досконалості. Але практична реалізація цієї можливості передбачає вдосконалення соціальної організації життя людей, виховання, освіти, системи профорієнтації з урахуванням природних особливостей особи.

Морфологічні, фізіологічні і біохімічні властивості людського організму, імунологічні відмінності успішно досліджуються точними кількісними методами³⁴. Генетичні ж особливості поведінки і вищої нервової діяльності людей, які становлять найбільший інтерес, вивчені ще зовсім недостатньо. Це пов'язано з пластичністю, тренувальністю психіки людини, з впливом на неї різних умов (передусім у період ембріонального розвитку, в перші місяці і роки життя), що «маскують» успадковані особливості. Разом з тим знання про їх наявність і характерні особливості їх функціонування має важливе значення для дальшого вив-

²⁹ Це дістало відображення у згад. працях С. Н. Давиденкова, Н. П. Дубиніна, Н. П. Бочкова та ін.

³⁰ Дубинін Н. П. Указ. соч.; Бочков Н. П. Указ. соч.

³¹ Барнетт А. Род человеческого. М., 1968. 280 с.; Эфроимсон В. П. Введение в медицинскую генетику. М., 1964. 490 с.; Харрисон Дж., Уайнер Дж., Ганнер Дж., Барникотт Н. Биология человека. М., 1968. 440 с.

³²⁻³³ Завадский К. М. Вид и видообразование. Л., 1968, с. 387.

³⁴ Харис Г. Основы биохимической генетики человека. М., 1973, 382 с.

чення процесу формування людини, проблем виховання та ін.

Сучасна генетика розробила деякі методи, які дозволяють успішно аналізувати означені питання. Це так званий близнюковий метод, що ґрунтується на порівняльному вивченні однайцевих (з ідентичною спадковістю) і різнояйцевих близнюків (а також неблизнюків) за однакових і різних умов виховання. Численні вітчизняні і зарубіжні дослідження генетичного компонента інтелектуальних здібностей особи за допомогою коефіцієнта IQ, дали близькі результати: на його частку припадає від 50—60 до 80% варіабельності коефіцієнта³⁵. Зрозуміло, треба зважити на те, що коефіцієнт IQ, який характеризує здатність випробуваних розв'язувати певний набір задач у даний момент, відображує лише деякі сторони психіки, строго кажучи, не забезпечує повної чистоти експерименту. Тим не менше ігнорувати цей метод не варто, враховуючи складність завдання і відсутність точніших методів. Що ж до неправомірного розширення сфери застосування коефіцієнта, наприклад, для порівняння інтелектуальних відмінностей рас і народів³⁶, то потрібно підкреслити, що крім неодмінного додержання правила «інших однакових умов» (стосовно освіти, віку, статі, фізіологічних і психологічних тестів), під час постановки зазначеного експерименту треба виключити вплив таких факторів, як відмінності у знанні мови, вмінні відповідати на питання, у ставленні до випробувача та ін.

Дослідженнями радянських учених доведено наявність генетичної детермінації таких фундаментальних властивостей вищої нервової діяльності людини, як сила і рухомість нервових процесів, чутливість рецепторів, альфа-ритму та деяких інших параметрів, відображених в енцефалограмах, тощо³⁷. Це підтверджує думку, що вже від народження люди певною мірою різні за своїми особливостями і що ці відмінності потрібно враховувати у виховній роботі, під час розробки програм навчання. Але треба зважити й на те, що до 3% дітей у світі народжуються розумово відсталіми і до 10% новонароджених мають певні форми інтелектуальної недостатності (40—50% спадкових хвороб супроводяться тими чи тими нервово-психічними порушеннями). Поки що не вироблено чітких критеріїв визначення поняття «психічна норма», тому тільки найтяжчі форми розумової відсталості класифікуються як аномальні. Однак, як виявлено психологічними дослідженнями, «культурні цінності людства... не можуть повноцінно освоюватися, а тим більше розвиватися, людьми з неповноцінною психікою (олігофренія, хвороба Дауна та ін.)»³⁸. Через це постає завдання

розкрити механізми адекватного засвоєння окремими індивідами соціальних програм і цінностей. Визначити психологічні критерії цієї адекватності надзвичайно важко. Вірогідного фактичного матеріалу в цій галузі здобуто так обмаль, що може йтися лише про постановку проблеми зв'язку спадкових порушень психічної діяльності з порушеннями поведінки³⁹, хоча часто-густо його наявність запереочується.

Деякі дослідники, розглядаючи питання онтогенезу людини, висловлювали міркування про асоціальність новонародженої дитини, про пасивне сприйняття нею в перші місяці життя, до оволодіння мовою, соціальних впливів іззовні⁴⁰. В цьому виявлялось не правильне розуміння співвідношення біологічного і соціального⁴¹. «Індивід,— підкреслював К. Маркс,— *сусільна істота*. Тому всякий прояв його життя — навіть коли він і не виступає в безпосередній формі *колективного*, здійснюваного разом з іншими, прояву життя,— є проявом і утвердженням *сусільного життя*»⁴².

Здатність до соціального розвитку, сприйняття соціальної програми закладена у генофонді людини, що виражається у період перед- і постнатального розвитку мозку, здатності до сприйняття, а потім і оволодіння мовою та іншими формами соціального спілкування. Проте особливості реалізації цієї природної здатності залежать від умов народження і росту дитини. Субоптимальні умови раннього дитинства, пов'язані з недоїданням, дефіцитом батьківської ласки і піклування, алкоголізм батьків та ін., завдають великої, нерідко непоправної шкоди формуванню особи (крайній приклад такого негативного впливу дитн-«мауглі»).

Серйозні зміни відбуваються в завершальний період людського життя. Останніми десятиліттями у зв'язку з різким збільшенням тривалості життя (до 70—75 років у середньому) вікова структура населення змінюється на користь старших поколінь. Постаріння населення (на 1972 р. у світі

³⁹ Див., напр.: Акинщикова Г. И. Соматическая и психофизиологическая организация человека. Л., 1977. 160 с.; Брудинский А. В. О природных предпосылках психического развития человека. М., 1977. 64 с.; Этинген Л. Е. Человек будущего. М., 1976. 175 с., та ін.

⁴⁰ Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М., 1968. 448 с.

⁴¹ Аналіз співвідношення соціального і біологічного в онтогенезі людини міститься в кн.: Карсаевская Т. В. Социальная и биологическая обусловленность изменений в физическом развитии человека. Л., 1970. 278 с. Автор піддає аргументованій критиці уявлення ряду зарубіжних психологів про розвиток дитини як біологічний процес, в якій дорослими вносять соціальні імперативи, обстоє погляди Л. С. Виготського, А. Н. Леонтьєва про історичність психічного розвитку дитини, про вирішальну роль засвоєння індивідом сусільного досвіду насамперед з допомогою мови, детально розглядає феномен акселерації.

⁴² Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 110.

³⁵ Беляев Д. К. Указ. соч., с. 61—69.

³⁶ Федосеев Н. Н. Социальное и биологическое в философии и социологии.— *Вопр. философии*, 1976, № 3, с. 63; Салимова К. Проблемы педагогики в фокусе идеологической борьбы.— *Коммунист*, 1980, № 2, с. 84.

³⁷ *Проблемы генетической психофизиологии человека*. М., 1978. 264 с.

³⁸ Бочков Н. П. Указ. соч., с. 72.

було 800 млн. людей старших за 60 років) справляв різнобічний вплив на всі сторони життя суспільства, загострює проблему місця і ролі людей похилого віку в сім'ї і суспільстві. Філософське узагальнення багатого матеріалу сучасної геронтології дало можливість сформулювати проблему єдності гетерохронності і синхронності старіння органів, тканин і клітин людини. Загалом же наука перебуває ще на самому початку вивчення особливостей і механізмів онтогенезу людини. Поки що немає єдиної теорії онтогенезу⁴³, а потреба в ній надзвичайно велика, особливо у зв'язку зі збільшенням тривалості основних вікових періодів і загостренням властивих їм проблем і суперечностей.

Мірою підвищення темпу соціальних змін у сфері трудової діяльності відбувається зниження фізичного напруження і зростання розумового, творчого компонента діяльності (за останні 100 років витрати фізичної енергії скоротилися приблизно у 100 разів). Зменшення фізичних зусиль спричинює гіпокінезію, брак м'язових навантажень. Ця обставина може зумовити поступову атрофію не тільки кістякових м'язів, а й м'язів серця (відомо, що останніми роками значно зросла абсолютна й відносна частота серцево-судинних захворювань). Особливо небезпечно поєднання гіпокінезії з іншими факторами, характерними для сучасного способу життя мешканців міст: надмірним харчуванням, підвищеними нервово-психічними навантаженнями і відсутністю нормальних способів мускульної, рухової, діяльної розрядки негативних емоцій⁴⁴. Отже, осмислення даних з проблеми антропосоціогенезу, вивчення впливу факторів соціального буття на біологічну природу людини і біологічних відмінностей (генетич-

ного поліморфізму) на її соціальні можливості конкретизує розгляд проблеми співвідношення біологічного і соціального в людині. Разом з тим таке осмислення вимагає правильного підходу до розв'язання цієї важливої проблеми, який можливий лише на ґрунті діалектично-матеріалістичної методології, за умови розуміння сутності людини як сукупності всіх суспільних відносин. У його контексті стає зрозумілим, що зі становленням людського суспільства, розвитком власне соціальних вимірів буття людини, біологічне в людині (зокрема, закономірності функціонування її організму) не просто підпорядковується соціальному і «субординується» відповідно до форм його руху, але й зберігає відносну автономію і справляє вплив (в деяких випадках істотної) на життєдіяльність і поведінку особи. Водночас цей підхід націлює на те, що проблема співвідношення біологічного і соціального «має розв'язуватись не тільки на рівні співвідношення життєдіяльності організму («тіла») і соціальних характеристик особи, в їх зв'язку з соціальними умовами, але й на рівні «включення» біологічних «чинників» у «здійснення різновидів життєдіяльності людини»⁴⁵. Останнє є винятково важливим для подолання антропологістських і біологізаторських концепцій.

* * *

Діалектико-матеріалістичний аналіз антропосоціогенеза має фундаментальне значення для правильного підходу к постановке і решению проблеми соотношения биологического и социального в человеке. Такое ее рассмотрение открывает широкий спектр возможностей для изучения биологической детерминации развития человеческих способностей и влияния общественных факторов на биологические процессы, происходящие в человеческом организме. Важную роль в рассмотрении этих вопросов играет осмысление данных, накопленных конкретными научными исследованиями.

⁴⁵ Буева Л. П. Про деякі методологічні проблеми філософського дослідження людини.— Філософська думка, 1980, № 2, с. 44.

⁴³ Карако П. С. Философские аспекты индивидуального развития организма. Минск, 1974. 160 с.

⁴⁴ Косицкий Г. И. Цивилизация и сердце. М., 1977. 184 с.; Бломенфельд А. Кому угрожает инфаркт миокарда? М., 1966. 316 с.; Кишиц Н. Н., Мхитарян К. А. Кардиология: достижения и перспективы развития. М., 1977. 64 с.; Студитский А. Н. Мышцы, движение, спорт. М., 1980. 64 с.

В. С. БРЮХОВ

ПРО РОЛЬ ПРИНЦИПУ РІВНОВАГИ У ФУНКЦІОНУВАННІ БІОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ

Матеріалістична діалектика виходить з наявності відносної рівноваги в об'єктивному світі. Рух здійснюється таким чином, що неминуче приводить до утворення певних часових поєднань матерії — рівноваги. Інакше був би хаос, не було б ніякого розвитку, не існувало б умов для життя. «Можливість відносного спокою тіл, можливість тимчасових станів рівноваги і є істотною

умовою диференціації матерії і тим самим істотною умовою життя»¹.

Реальна рівновага (нерівновага) виступає закономірним моментом будь-якої форми рухової матерії. Але це не дає підстав розглядати принцип рівноваги як всезагаль-

¹ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 520.

ний, абсолютний і притому єдиний принцип існування матерії. Останнє характерне для механістичної концепції рівноваги. Однак відтоді, як була встановлена якісна багатоманітність різних форм руху, зведення цих форм до механічного переміщення стало неприпустимим вульгаризмом.

Ф. Енгельс, акцентуючи на тому, що рух має розумітися як зміна взагалі, яка охоплює не тільки кількісні, а й якісні параметри, попереджав про неможливість зведення вищих форм руху до нижчих, хоча останні й містяться в перших.

Зокрема, кожна вища форма руху необхідним чином пов'язана з будь-яким дійсно механічним рухом. Але наявність цих побічних форм не вичерпує суті головної форми в певному розглядуваному факті, оскільки кожна з таких форм присутня тут у «знятому вигляді». Ф. Енгельс писав: «Ми, безперечно, «зведемо» коли-небудь експериментальне мислення до молекулярних і хімічних рухів у мозку, але хіба цим вичерпується суть мислення?»²

Універсальність механічної форми руху матерії, її обов'язкова присутність в усіх інших формах абсолютизується приблизними механістичними концепціями.

Усі вищезазвані методологічні обставини досить істотні для осмислення такого явища, як рівновага, особливо тоді, коли це осмислення стосується немеханічних явищ.

У зв'язку з цим відзначимо, що за останні роки в радянській філософській літературі значно посилюється інтерес до дослідження різних аспектів проблеми розмаїття форм руху, до виявлення нових зрізів такого явища, як рівновага³. Цікаві праці, де здійснено комплексне вивчення соціально-світоглядних і логіко-гносеологічних проблем хімічних і геологічних наук, де проблема рівноваги характеризується як необхідна передпосилка аналізу зв'язку цих форм руху матерії з соціальною формою, видані, зокрема, на Україні⁴.

З наукових позицій говорити про спокій і рівновагу можна тільки щодо будь-якої однієї конкретної або кількох форм руху⁵. Отже, завдання полягає в тому, щоб виділити і вивчити ці конкретні форми руху матерії (механічну, фізичну, хімічну, біологічну і соціальну), розкриваючи їх якісну специфіку і взаємозв'язок. Інакше кажучи, кожному рівневі матерії відповідає свій «індекс» рівноваги. Тому застосовувати і використовувати останній потрібно критично, тобто з погляду того, як приблизно правильно або спотворено відображаються в тому

чи іншому індексі той чи той «зріз», що лежить в його основі.

Завдання філософського осмислення понять «рівновага» і «нерівновага» потребує з'ясування їх природи на різних структурних рівнях матерії і тієї гносеологічної ролі, яку принцип рівноваги відіграє і має відігравати в пізнанні природи і суспільства.

У спеціальних науках ці поняття дістали найдокладнішу розробку у фізиці (механіці), де рівновага розуміється як стійкість, нерухомість системи, як випадок, коли рівнодіюча сила дорівнює нулю, коли силловий многокутник замкнутий, і в хімії, де відкритий закон хімічної рівноваги.

Характерно, що в процесі звернення до складніших рівнів організації матерії все меншою мірою «працює» жорстка, лінійна концепція рівноваги. Так, скажімо, і на хімічному, і на фізико-механічному рівні причиною руху є вплив зовнішнього середовища. Однак у хімічних рівноважних і нерівноважних реакціях ця детермінованість вже не має такого жорстко прямолінійного характеру, як у механічному русі й рівновазі матеріальних об'єктів макросвіту.

Ще менш характерна така «жорсткість» в разі біологічної рівноваги, у розвитку органічного світу. Більше того, якщо зміна зовнішніх умов є головною причиною руху мікротіл і зміни хімічних реакцій, то в біосфері зовнішній вплив, зовнішня суперечність діє на розвиток фауни і флори, але не є головною причиною такого розвитку. Вона закладена всередині самої природи живих організмів: рослин, тварин, людини (якщо розглядати останню з погляду її біологічних характеристик).

Безперечно, закономірності, що управляють життєдіяльністю організмів, якісно відрізняються від законів, яким підпорядковуються фізико-хімічні процеси і системи. Але між ними є й чимало спільного, оскільки макросистеми живого генетично і функціонально є продовженням розвитку неорганічних тіл, становлячи в сукупності нову специфічну сферу — біосферу⁶.

Сучасні природничі науки, що вивчають життя на різних рівнях її організації, в різних її аспектах — біохімія, біофізика, біокибернетика, біомеханіка, фізико-хімічна генетика, біоорганічна хімія утворюють в сукупності нову складну комплексну галузь природознавства — молекулярну біологію.

Після того, як було виявлено, що матеріальними носіями явищ життєдіяльності, окрім білків, є нуклеїнові кислоти (ДНК і РНК) — речовини небілкового характеру, виникла настижна потреба уточнення і розвитку субстанціонального визначення життя. У відоме визначення життя як хімізму білків, як способу їх існування сьогодні, на думку Б. М. Кедрова, краще потрібно включити і нуклеїнові кислоти, розглядаючи життя як спосіб існування не тільки білків, але й взагалі складних біополімерних сполук⁷.

² Там же, с. 522.

³ Див., напр.: Пространство, время, движение. М., 1971. 593 с.; Белик А. П. Социальная форма движения. М., 1982. 283 с.; Бажанов Л. Б. и др. Эволюция материи и ее структурные уровни.— Вопр. философии. 1981, № 2, с. 91—100.

⁴ Див.: Гносеологические и социальные проблемы развития химии. Киев, 1974. 326 с.; Социальные, гносеологические и методологические проблемы геологических наук. Киев, 1979. 343 с.

⁵ Див.: Энгельс Ф. Анти-Дюринг.— Маркс К., Энгельс Ф. Творин, т. 20, с. 57.

⁶ Див.: Вернадский В. И. Биосфера. Л., 1926. 153 с.

⁷ Кедров Б. М. Взаимосвязь форм движения материи и их классификация.— В кн.: Пространство, время, движение. М., 1971. с. 298—299.

З появою життя на Землі в систему структурних елементів планети увійшов новий і своєрідний елемент — жива речовина, як назвав В. І. Вернадський сукупність живих тіл. Жива речовина, розвиваючись в тісній взаємодії з неживим і пристосовуючись до навколишнього середовища, стала водночас сильним фактором зміни цього середовища.

Під час переходу від живого до неживого відбувається зміна структури речовини, що входить до складу живого. Як відзначає В. С. Готт, з асиметричної вона перетворюється в симетричну⁸. Асиметричні системи, як системи з вищим енергетичним рівнем, переходять в системи симетричні, наприклад кристали. Для найважливіших діяльних систем живого організму характерним є асиметричність, рухливість, змінюваність структури.

Відзначимо, що інші в поняття симетрії вкладається широкий зміст. Поряд з розумінням симетрії як збалансованості, пропорційності, погодженості частин загальною як рівноваги існує й інше розуміння симетрії. Ним характеризується «процес існування і становлення тождесних моментів, у певних умовах і відповідних відношеннях між різними і протилежними станами явищ світу». Відповідно асиметрія постає як «існування і становлення в певних умовах і відношеннях відмінностей і протилежностей всередині єдності, тождесності, цільності явищ світу»⁹.

Вивчення клітини свідчить про те, що оболонка, ядро, протоплазма, різні включення і органіди, ферменти, гормони, вітаміни, найважливіші хімічні сполуки — білки, нуклеїнові кислоти, вуглеводи, жири відізняються асиметричною побудовою, властивою живій природі на мікромолекулярному рівні. Асиметрія в живій природі характеризує не тільки зовнішню чи внутрішню морфологію, а й молекулярну будову речовин, що здійснюють обмінні реакції організму, його єдність з зовнішнім середовищем. Без молекулярної асиметрії був би неможливий розвиток життєвих процесів, більше того, неможливе, на думку багатьох учених, і саме походження життя.

Уже в неживій природі спостерігається взаємодія об'єкта з навколишнім середовищем. Так, скажімо, утворення кристалів з розплавів залежить від зовнішніх умов. У процесі переходу від неживого до живого виникає якісно нове співвідношення між об'єктом і середовищем — обмін речовини, поява якого, як про це свідчать експериментальні факти, пов'язана з особливим станом зовнішнього середовища, в якому виникнення певного фактора (або сукупності факторів) зумовлює асиметричний синтез як найважливішу умову переходу від неживого до живого.

Встановлено, що умовою життя живого організму є його пристосування до навколишнього середовища. Але не гармонійна єдність організму і середовища, як це зда-

ється на перший погляд, а наявність певної дисгармонії, асиметрії між організмом і середовищем, а також відповідна асиметрія самого організму — умова його розвитку.

У процесі переходу хімічної форми руху в біологічну особливого значення набуває структура, будова білкової макромолекули як цілого, її реакція на постійні зміни зовнішнього середовища. На відповідному рівні свого розвитку макромолекула набуває таких властивостей, які, включаючи притаманні їй фізичні і хімічні закономірності, підпорядковуються вже новим — біологічним закономірностям, характерним для всього живого.

Ці закономірності — форма відображення впливу зовнішнього середовища, якісно відмінного від того, яке ми спостерігаємо в неживій природі. В процесі переходу від неживого до живого, в ході становлення і розвитку біологічної форми руху матерії особливу роль відіграє структура речовини, з яких складається живий організм.

Саме структура може розглядатися як основа виникнення обміну речовини між живим організмом і середовищем.

У світі тварин і рослин (біосфера) симетрія і асиметрія є зовнішнім морфологічним вираженням специфіки біологічного обміну організму з середовищем, виявом суперечності між середовищем і організмом, одним із шляхів її розв'язання, що полягає у пристосуванні організму до середовища.

Отже, біологічні системи становлять асиметричні системи. Але симетрія і асиметрія в об'єктивному світі пов'язані з рівноважними і нерівноважними процесами. З приводу цих процесів висловлюються цікаві міркування в сучасній спеціальнонауковій літературі. Відомий математик Г. Вейль, кажучи про симетрію правого і лівого, підкреслює: «Не треба, однак, чекати, що ця симетрія виявлятиметься у закінченій формі в кожному окремому об'єкті природи. І все ж дивно, до якої міри вона поширена. Для цього має бути якась причина і її неважко відшукати: стан рівноваги повинен бути, мабуть, симетричним»¹⁰. Кажучи про розвиток і появу живих організмів, він висловлює припущення, що «розвиток насправді почався з рівномірного поділу енантоморфних форм», але такий поділ «становить нестійку рівновагу, що порушується при неайзначнішому випадковому зовнішньому впливі»¹¹.

Е. Шредінгер у праці «Що таке життя з погляду фізика?» констатує, що жива речовина уникає переходу до рівноваги. «Як же живий організм уникає переходу до рівноваги?» Відповідь проста: завдяки їжі, питтю, диханню і (у випадку з рослинами) асиміляції. Це виражається спеціальним терміном — метаболізм»¹². Причому, на його думку, живий організм живиться «негативною ентропією». «Що ж становить те дороге цінне щось, яке міститься в нашій їжі, що оберігає нас від смерті?... Кожен процес, явище, подія — назвіть це, як хоче-

⁸ Див.: Готт В. С. Симметрия и ассимметрия. М., 1965. 243 с.

⁹ Готт В. С. Удивительный неисчерпаемый познаваемый мир. М., 1974, с. 167—168. 168.

¹⁰ Вейль Г. Симметрия. М., 1968, с. 55.

¹¹ Там же, с. 62.

¹² Шредінгер Э. Что такое жизнь? М., 1947, с. 100—101.

те,— коротше кажучи, все, що відбувається в природі, означає збільшення ентропії у тій частині світу, де це відбувається. Так і живий організм безперервно збільшує свою ентропію або, інакше кажучи, відтворює позитивну ентропію і таким чином наближається до небезпечного стану максимальної ентропії, який являє собою смерть. Вік може уникнути цього стану, тобто лишатися живим, тільки шляхом постійного вилучення з навколишнього середовища негативної ентропії, яка становить щось досить позитивне... Негативна ентропія— ось те, чим організм живиться. Або, щоб вразити це менш парадоксально, істотно в метаболізмі те, що організмові вдається звільнити себе від усієї тієї ентропії, яку він змушений відтворювати, поки живий»¹³.

На таких позиціях стоять Е. Бауер, Л. Берталанфі, які розглядають живий організм як відкриту систему. Вони використовують термодинамічний підхід (теорему І. Пригожина) до вивчення живого організму як станія нерівноважної системи. Основне значення біологічних закономірностей Бауер вбачає в тому, що «всі і тільки живі системи ніколи не бувають у рівновазі й виконують внаслідок своєї вільної енергії постійну роботу проти рівноваги, що її вимагають закони фізики й хімії за існуючих зовнішніх умов»¹⁴. Джерелом нерівноваги живих систем є внутрішня енергія цих систем (організму), а в неорганічних (неживих) систем— енергія впливу зовнішнього середовища. В організмі нерівноважність, за Бауером, виражається в доформуванні молекули білка. В неживому білку ця деформація зникає, він кристалізується, тобто приходить в рівноважний стан. Про це свідчать також дані біохімії.

Нерівноважність білкової молекули в живому організмі виражається в її асиметричності. Про це говорять у своїх працях В. Готт.

Спроби виявити специфіку живого на основі протиставлення рівноважних систем неорганічного світу і нерівноважних систем органічного світу не нові. Вони сягають ще середини XIX ст., коли було дано перше формулювання основних законів термодинаміки. На зняття цієї суперечності претендувала теорія рівноваги А. Богданова. Але він не вийшов за межі механіцизму, повністю заперечуючи принципіву специфіку живого порівняно з неживими системами.

Пілдін у науковому розумінні є підхід до живих організмів з позицій сучасної теорії інформації. На відміну від біологічних організмів макротіла неорганічної природи взаємодіють суто динамічним способом за відомим фізичним принципом: дія дорівнює протидії.

Жива природа, людина, яка створила ЕОМ, використовують інформацію для саморегуляції (самоуправління) системи М. І. Стетров справедливо розглядає організм як систему, організація якої ґрунтується як на динамічних, так і на інформаційних взаємодіях елементів системи одного з

одним і взаємодіях системи з середовищем»¹⁵.

Процеси, що відбуваються в живих клітинах організму, відрізняються від процесів взаємодії атомів і молекул в неорганічних тілах тим, що вони здійснюються в системах, природа яких незмірно складніша і яка відзначається якісно новими— біологічними закономірностями. Ф. Енгельс, підкреслюючи цей момент, писав: «...організм є, безперечно, вища єдність, яка зв'язує в собі в одне ціле механіку, фізику і хімію, так що ця трійцю не можна більше роз'єднувати»¹⁶.

Усі без винятку нефізичні форми руху, які є більш складними, структурно і генетично пов'язані з основними фізичними формами. Це означає, що останні є частинами, елементами і водночас вихідним пунктом, з якого немов би східцями, стрибкоподібно розвиваються складніші форми руху. «Отже, розглядаючи всю драбину форм руху матерії в неживій і живій природі, ми можемо сказати,— підкреслює Б. М. Кедров,— що з речовинного боку в найвищих і найскладніших рівновагах матерії і формах руху немає нічого, крім вихідних найпростіших з відомих нам різновидів матерії, відповідних їм фізичних форм руху і послідовного ряду різних типів взаємодії»¹⁷. Водночас треба відзначити надзвичайно важливу обставину, що організми поведуться не просто як фізичні тіла. Їхня поведінка і вплив на навколишнє середовище визначається передусім не їхньою масою, температурою й іншими фізико-хімічними параметрами, а специфічними інформаційними процесами»¹⁸.

Щодо цього Т. Ф. Хільман відзначає, що «замкнуті контури зв'язку між фізичним середовищем і живою речовиною— джерела саморегулювання біосфери»¹⁹.

Чимало вчених правомірно вважають, що в живій речовині виникають нові порівняно з неорганічним світом форми концепції і руху інформації, саморегулювання і організації зовнішнього середовища.

Проблема співвідношення фізики, хімії і біології давно дискутується в науці. В радянській філософській літературі вона аналізується найчастіше з погляду співвідношень фізичної, хімічної і біологічної форм руху матерії. Таке співвідношення характеризується в живому насамперед, як відзначав Ф. Енгельс, органічним поєднанням механічної, фізичної, хімічної форми руху, що забезпечує водночас вихід за їх власні рамки. Проте досі, як підкреслюють деякі вче-

¹⁵ Див.: Стетров М. И. Организация биосферы. М., 1971.

¹⁶ Енгельс Ф. Диалектика природы.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 20, с. 566.

¹⁷ Кедров Б. М. Предмет и взаимосвязь естественных наук. М., 1967, с. 194.

¹⁸ Трусов Ю. П. Геологическая форма движения и проблема взаимосвязи форм движения в науках о Земле.— В кн.: Пространство, время, движение. М., 1971, с. 483.

¹⁹ Хильман Т. Ф. Философские вопросы проблемы преобразования природы.— В кн.: Взаимодействие наук при изучении Земли, с. 62.

¹³ Там же, с. 102—103.

¹⁴ Бауэр Э. О. Теоретическая биология. М.—Л., 1935, с. 43.

ні, не можна вважати достатньо з'ясованим, яким чином здійснюється цей вихід.

Безперечно одне: життя є вищий синтез простіших форм руху матерії, фізичні і хімічні процеси тут виступають у «знятому» вигляді. В життєдіяльності клітини як цілого фізико-хімічні елементарні взаємодії відіграють роль необхідних, але підпорядкованих («знятих») форм руху, а основний комплекс біологічних функцій, генетичні форми життєдіяльності як цілого і її органел — роль провідних. Це правомірно і щодо багатоклітинних організмів як цілісних систем, в яких клітини є відносно неподільними елементами.

Із відношення органічно цілісної системи до її елементів логічно випливає і незвідність властивостей цілого до властивостей елементів (нелінійність інтегративних ефектів), а отже, і незвідність законів біології до законів фізики (у таких випадках мається на увазі переважно атомна фізика) і хімії. Ось чому не треба ототожнювати фізико-хімічні рівноважні й нерівноважні процеси з такими біологічними процесами, які мають свої специфічні риси, характерні для живих організмів.

Більше того, в кожному складному організмі існує, крім загальної, своя внутрішня ієрархія структурних рівнів, що має різний ступінь загальності. Ця внутрішня ієрархія і визначає, на наш погляд, специфіку біологічного принципу рівноважності й нерівноважності, що відбуваються в живому організмі.

Перехід від одного рівня матерії до іншого, більш складного, означає якісний стрибок і відповідно складнішу рівноважність і нерівноважність процесів руху і розвитку матеріалістичних систем.

Специфічна, якісна відмінність фізико-хімічної рівноваги від біологічної полягає в тому, що перша виступає як момент руху, друга — як момент розвитку об'єктивного світу. Поява живого організму означає виникнення першої природної системи саморегуляції, системи, урівноваженої з зовнішнім середовищем. В умовах закономірного розвитку природи формуються системи, на відміну від неорганічних тіл, здатні зберегти свою якісну визначеність, з випередженням моделюючи ситуації навколишнього середовища. А останнє передбачає наявність організації, необхідної і достатньої для урівноваження системи з середовищем шляхом пристосування до неї.

У неживій природі є лише передумови управління; ними виступає універсальний загальний зв'язок матеріального світу. В їх основі лежить, як відзначав В. І. Ленін, властивість відображення, притаманна матерії. Тільки з виникненням життя ця потенціальна можливість матерії реалізується, досягаючи свого найвищого розвитку в людини.

Живий організм знає безперервних впливів зовнішнього середовища. Руїнівним діям цих впливів перешкоджають системи організму, які здатні в певних межах зберігати і у змінюваних умовах постійність внутрішнього середовища. Водночас зовнішнє середовище є неодмінною умовою існування організму, завдяки йому відбувається основний процес життя — обмін речовин.

Під час взаємодії людини з умовами зовнішнього середовища у нервовій системі відбуваються взаємоумовлені й такі, що переходять один в один, протилежні процеси збудження й гальмування. З «постійного і правильного балансування цих двох процесів складається нормальне життя людини і тварини»²⁰. Причому збудження переходять не в індеферентний стан, а саме в гальмування. Це досить істотно для життєдіяльності організму, «бо наше життя до того зводиться», — писав І. П. Павлов, — «що ми у певній обстановці й відповідний момент маємо виявити певну діяльність, а в іншій — затримати її. На цьому ґрунтується вища нервова орієнтація»²¹.

Отже, стабільність внутрішнього середовища є необхідною умовою існування живого організму. Це положення сформулював понад сто років тому Клодом Бернаром.

Механізми цієї стабільності, особливості встановлення рівноважності людського організму добре досліджені в сучасній біології (зокрема, в працях В. Дільмана).

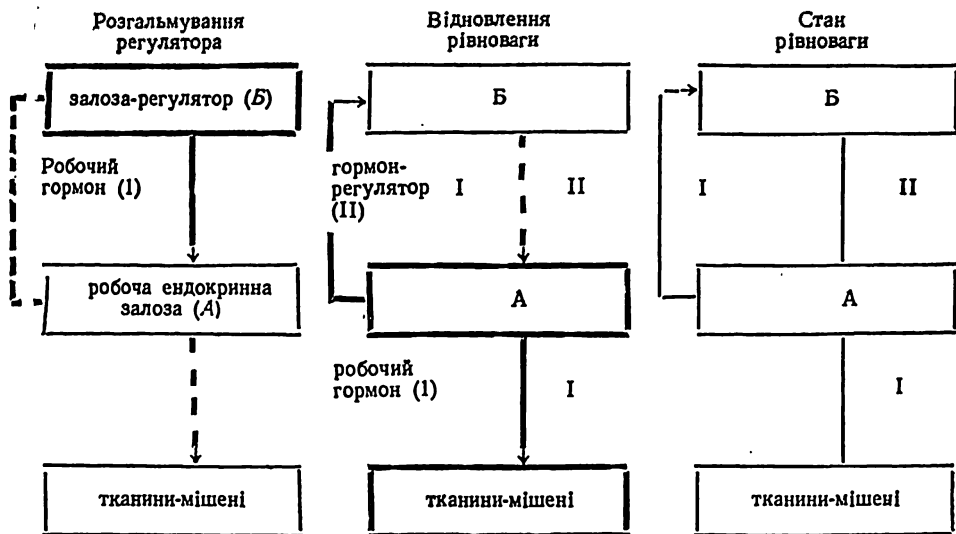
Річ у тому, що будь-яка біохімічна реакція в організмі не може тривати безмежно: якщо кінцевого продукту нагромадити більше, ніж потрібно для функціонування організму в нормальних умовах, весь процес зупиняється. Однак в організмі одночасно здійснюється чимало процесів, які повинні бути координовані один з одним. Розрізнені органи і тканини повинні бути об'єднані в єдине працююче ціле, яке б могло протистояти впливові зовнішнього світу, підтримуючи постійність внутрішнього середовища. Таку координацію і зв'язок забезпечують нервова і ендокринна системи. Нервові волокна проінзують майже кожну клітину, а гормони, виділені ендокринними залозами, надходять у кров і досягають будь-якої ділянки тіла.

Схематично така саморегуляція в нейроендокринній системі (див. схему, за В. Дільманом) має бути такою. Ендокринна залоза А виділяє свій специфічний гормон у кров. Цей гормон (робочий) виявляє властиву йому дію на чуттєві до нього тканини і органи (тканинні-мішені). Але ось з тих чи інших причин витрата робочого гормона збільшується, і тому його вміст в організмі знижується. Починають страждати ті процеси, для яких даний робочий гормон необхідний. Щоб нормальний стан внутрішнього середовища поновився, діяльність залози А має збільшитися. Сигнал до такого збільшення дає друга ендокринна залоза — Б, інакше — залоза-регулятор: вона виділяє в кров регулюючий гормон, що має здатність стимулювати діяльність робочої залози А. Нарешті, концентрація робочого гормону в крові досягає норми. Надлишок робочого гормону починає гальмувати діяльність залози — регулятора. Внаслідок стимуляції робочої залози зменшується і встановлюється рівновага. Однак, якщо зниження концентрації робочого гормону знову досягає небезпечної межі, то знову змінюється гальмування залози-регулятора і весь процес повторюється.

²⁰ Павлов І. П. Полн. собр. трудов, т. 3, с. 372.

²¹ Там же,

Так підтримується рівновага в живому організмі (Схема В. Дільмана)

Взаємовідношення, за яких надлишок кінцевого продукту (в даному разі робочого гормону) гальмує свій стимулятор, становлять типовий приклад механізму негативного зворотного зв'язку.

Важливе знання для розуміння феномена рівноваги в біологічних системах має ідея автоматизованої корекції гуморального гомеостазу (біохімічної постійності внутрішнього рідкого середовища організму). Академік АМН СРСР Ю. М. Лопухін підкреслює «...постійність хімічного, фізичного і клітинного складу крові (гомеостаз) є однією з найважливіших умов нормальної життєдіяльності організму. Коливання місткості іонів калію, натрію, хлоридів, кальцію та інших речовин у крові допустимі лише в строго відповідних межах. Ще точніше підтримуються фізико-хімічні параметри крові: її в'язкість, концентрація водневих іонів, осмотичний і онкотичний тиск²²». Виходячи з цього, Ю. М. Лопухін робить висновок, що «ідея автоматизованої корекції гуморального гомеостазу, що ледь визначена в наші дні, вже на найближчі роки буде втілена в досконалені прилади, які тонко і точно відновлюють постійність внутрішнього середовища організму, виявляючи неочінену допомогу лікареві в його нелегкій боротьбі за здоров'я і життя хворої людини»²³. Останнє особливо істотне в умовах зростаючої технізації середовища проживання людини.

На закінчення підкреслимо, що принцип активного урівноваження живих організмів з зовнішнім середовищем неоднаково виявляється на різних часових параметрах того

самого біологічного рівня. В кожен момент часу організм тварини, наприклад, забезпечує рівновагу свого температурного режиму з середовищем. У цільовому поведінковому акті, як результат відображення конкретної ситуації і вираження потреб, активність тварини так зростає, що деякі вчені вважають можливим говорити навіть «про подолання» середовища.

У філогенезі знову спостерігається пристосування виду, а в онтогенезі — особини в процесі її модифікаційної мінливості до абіотичних і біотичних умов існування²⁴.

Із усього викладеного випливає настійна необхідність диференційованого розуміння принципу рівноваги не тільки на різних структурних рівнях організації матерії (фізичному, хімічному і біологічному), а й у межах того самого рівня на різних генетичних (часових) стадіях. Дослідження природи понять «рівновага» і «нерівновага» в їх функціонуванні на різних структурних рівнях матерії конкретизує методологічну роль принципу рівноваги в пізнанні форм об'єктивного світу.

* * *

Принцип равновесия раскрывает свое методологическое значение в сфере взаимодействия общественных, естественных и технических наук. Специфическое качественное отличие физико-химического равновесия от биологического состоит в том, что первое выступает моментом движения, второе — как момент развития объективного мира. Важным условием существования и развития живого организма является саморегуляция, которая обладает специфическими особенностями в нейроэндокринной системе, а также на различных временных параметрах одного и того же биологического уровня существования организма.

²² Лопухин Ю. М. Искусственная пещень.— В кн.: Наука и человечество. М., 1978, с. 26—27.

²³ Там же, с. 27.

Критика буржуазної ідеології

О. М. СОБОЛЬ

ІДЕОЛОГІЯ НЕОКОНСЕРВАТИЗМУ І СУЧАСНА БУРЖУАЗНА КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Істотною особливістю тих змін в характері ідеологічної апологетики капіталізму, які відбулися в буржуазній філософії і соціології протягом останнього десятиріччя, є відмова від збанкрутілих в 60-ті роки доктрин ліберального технократизму. Водночас значно активізувалися пошуки нових ідеологічних засобів духовного впливу на маси, які змогли б протистояти неухильному наступові комуністичної ідеології і водночас давали б відповідь на численні проблеми, актуалізовані загостренням кризової ситуації в капіталістичному світі за останній період. До найвоювничіших доктрин, які претендують на статус нової ідеологічної установки, здатної спрямувати розвиток буржуазних соціально-філософських досліджень загалом і культурологічних зокрема, сьогодні належить доктрина, іменована «новим» або «просвіченим» консерватизмом.

Центральний лозунг цієї доктрини — відродження в сучасних історичних умовах буржуазного лібералізму класичних зразків, тобто лібералізму так званої дотехнократичної епохи. Її ініціаторами і активними пропагандистами, як це не дивно, сьогодні виступають вчорашні адепти ліберального технократизму Д. Белл, П. Бергер, Р. Нісбет, З. Бжезінський, Н. Подгорець, Д. Мойніхен та ін., які нині проголошують його антигуманність, антипрогресивність, антидемократизм і таврують як «тоталітарну утопію».

Активна підтримка ідеології неоконсерватизму з боку правлячих кіл капіталістичних країн, а також посилення її впливу на сучасну буржуазну культурологію не випадкові явища. Вони зумовлюються комплексом соціально-економічних і політичних причин, пов'язаних з загостренням кризи буржуазної цивілізації протягом останнього періоду.

Прибічники концепцій культури, що сформувались в руслі ідеології ліберального «техніцизму» і «сцієнтизму», виявились неспроможними передбачити ті реальні впливи науково-технічного розвитку на культуру, яких остання зазнала в рамках капіталізму 70-х років. Вони не змогли передбачити, що інтенсивна технізація, автоматизація і машинізація трудових процесів при збереженні соціально-економічних устоїв капіталізму, примножуючи фізичні можливості людини, культивують в ній здатність до безцільної діяльності, що, збільшуючи владу людини над природою, розширюючи можливості здобувати матеріальні блага, ці процеси заслоняють етичні, естетичні та інші духовні потреби. Прибічники ліберально-технократичних утопій не змогли передбачити, що гонитва за науково-технічними нововведеннями за умов капіталізму неодмінно призводить до жахливих виявів егоцентризму, руйнування духовних цінностей культури, зумовлюючи швидкі перебіги від марнославності до пересичення, а від останнього — до знеособлення і духовної спустошеності. Ці теоретики були неспроможними дати відповідь на питання, чому безконтрольний технічний розвиток у світі капіталізму сприяє зосередженню в руках певних прошарків суспільства небачених багатств і зумовлює масу негативних соціальних наслідків, таких як незбалансований розвиток капіталістичної економіки, зростання безробіття, загроза ядерного знищення люд-

ства, енергетична і сировинна кризи, екологічна криза, продовольча криза та багато інших. Нарешті, техніцистська культурологія не пояснила і причин таких найзагрозливіших впливів НТР, як зростання психічних захворювань, втрата сенсу життя, швидке збільшення злочинності, наркоманії, алкоголізму, навмисне маніпулювання потребами і свідомістю людини через рекламу, засоби масової комунікації та ін.

Ці та багато інших негативних наслідків НТР за умов капіталізму, не очікуваних буржуазними ідеологами 60-х років, показали абсурдність наївно-оптимістичних прогнозів, згідно з якими дальший розвиток науково-технічного прогресу нібито здатний автоматично перетворити капіталізм в справді гуманне суспільство, в «суспільство загального добробуту»¹. Потужні деструктивні тенденції в торгово-промисловій, валютно-фінансовій, енергетичній та ін. сферах життєдіяльності капіталістичного суспільства 70-х років, посилюючи його нестабільність, засвідчили неспроможність офіційних пропагандистських доктрин «конвергенції», «постіндустріального суспільства», «цивілізації дозвілля» та ін., які пророкували капіталізму «безкризовий» розвиток, «класовий мир», «гармонізацію суспільного життя» та інші ілюзії.

Масові виступи проти мілітаризації економіки, посилення військово-промислового комплексу, агресивної зовнішньої політики провідних імперіалістичних держав, хижацького ставлення до природних ресурсів, зростання загальнодемократичних рухів протесту, бурхлива хвиля антимонополістичних, антивоєнних настроїв примусили буржуазних ідеологів визнати падіння пропагандистської ефективності згаданих доктрин і відкрито проголосити, що суспільний порядок і культура Заходу переживають глибоку кризу, яка руйнує традиційні ідеали і ціннісні орієнтації, поглиблює світоглядну дезінтеграцію суспільства. «Студентські бунти, поява контр-культури, заперечення основних цінностей сучасного суспільства, робітничі безпорядки, расові вибухи, божевільні авантюри в зовнішній політиці, посилення політичної корупції, руйнівна інфляція і війни — все це призвело до кризи суспільного порядку»², — констатує американський політолог Р. Сінаї.

Криза концепції ліберальної технократії актуалізує для буржуазних ідеологів розробку альтернативних ідеологічних установок, здатних ефективно захищати класові інтереси буржуазії, започатковувати нові культурологічні доктрини, обґрунтовувати буржуазні порядки і властиві їм традиції, ідеали, цінності, які давали б капіталізму можливість досягнути хоча б відносної стабільності, гармонізували б його економічну, соціальну і культурну сфери. Неоконсерватизм видається його прибічниками саме за таку ідеологічну установку, покликану визначити загальний тон буржуазної апологетики.

На рівні буденної свідомості консерватизм найчастіше виявляється в формі ностальгії за втраченим минулим, на рівні теоретичного мислення — у вигляді різноманітних культурологічних концепцій, моделей, програм, головною метою яких є апологія ідеалів, норм і цінностей капіталістичного суспільства.

«Туга за минулим» як соціально-психологічне явище, властиве досить широким верствам буржуазного суспільства в індустріально розвинутих капіталістичних країнах, відкрило адептам консерватизму певне поле для маневрування, що відразу ж виявилось в особливостях соціально-політичної і культурної стратегії правлячих кіл. Під виглядом боротьби проти непопулярних нині ідейно-політичного екстремізму і радикалізму буржуазно-анархістського гатунку, під виглядом підтримки справедливого обурення широких прошарків населення діями терористів адепти неоконсерватизму проголосили війну всяким лівим

¹ *Neo-conservatism: Social and Religious Phenomenon* / Ed. by Gr. Baum. New York, 1981. 318 p.

² *Sinai R. The Decadence of the Modern World*. Cambridge, 1978, p. 3.

ідейно-політичним рухам, будь-яким соціальним виступам на захист загальнодемократичних цінностей і прав, включаючи захист миру, права на працю і освіту та ін.

Неоконсерватори, вульгаризуючи і примітивізуючи прогресивні моральні і політичні вимоги, зображаючи їх як замах на індивідуальну свободу, на капіталістичну приватну власність і вільне підприємництво, кваліфікують антиімперіалістичні, антивоєнні виступи народних мас як симптоми «кризи демократії», причиною яких нібито є «надмірність» наявних у капіталістичному суспільстві «демократичних свобод». Це виявляється, на їх думку, насамперед в занепаді віри в ліберальні цінності буржуазного індивідуалізму, занепаді, який є результатом зіткнення загаданих цінностей з особливостями сучасного взаємозалежного «суспільного господарства». Найважливішим наслідком занепаду віри є втрата спонтанної готовності індивіда підкорятись законові, поважати права інших, долати спокуси особистого збагачення в ім'я суспільного благополуччя. Відродження згаданих індивідуальних якостей, необхідних для забезпечення соціальної стабільності капіталізму, неоконсерватори пов'язують зі створенням «нової суспільної філософії» — системи цінностей, норм і пріоритетів, які відповідали б як класичним буржуазним принципам вільної підприємницької діяльності, так і сучасним реаліям капіталістичного суспільства в період НТР.

На думку неоконсерваторів, розвиток культури на основі ліберально-технократичної платформи був пов'язаний не з наслідуванням традицій, цінностей і орієнтацій минулого, а з характерним для буржуазного індивідуалізму безмежним потягом до «модернізму». Лише в галузі економіки, на їхню думку, буржуазія залишилась вірною принципам консерватизму. В галузі ж культури ці принципи були знехтувані, під впливом чого «автономний» розвиток культури нібито виродив її в «антибуржуазну», «деструктивну»³, неконтрольовану суспільством силу, яка «руйнує соціальну єдність Заходу».

Підкреслимо, що поворот до відродження традиційних норм соціально-культурного буття, цінностей, звичаїв, законів, порядків, стратегії, спрямованої на еволюційне розв'язання економічних, ідейно-політичних і культурних конфліктів капіталізму, одним словом, — патетична апологетика всього існуючого, не є тільки продуктом стихійних суперечливих процесів, що відбуваються в буржуазній суспільній свідомості під впливом загострення кризових тенденцій в ліберально-буржуазній ідеології і політичній практиці. Охарактеризований поворот є результатом цілеспрямованої політики і ретельно спланованої ідеологічної діяльності, спрямованої на переорієнтацію ідейно-політичного і культурного життя Заходу вправо і супроводжуваної прагненнями з допомогою провокаційних аргументів покласти край всякому інакомисленню. Основна мета цієї пропагандистської кампанії — спрямувати справедливе обурення широких верств населення буржуазних країн, викликане ексцесами лівого радикалізму, правого екстремізму і тероризму, проти комуністичного і лівого соціал-демократичного руху, а в перспективі й проти будь-яких антибуржуазних виступів⁴.

³ Berger P., Berger Br., Kellher H. The Homeless Mind. Modernisation and Consciousness. New York, 1974, 264 p.

⁴ Критичний аналіз різних аспектів неоконсерватизму міститься в працях: *Заможкин Ю. А., Мельвилл А. Ю.* Между неолиберализмом и неоконсерватизмом. — *Вопр. философии*, 1976, № 11, с. 97—108; *Галкин А. А.* Новая «консервативная волна» как порождение идеологического кризиса капитализма. — *Вопр. философии*, 1977, № 12, с. 80—92; *Григорьян Б. Т.* «Просвещенный» консерватизм. — *Вопр. философии*, 1979, № 12, с. 126—133; *Мельвилл А. Ю.* Социальная философия современного американского консерватизма. М., 1980. 256 с.; *Современное политическое сознание в США*. М., 1980. 468 с.; *Мишранян А. М.* Буржуазная идеология: проблемы новой парадигмы. — *Вопр. философии*, 1982, № 6, с. 34—43; *Ойзерман Т.* Идеологические функции новейшей идеалистической философии. — *Коммунист*, 1982, № 11, с. 111—120 та ін.

Важливо підкреслити, що буржуазні теоретики усвідомлюють, що їх доктрина за своєю розробленістю далека від досконалості. Тому вона нерідко подається її прибічниками не як однозначно виражена ідейно-політична програма, а як «стиль», «настрій», «раціональна ідея», «спосіб мислення», «ідейно-культурна установка» і навіть як «нова суспільна філософія», яка характеризується не тільки особливою духовною й інтелектуальною перевагою над ліворадикальним «контрпросвітництвом», але й своєрідною прихильністю до ідеалів просвітництва. Основні надії на теоретичне обґрунтування своєї ідеології неоконсерватори покладають на ті уявлення про людину, державу, демократію, культуру, прогрес, які розроблені в межах сучасних антропологічних досліджень, здійснених К. Ардрі, К. Лоренцом та ін.

Проголошуючи неоконсервативну філософію «надісторичною системою універсальних цінностей», ідентифікуючи її з «традицією», «релігією», «етикою», «культурою», «доброю політикою» та ін., її адепти твердять, ніби вона здатна звільнити людство від надмірно ідеалізованих уявлень про природу людини, культуру, суспільство і механізми їх взаємодії і тим самим бути основою соціокультурної політики в епоху НТР. І хоча прибічники цієї «нової» філософії ототожнюють свободу з антикомунізмом, а будь-які визвольні рухи — з тероризмом, вони все ж демагогічно проголошують її справжньою теорією свободи взагалі і консервативного «вільного порядку» зокрема. Неспроможність таких претензій неоконсерваторів очевидна сьогодні навіть для багатьох буржуазних соціологів, далеких від марксизму. «Якщо неоконсерватори намагаються захищати свободу у вік бюрократії, то вони повинні розуміти свободу у глибшому розумінні цього слова, ніж антикомунізм»⁵, — пише буржуазний соціолог П. Стейнфельс.

Неоконсервативна стратегія подолання кризи буржуазної цивілізації, ставлення неоконсерваторів до соціал-демократичних, національно-визвольних і комуністичних рухів логічно випливають з основних догм їх «суспільної філософії» або «космічної етики». Згідно з цими догмами, визначальним для буржуазної індустріальної цивілізації є її глобальне, «космічне» протистояння природі, яка тут розуміється як невичерпне багатоманіття сліпих сил, що здійснюють руйнівний вплив на цивілізацію як ззовні (тобто з боку «зовнішньої природи»), так і зсередини (тобто з боку природи, даної людині внутрішньо, у вигляді біогенетичних, психофізіологічних та інших природних «якостей»). Саме ця «внутрішня природа» є, на думку неоконсерваторів, джерелом усіх конфліктів (включаючи найдавніші) між людиною, національними інтересами окремих держав і цивілізацією.

Описуючи цю багатоманітну боротьбу цивілізації з «дволикою» і підступною «природою», неоконсерватори доходять висновку, що всі природничі і технічні науки разом з технікою, технологією, промисловістю і сільським господарством — одне слово, вся матеріальна культура, є не чим іншим, як знаряддям боротьби цивілізації з «зовнішньою» природою. Аналогічну функцію боротьби з природою — тільки вже «внутрішньою» природою самої людини — виконує, на думку неоконсерваторів, духовна культура. Остання зображається ними як багатоманітність засобів, з допомогою яких протягом своєї історії цивілізація приборкувала «внутрішню» природу індивіда. Історія цих засобів розпочинається різноманітними архаїчними табу, виробленими в межах релігійно-міфологічного світогляду і закінчується найвеличнішими моральними імперативами і естетичними установками.

На ранніх етапах людської історії, в межах так званих традиційних суспільств з їх значною залежністю від «зовнішньої» природи,

⁵ *Steinfels P.* The Neoconservatives: The Men, Who are Changing America's Politics. New York, 1979, p. 294.

людина, на думку неоконсервативних культурологів, оволодіває своєю «внутрішньою» природою значно більшою мірою, ніж природою «зовнішньою». Для підтвердження цієї тези, як правило, наводяться приклади еллінів з їх високорозвинутим відчуттям форми і пластичності, або ж людини середньовіччя з її здатністю підпорядковувати свої безпосередні природно-тілесні спонуки духовному регламентові. Такі приклади, твердять неоконсервативні культурологи, показують нам, до якої міри людина в ім'я звільнення від природної стихії здатна з допомогою духовної культури «приборкувати» свою «внутрішню» природу.

На противагу традиційному типові суспільств сучасна індустріальна цивілізація Заходу, вважають неоконсерватори, однобічно розвинула величезний арсенал науково-технічних засобів опанування і підпорядкування «зовнішньої» природи і недорозвинула сукупність засобів осягнення психологічних потреб людини і контролю над ними. Непідкореність цієї «внутрішньої» природи людини, на думку неоконсерваторів, перетворює індивіда в той «зяючий пролом», через який неконтрольовані природні стихії прориваються в буржуазну цивілізацію, викликаючи в ній різні патології, дисгармонії, кризи. В кінцевому ж підсумку виходить, що життєва могутність цивілізації залежить не стільки від того, які стихійні сили «зовнішньої» природи вона опанувала і поставила собі на службу, скільки від того, наскільки вона розвинула засоби підкорення «внутрішньої» природи людини, спрямувала її духовні сили на досягнення своїх глобальних, космічних цілей. Недооцінювання цих «внутрішніх» сил природи, закладених в людині, не менш загрозливе для розвитку цивілізації, ніж ігнорування стихійних сил космосу. Агресивність, егоїзм, жорстокість та інші укорінені в природі людини руйнівні сили, опиняючись поза контролем цивілізації породжують, за неоконсерваторами, молодіжні бунти, тероризм та ін. Сюди ж, як уже відзначалося, неоконсерватори залічують і національно-визвольні, комуністичні та інші демократичні, антиімперіалістичні рухи.

Ця лінія аргументації, тобто акцентування першорядного значення духовної культури в подоланні кризових явищ буржуазного суспільства, простежується як головна тенденція в творах більшості теоретиків неоконсерватизму. На думку І. Крістола, «сьогодні під питанням знаходиться навіть здатність капіталістичної системи забезпечувати економічне зростання, оскільки відсутність трансцендентальних зв'язків, усвідомлення того, що суспільство виявилось неспроможним забезпечити певну систему «первинних смислів», адекватних за своєю структурою характеру праці і культурі, розузгоджують систему»⁶. «Культура,— пише Д. Белл,— виникнувши колись як традиційна релігія, а нині виродинувшись в секуляризований модернізм, узаконює соціальну поведінку і структурні форми домінантного характеру. Гедонізм і вседозволеність сьогоднішньої культури, безперечно, сягають своїм корінням індивідуалізму і відмови від минулого»⁷. Аналогічну доктрину висуває Д. Мойніхен, який трактує культуру як основну силу, яка створює техніко-економічну й політичну реальності і тому має виступати як «безпосередній інструмент контролю»⁸ суспільства над поведінкою індивідів. «Сучасна криза, — вторить попереднім авторам Стейнфельс, — є здебільшого кризою культури, системи цінностей, моралі і звичаїв. Хоча ця криза має підстави і наслідки на рівні соціально-економічної структури, неоконсерватори, на противагу лівим, не вважають це істотним. Причина полягає в тому, що наші переконання

⁶ *Kristol I.* Some Reflections on Capitalism and the «Free Society». — In: *Capitalism Today*. New York, 1971, p. 28.

⁷ *Bell D.* The Cultural Contradictions of Capitalism. New York, 1976, p. 83.

⁸ *Moghnan D.* Crisis of Democracy: A Challenge to «Educated Class». Harvard Today, 1976, Summer, p. 33.

розхитані, мораль зруйнована, звичаї зіпсовані»⁹. З цього випливає і та одностайність, з якою неоконсерватори відкидають контркультуру, активно захищають традиційний буржуазний інститут сім'ї, доктрину «рівних можливостей» («але не рівних результатів»¹⁰, як слушно зауважує один з буржуазних авторів), намагаються використовувати релігію як фактор стабілізації духовної культури капіталізму та ін.

Враховуючи основний мотив інтерпретації неоконсерваторами ролі культури як інструменту соціального контролю над поведінкою індивідів, як знаряддя реставрації і зміцнення буржуазних порядків, стають зрозумілими як особливості їх ідеологічної платформи за умов нинішнього етапу ідеологічної боротьби, коли на перший план дедалі більше висувається проблематика гуманістичного смислу духовної культури, так і ті цілі, які висувають неоконсерватори перед імперіалістичною політикою для культурного відродження буржуазного суспільства.

Нав'язуючи буржуазному обивателю як останнє слово наукової і філософської думки антропологічні містифікації «внутрішньої» природи індивіда, виставляючи її «недосконалість» за головну причину всіх соціально-культурних патологій сучасного капіталізму, неоконсерватори намагаються перекласти відповідальність за кризу буржуазної цивілізації з соціально-економічних устоїв капіталізму на одвічно «порочну» природу людини. В політичному плані за цими містифікаціями криються намагання ототожнити тероризм, зростання злочинності в капіталістичному світі з демократичними національно-визвольними і комуністичними рухами, поставити останні поза законом як соціальні характеристики, породжені «порочними» природними схильностями індивідів. Нарешті, важливу роль в ідеологічних установах неоконсерваторів відіграють прагнення переконати буржуазного обивателя в тому, що єдиний вихід з кризи можна знайти на шляху застосування більш жорстких форм контролю всіх процесів, що відбуваються в духовному житті буржуазного суспільства, залишаючи при цьому без зміни соціально-економічні устої капіталізму.

Обстоюване неоконсерваторами антропологічне трактування кризи культури зумовлює цілком певну стратегію культурного відродження Заходу. Для цього, на їхню думку, потрібно створити таку ж потужну «індустрію» наукових, технічних і духовних засобів підкорення «внутрішньої» природи людини, яку капіталізм створив для опанування «зовнішньої» природної стихії. Звідси — заклики неоконсервативних культурологів до розробки вискоелективних методів розвитку гуманітарних наук, методів, які дали б у цих науках такі ж практично застосовні результати, як і в біології, фізіології, медицині, психології. Тут теоретики неоконсерватизму вбачають основний недолік всіх попередніх спроб розв'язати проблему людини і людської поведінки в тому, що в основі підходу мислителів минулого до людини лежить «містика цінностей» і підміна наукового аналізу набором поетичних метафор. «І донині, — твердить Б. Скіннер, — в такій доннауковій формі обговорюється людська поведінка тими, хто займається нею професійно»¹¹.

За зовнішньою «академічністю» філософів неоконсерватизму криється цілком певна класова позиція, яка свідчить про те, що неоконсерватори є далеко не тими, ким вони намагаються видати себе буржуазному обивателю. Це зовсім не безсторонні мислителі, стурбовані нинішнім становищем і долею цивілізації, не об'єктивні вчені, які намагаються розкрити справжні причини розкладу капіталістичного суспільства, виявити закони його розвитку і на цій основі запропонувати

⁹ *Steinfels P.* The Neoconservatives: The Men, Who are Changing America's Politic. New York, 1979, p. 55.

¹⁰ *Nuechterlein J.* New Political Thinker. — Commentary, 1979, October, vol. 68, N 4, p. 76.

¹¹ *Skinner B.* Beyond Freedom and Dignity. New York, 1972, p. 3.

реальну програму подолання властивих цьому суспільству соціально-культурних патологій. Ідеологи неоконсерватизму — це витончені апогети соціально-економічних устій буржуазного порядку, які нині активно сприяють створенню індустрії духовного маніпулювання людською поведінкою в інтересах стабілізації не стільки всієї земної цивілізації, скільки цивілізації індустріально-буржуазної.

Розглянуті особливості неоконсервативних інтерпретацій сутності людини і характеру її взаємодії з культурою дають відповідь на питання про те, чому культурологічні спекуляції неоконсерваторів знаходять підтримку з боку правлячих кіл капіталістичних країн, пропагуються і популяризуються буржуазними засобами масової інформації. Адже антропологічна догма про визначеність сутності людини біогенетичними й психофізіологічними факторами нав'язує специфічну відповідь на питання про те, чому егоїзм, користолоубство, злочинність є неодмінними «якостями» людини буржуазного суспільства. Названі явища трактуються як «демонічні сили людської природи», що приховані в індивідах і очікують зручного моменту, коли ослабне державний порядок, а інстинкти вирвуться зовні у своєму руйнівному насильстві. У свою чергу догма антисоціальної, вродженої за своєю природою агресивності людських інстинктів використовується неоконсерваторами для обґрунтування неодмінності соціальних репресій, для виправдання існування буржуазної держави, її ієрархічних інститутів, поліції, політичних переслідувань, а також соціальної нерівності, релігії, буржуазної моралі та ін. як необхідних механізмів стримування «людської природи»¹². Відповідно до позицій неоконсерваторів навіть всі гуманістичні емансипаторські, демократичні політичні гасла є не чим іншим, як прикриттям різноманітних пороків «людської природи» (ненависті, заздрощів, злопам'ятства, жадоби влади і руйнування).

Перетворення цієї ідеологічної платформи в одну з найважливіших політичних орієнтацій сучасної монополістичної буржуазії, в пропагандистський засіб захисту її корінних інтересів визнається сьогодні навіть самими буржуазними теоретиками. Показовою щодо цього є думка П. Стейнфельса, який, аналізуючи негативні наслідки поширення неоконсерватизму на Заході, приходить до висновку, що він стає фігмовим листком для прикриття всевладдя фінансової олігархії в капіталістичних країнах. Він характеризує його як тип влади, коли «всі принципові рішення приймаються корпоративною елітою, ... величезна нерівність виправдовується складністю обставин і системою меритократичної ієрархії, а демократія перетворюється у випадковий ритуальний жест. Чи настане кінець неоконсерватизмові, який відіграє цю цинічну і неблаготворну роль, чи він загине як довгочасовий, творчий і конструктивний елемент американської політики — це лише частково залежить від самих неоконсерваторів»¹³.

Реалізація соціально-культурних проектів неоконсерваторів, внаслідок якої наукові досягнення в галузі біології, психології, генетики, медицини та інших природничих і гуманітарних дисциплін мають бути використані для розробки витончених методів регламентації людської поведінки, натрапляє на дедалі активнішу протидію з боку демократичних сил на Заході. Так, лідер лівих соціал-демократів США М. Харінгтон, оцінюючи такі прагнення як спробу імперіалістичних кіл перекреслити всю історію розвитку буржуазної демократії, відзначає, що втілення в життя неоконсервативних проектів не тільки не поліпшить, а навпаки, погіршить економічне й політичне становище широких народних мас¹⁴. Як слушно зауважує названий автор, для адекватного осмислення тих соціально-економічних, ідейно-політичних і ку-

¹² *Szymański A.* The Revolutionary uses of Freudian Theory. — *Social Praxis*, 1978, vol. 5, N 1/2, p. 24.

¹³ *Steinfels P.* The Neoconservatives ..., p. 57.

¹⁴ *Harrington P.* The Twilight of Capitalism. New York, 1976, p. 19.

льтурних процесів, що відбуваються в сучасному капіталістичному суспільстві, найбільш ефективним є марксистський підхід.

У світі, спотвореному буржуазним індивідуалізмом, егоїзмом, жорстокістю, неоконсерватори закликають культивувати утопічні стереотипи «колективного життя» («малі групи», як «проміжні» або «пом'якшуючі» інститути соціальної структури)¹⁵, де гармонійність соціально-культурних стосунків досягалась би за рахунок відмови від особистих переконань, від індивідуальної свідомості, від прагнення до незалежності і свободи, тобто за рахунок відмови від гуманістичної спадщини культури в ліберально-буржуазному розумінні. Плюралізм цих груп, їх взаємна конкуренція, на думку прибічників цієї теорії, гарантує суспільство від того, що жодна з них не стане панівною елітою. Передбачається, що багато автономних груп, створюючи свої організації, зможуть брати участь в управлінні суспільством, складаючи розумний баланс сил¹⁶. Неоконсерватори твердять, що в сучасному буржуазному суспільстві утвердився новий тип особи — «комунітарний» (*communitarian*), — який, набуваючи відносної незалежності в «автономних групах», нібито дає можливість реалізувати ідеал «демократичного капіталізму», тобто ідеал «гармонійного співробітництва морально-культурних, економічних і політичних інститутів»¹⁷ капіталістичного світу.

Невідомо, на чому ґрунтується оптимізм неоконсервативних культурологів, оскільки чималою кількістю емпіричних соціологічних досліджень доведено, що в сучасному буржуазному суспільстві спостерігається якраз занепад автономних асоціацій, які в умовах державно-монополістичного капіталізму неодмінно бюрократизуються і не усувають взаємного відчуження індивідів. Більше того, ці групи, вростаючи в бюрократичну соціальну структуру, стають додатковим знаряддям маніпуляції свідомістю і поведінкою своїх членів.

Неоконсерватистська метаморфоза збанкрутілої ліберальної ідеологічної платформи буржуазної свідомості зовсім не означає подолання буржуазності. Активізація неоконсервативних ідейно-політичних установок є лише свідченням нерозв'язності кризової ситуації як всередині самої державно-монополістичної системи, так і в буржуазній ідеології.

* * *

Кризис идеологии либеральной технократии актуализировал в современном буржуазном обществе необходимость разработки альтернативных идеологических доктрин, способных более эффективно защищать классовые интересы буржуазии, обосновывать буржуазный порядок, его традиции, идеалы и ценности. Одной из наиболее активно выступающей против марксистских представлений о мире, человеке, культуре, истории, прогрессе, стала доктрина «нового консерватизма», определяющая в 80-е годы общий тон буржуазной апологетики.

Реакционная сущность неоконсерватизма состоит в том, что это течение находится в оппозиции не только к демократическому движению 60-х годов, но и к современному реформистскому направлению в идеологии буржуазного либерализма. Социально-философской позиции неоконсерватизма свойственна интерпретация социально-культурного развития как процесса, разрушающего утвердившиеся в обществе формы жизни людей. Человек здесь рассматривается как «недостаточное» существо, нуждающееся в сильной власти обычаев, традиций, религии и других форм институционального и неинституционального контроля. В соответствии с этими установками социальные функции культуры и искусства «новый консерватизм» редуцирует к функции воспитания апологетического типа личности и адаптации его к репрессивной общественной системе.

¹⁵ *Berger P. Facing Up to Modernity. Excursion in Society, Politics and Religion.* New York, 1977. 232 p.

¹⁶ *Neo-conservatism: Social and Religious Phenomenon*, p. 79—86.

¹⁷ *Novak M. Mediating Institutions: The Communitarian Individual in America.* — *Public Interest*, 1982, Summer, N 68, p. 19.

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ

Останніми роками опубліковано низку індивідуальних і колективних монографій з проблем способу життя, проведено теоретичні конференції, нагромаджений різноманітний матеріал соціологічних досліджень. Це створило передумови для підготовки предметного довідника з питань соціалістичного способу життя*, яку здійснив колектив авторів з Інституту філософії АН УРСР під керівництвом члена-кореспондента АН СРСР В. І. Шинкарука і доктора філософських наук Л. В. Соханя.

Завдання полягало в тому, щоб добрати основні поняття, котрі відображають різні аспекти і сторони означеного соціального явища з марксистсько-ленінських позицій, розкрити властиві йому проблеми, виробити доцільну форму подання матеріалу.

На відміну від словників-довідників, що в них поняття розташовані в алфавітному порядку, в рецензованій книжці вони згруповані по главах, навколо певної ідеї, внаслідок чого досягнуто певної цілісності і системності в охопленні проблем. Їх розглянуто послідовно, глава за главою: «Спосіб життя як суспільне явище» (гл. I), «Досоціалістичні типи способу життя» (гл. II), «Соціалістичний спосіб життя — якісно новий тип життєдіяльності людей» (гл. III), «Вплив науково-технічної революції на соціалістичний спосіб життя» (гл. IV), «Всебічний розвиток особи — найвища мета комуністичного прогресу» (гл. V), «Керівна і спрямовуюча роль КПРС у розвитку і вдосконаленні соціалістичного способу життя» (гл. VI), «Спосіб життя й ідеологічне протиставлення двох суспільно-економічних систем» (гл. VII).

Групування фактичного матеріалу по главах, так само як і обрану послідовність їх, можна вважати безперечним успіхом авторів. Висвітленню проблем соціалістичного способу життя, що становить основний зміст довідника, передувє виклад питань, пов'язаних зі способом життя в до-соціалістичних формаціях, з ідеологічною боротьбою в аспекті згаданої основної проблеми.

Досить чітко розташовано матеріал і всередині глав. Так, наприклад, перша з них «Спосіб життя як суспільне явище» містить розгляд понять «людське життя», «суспільство», «суспільно-економічна формація», «спосіб життя», «життєдіяльність людини», «структура способу життя», «суб'єкт способу життя», «умови життя і спосіб життя», «спосіб виробництва і спосіб жит-

тя», «рівень життя», «стиль життя». Логічна послідовність характерна і для інших структурних елементів рецензованого видання.

Довідник має список літератури до кожної глави, а також предметний покажчик, що полегшує користування книжкою.

Проте є деякі зауваження щодо добору понять. Скажімо, не дістало місця таке з них, як «якість життя», або «якісний бік способу життя», хоча висвітлюється поняття «рівень життя» (с. 36). На наш погляд, було б доцільно використати в книжці те, що вже набуто, усталилось в науковому житті і навіть увійшло до підручників. У літературі слушно відзначається, що спосіб життя потрібно розглядати в єдності його кількісної і якісної сторін: перша виражається системою показників матеріального добробуту, «практично зводиться до рівня життя, який вимірюється реальними доходами представників різних класів і соціальних верств суспільства», друга, що її іноді називають «якістю життя», дає інтегральну характеристику становища різних класів, соціальних груп, людини в різних суспільних системах, ступеня її соціальної свободи або несвободи, реальних можливостей прилучення до духовних і культурних цінностей, факторів, котрі сприяють чи перешкоджають розвиткові особи» (днв.: Научний комунізм. 5-е изд. М., 1981, с. 245). Випала з розгляду і така категорія, як «сутність людини», навколо якої точяться гостра ідеяна боротьба. У главі IV розкриваються різні аспекти впливу НТР на суспільство, але чомусь немає аналізу її впливу на соціально-класові і національні відносини. Виникають заперечення і щодо вибору місця деяких категорій у прийнятій рубрикації довідника. Приміром, «тенденції розвитку сучасної сім'ї, «традиції» подаються у шойно названій главі, тобто пов'язуються по суті лише з НТР. Доцільніше було б «вписати» їх у контекст глави V.

Довідник містить цікавий і свіжий матеріал. З інтересом читається весь розділ, присвячений соціалістичному способу життя, його економічним, соціально-політичним, ідеологічним основам, визначальним рисам (трудовий характер, колективізм, демократизм, гуманізм, соціалістичний інтернаціоналізм і патріотизм, соціальна активність, соціальний оптимізм). Ґрунтовно розглянуті питання, які стосуються управління процесами соціалістичного способу життя, тенденції розвитку побуту, формування всебічно розвиненої особи, керівної і спрямовуючої ролі КПРС в удосконаленні радянського способу життя та багато інших.

Водночас відзначимо, що авторам не завжди вдається достатньо чітко проаналізувати категорію «спосіб життя» і співвіднести її з іншими категоріями історичного

*Соціалістичний спосіб життя: Довідник / В. І. Шинкарук, Л. В. Соханя — керівники; Р. А. Ануфрієва та ін. — К.: Політвидав України, 1981. — 279 с.

матеріалізму. Спосіб життя визначається ними як «соціально зумовлений спосіб творення і розвитку природних і суспільних умов життєдіяльності людини» (с. 20). Ця дефініція прийнятна, але, на наш погляд, надто «згорнута» і абстрактна. Не зрозуміло, чому автори не вдалися до усталеного визначення, яке зафіксоване, зокрема, у вищезгаданому підручнику з наукового комунізму (див.: *Научний комунізм*, с. 244), або ж до пропонованого Р. І. Косолаповим, де під «способом життя» розуміються форми посвяченої життєдіяльності й індивіда, й соціальних груп, які характеризують особливості їхнього спілкування, поведінки і складу мислення у сферах праці, побуту, суспільно-політичного життя і дозволять (див.: *Социалистическое общество*. М., 1975, с. 228). У цих визначеннях, на наш погляд, чіткіше виявляються пізнавальне і цільове призначення зазначеної категорії. Вона відображає цілісність суспільного життя, дозволяє вивчати суспільство як цілісний соціальний організм за допомогою інтегративних показників життя людей, груп, класів. У формі цілісної, інтегративної характеристики всіх елементів життєдіяльності людини категорія «спосіб життя» фіксує все істотне щодо життя людей, їхніх відносин, складу мислення, ціннісних орієнтацій в усіх соціальних сферах.

Потребує, на наш погляд, уточнення глумачення конкретно-історичних типів способу життя. У книжці, з одного боку, стверджується, що «в класово-антагоністичному суспільстві не може бути єдиного для всіх класів і соціальних груп способу життя» (с. 24), з другого — в ній йдеться про буржуазний, феодальний і рабовласницький способи життя як про щось єдине. Який же зміст вкладається, наприклад, у поняття «буржуазний спосіб життя»? Авторні свідомі труднощі, що поставили перед ними, і вбачають вихід у такому: «Спосіб життя капіталістичного суспільства», — пишуть вони, — це суперечлива єдність (?) способу життя двох основних антагоністичних класів — пролетаріату і буржуазії» (с. 69).

Цей вихід видається нам швидше позирним. Зазначений погляд є наслідком такого розуміння зв'язку способу життя зі способом виробництва, коли вважається, що останній однозначно зумовлює єдиний спосіб життя. Саме в цьому дусі іноді інтерпретують таке висловлювання К. Маркса з «Німецької ідеології»: «Спосіб виробництва треба розглядати не тільки з того боку,

що він є відтворенням фізичного існування індивідів. Ще в більшій мірі, це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний спосіб життя» (Маркс К., Енгельс Ф. *Твори*, т. 3, с. 19). Цитуючи це положення для доведення визначальної впливу способу виробництва на спосіб життя, часом випускають з уваги, що єдиний класово-антагоністичний спосіб виробництва детермінує не єдиний, а різні, прямо протилежні способи життя класів і, природно, індивідів. Про це з усією однозначністю сказано К. Марксом: «Оскільки мільйони сімей живуть в економічних умовах, що відрізняють і порожже протиставляють їх спосіб життя, інтереси і освіту способові життя, інтересам і освіті інших класів, — вони становлять клас» (Маркс К. *Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта*. — Маркс К., Енгельс Ф. *Твори*, т. 8, с. 196).

На наш погляд, правомірно у зв'язку з цим вважати, що коли аналіз способу життя здійснюється на формальному рівні, тобто коли суб'єктом способу життя є суспільство як певний соціальний організм, в такому разі можна вести річ про історично конкретні типи способу життя, співвіднесені з суспільством, що перебуває на певному ступені його історичного розвитку, інакше кажучи — з суспільно-економічною формацією. Саме в такому розумінні можна вжити поняття «буржуазний спосіб життя» як історично конкретний тип способу життя, властивий капіталістичному суспільству як суб'єктові даного типу способу життя. У рамках же цього історичного типу способу життя на основі соціальних антагонізмів в усій системі суспільних відносин складаються специфічні способи життєдіяльності різних суспільних класів, і насамперед основних антагоністичних класів капіталістичного суспільства — буржуазії і пролетаріату.

Відзначені спірні місця значною мірою відображують реальну складність питань, які стосуються способу життя, недостатню розробленість термінології. Загалом же підкреслимо, що авторським колективом здійснена велика, серйозна і потрібна робота.

Рецензоване видання певною мірою є підсумком досліджень з проблеми способу життя, воно, безперечно, стимулюватиме дальшу роботу в цьому напрямі. Після належного доопрацювання довідник доцільно видати російською мовою.

В. І. СОЛДАТОВ

СТРУКТУРА І ЗАКОНОМІРНОСТІ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Методологічні питання вивчення суспільної свідомості привертують непослабну увагу дослідників — як через їх специфічну складність, так і через те особливе місце, яке вони посідають при аналізі проблем духовного виробництва, культури та багатьох інших, суміжних з ними. Проблематика сус-

пільної свідомості неодмінно постає на перехресті численних загально- і спеціально-ціологічних питань, що спонукало до її розгляду багатьох авторів. Нині бібліографія з цієї теми налічує десятки джерел, серед яких чимало і монографій. Склався навіть певний стереотип дослідження суспільної

свідомості, який характеризується переважною увагою до аналізу її форм і побудови з них певних систем чи ієрархій. Такий систематизуючий підхід виправданий і часто досягає продуктивних результатів. Однак обмеження ним може зашкодити глибинні аналітичного проникнення в проблематику суспільної свідомості, — а саме цього й бракує більшості праць. Крім того, тут нагородились малодосліджені проблеми і аспекти, тим часом їх вивчення, зосередження уваги на методологічних питаннях здатні забезпечити помітний приріст нового знання.

У цьому переконує, зокрема, монографія члена кореспондента АН СРСР Б. О. Чагіна*, де проблематика суспільної свідомості здебільшого подана по-новому і охоплює передусім актуальні, малодосліджені і гостро полемічні питання.

Книжка складається з трьох розділів. Перший присвячений основним методологічним проблемам аналізу суспільної свідомості, другий — процесові становлення суспільної свідомості в перехідний (від капіталізму до соціалізму) період, а третій — структурі і закономірностям суспільної свідомості за соціалізму. Як бачимо виклад підпорядкований не традиційній схемі, що відображує генезис свідомості суспільства на перехідному етапі (хоча, до речі, ця — соціальна й історична — еволюція суспільної свідомості глибоко розкрита й вичерпно відображена і в структурі, і в змісті даної праці). Оригінальність авторського задуму полягає у спробі дослідити, так би мовити, «гарячі точки» означеної проблематики і через них провести свою концептуальну лінію. Тим-то структура змістових блоків книги відмінна від звичайних схем (скажімо, дедуктивних чи індуктивних), але й не довільна: групування проблем має свою внутрішню логіку.

Книга починається з аналізу методологічного підґрунтя досліджуваної теми — співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості. Беручи суспільне буття за вихідний пункт розгляду, автор показує відмінність ґносеологічного і соціологічного (онтологічного) аспектів згаданого співвідношення і розкриває в межах останнього його головну історичну тенденцію — все зростаючу роль суспільної свідомості у життєдіяльності суспільства. Ця тенденція добре простежується у зв'язку з іншою — зростанням питомої ваги свідомості (рос. — сознательности) порівняно зі стихійністю в суспільному розвитку, тобто насамперед з прогресом у галузі суспільної організації й управління, і (якщо продовжити цю лінію) висвітлює ті зміни в суспільній практиці, які в кінцевому підсумку детермінують історично закономірне зростання ролі суспільної свідомості.

Зазначена тенденція розкривається під час аналізу як усєї суспільної свідомості в цілому, так і (що трапляється зовсім не часто) її рівнів — буденної та індивідуальної свідомості. Гадаємо, автор має рацію, стверджуючи, що під певним кутом зору

основними структурними елементами суспільної свідомості виступають буденна (як масова) й індивідуальна, а не тільки рівні, до яких належать наукова теорія, ідеологія і соціальна психологія, що їх звичайно помічають дослідники. Йдеться, отже, про більш складну структуру суспільної свідомості, котра розгортається немовби у двох площинах, які часто пересікаються. Аналізуючи одну з них за ознакою соціального суб'єкта як носія (чи творця) того чи того фрагмента суспільної свідомості, автор показує, що ієрархічні рівні другої площини можуть співвідноситися з ними по-різному. Ця обставина потребує уваги не тільки теоретиків, а й практиків, бо, приміром, поширене в літературі ототожнення соціальної психології з буденною свідомістю є не зовсім коректним.

Ідеологічних компонентів, та й науково-теоретичних положень, у буденній свідомості за певних умов (чи, скажімо, в певній соціальній групі) може бути аж ніяк не менше, ніж власне психологічних. Відмінність тут, зазначає Б. О. Чагін, в іншому: в різних способах функціонування та розвитку цих складових суспільної свідомості і в неоднаковості їх впливу на суспільне життя. Так, психологія завжди влючена в механізм зв'язку ідеології з класовими інтересами, ідеологічна самосвідомість особи невіддільна від ідейної переконаності індивіда, соціальної групи, класу. «Тільки в теоретичному аналізі ми відособлюємо одну галузь свідомості від іншої» (с. 62), підкреслює автор, реально ж усі елементи суспільної свідомості виявляються у тому чи тому фрагменті суспільного життя цілісно. І завдання науковця не в тому, щоб заради довершеності концептуальної схеми елімінувати соціально-історичні особливості співвідношення і взаємодії цих компонентів, а навпаки — в уважному вивченні цих особливостей, дії причин і сил, що їх породили.

Б. О. Чагін послідовно дотримується обраної позиції. І цим, гадаємо, не в останню чергу пояснюється така риса його монографії, як її гостро полемічний характер. Він дискутує з багатьма авторами, виходячи з чітких марксистсько-ленінських методологічних позицій, коректно за формою, переконавши за аргументацією, зачіпаючи саме принципові аспекти тлумачення розглядуваних питань. На прикладі цієї монографії можна побачити, як зміцнює авторську позицію вміла, професійно компетентна полеміка.

Грунтовна розробка методологічної основи концепції дає змогу авторovi не тільки обстоювати її в наукових спорах, а й послідовно розгорнути від одного епізоду книги до іншого власне бачення проблеми, її позитивне розв'язання. В результаті читач дістає цілісне і панорамне висвітлення й об'єкта дослідження, і різних підходів до нього, й реалізації авторської програми.

Висувачи цікаве з теоретичного боку положення про те, що розвиток різних за типом ідеологій наслідок їх класової природи спрямовується в тих чи тих суспільствах неоднаковими законами (с. 71), автор переходить до твердження: «Ідеологія робітничого класу — марксизм-ленінізм — це його самопізнання» (с. 81). Причому, наго-

* Чагін Б. А. Структура і закономірності общественного сознания / Под ред. В. Н. Борзяса. — Л.: Наука, 1982. — 315 с.

лошує він, цей зв'язок між рівнем суспільної свідомості і самопізнанням класу як соціального суб'єкта, є важливою рисою тільки робітничого класу і його наукової ідеології. І далі розкривається, що «само-свідомість суспільства в цілому виникає там, де зникають антагоністичні класи і боротьба між ними, де створюються передумови й історичні умови комуністичного суспільства» (с. 82). Означений процес історично тривалий і має цілий ряд фаз та етапів.

Простежуючи їх, автор показує, що деякі фундаментальні риси суспільної свідомості за умов соціалізму є по суті виявами соціально-історичної специфіки комуністичної формації — отже, їх детермінація має характер соціального закону, притаманного саме цій формації. Так, соціалізм породжує нові моменти у співвідношенні буття і свідомості суспільства (зростає регулятивний вплив останньої), спричинює збільшення питомої ваги (і відповідно — соціальної ролі) колективної свідомості та ін. Що ж до згадуваної вище здатності зрілого соціалістичного суспільства до самопізнання (наприклад, через ідеологію як засіб самопізнання), то тут стикаємося вже з таким специфічним виявом цієї особливості, як «закон відповідності» між буттям і свідомістю суспільства (у книжці цьому присвячено цілу главу третього розділу). Йдеться не про констатацію загальновідомої гістоологічної відповідності між буттям і свідомістю і не про пристосування їх до «соціологічних потреб і проблем». Автор розглядає «закон відповідності» як вияв здатності зрілого соціалістичного суспільства до свідомо саморегуляції, до планомірного, передбачуваного розвитку. Тільки коли і суспільна свідомість якнайактивніше впливає на суспільне буття нерівномірний розвиток різних галузей свідомості свідомо долається (чи компенсується) суспільством, а соціальні суперечності можуть стимулювати при-

скорення суспільного розвитку. Тут, до речі, цілком умотивовано вводиться розрізнення наявних за соціалізму «суперечностей зростання і прогресу» і «суперечностей, що виникають через помилки і суб'єктивно довірливі дії в суспільному житті, а також внаслідок впливу буржуазної та дрібнобуржуазної, обивательської ідеології» (с. 276). Якщо характер та роль останніх зрозумілі і так чи інакше досліджуються багатьма авторами, то суперечності першого типу, відмінні від них, як пише Б. О. Чагін, «і структурно, і по суті», потребують поглибленого вивчення. Вони не тільки не антагоністичні, а й сприяють забезпеченню гармонійного розвитку суспільства. Аналізуючи специфіку таких суперечностей, автор навіть визначає у зв'язку з цим поняття соціалістичної гармонії. Його дефініція може видатись де в чому полемічною, але вона, поза всякі сумніви, перспективна з методологічного погляду (с. 278).

Як бачимо, висунуті в перших розділах книги положення про специфічність детермінації наукової, пролетарської ідеології і про її роль як засобу самопізнання класу (суспільства) дали змогу автору в наступному викладі зробити чимало цікавих, нетривіальних висновків. Не маючи можливості детально розібрати кожну з таких «сюжетних ліній» рецензованого дослідження, ми обмежились лише коротким аналізом найважливіших, на наш погляд, моментів.

Адресована спеціалістам-філософам, праця Б. О. Чагіна написана дохідливою мовою, з урахуванням запитів широкої аудиторії. Нею, безперечно, зацікавляться представники спеціальних наук, пропагандисти і лектори, студенти й аспіранти. Монографія «Структура і закономірності суспільної свідомості» є помітною подією в науковому житті, серйозним внеском у розробку проблем історичного матеріалізму.

В. І. КУЦЕНКО, Ю. Д. ПРИЛЮК

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЙ КЛЕРИКАЛЬНИХ «РАДЯНОЛОГІВ»

У монографії В. А. Стокяла *, присвяченій розглядові боротьби між комуністичною і буржуазною ідеологіями з проблем історичного матеріалізму, критично аналізуються основні постулати філософської антропології католицизму, принципи католицької філософії історії, з позицій яких клерикальні «радянологи» фальсифікують марксистське філософське вчення про суспільство.

Автор розкриває антинауковий характер основних положень католицької філософської антропології, доводить ідейну неспроможність спроб західнонімецьких, швейцар-

* Стокяла В. А. Критика фальсифікації католицькими ідеологами історичного матеріалізму. — Кіев — Одеса. Головне изд-во издательского объединения «Вища школа», 1980. — 216 с.

ських, австрійських і французьких теоретиків католицизму (Й. Бохенського, Р. Каріша, Ф. Клюбера, Е. Корета, А. Кюнцлі, Ж. Марцена, О. Фон Нелль-Бройнінга, К. Ранера, Й. де Фріза, Л. Шефціка та ін.) теологічно витлумачити матеріалістичну теорію антропогенезу, розкриває справжню суть постулату католицької філософської антропології про душу як якийсь надприродний таємничий носій розумного життя людини.

Головну мету дослідження автор убаचाє у розкритті методологічної неспроможності і політичної реакційності спроб католицьких «радянологів» фальсифікувати з позицій філософсько-історичної концепції католицизму матеріалістичне розуміння історії. У цьому зв'язку в монографії критично аналізуються спроби католицьких «радянологів» звести

марксистське філософське учіння про суспільство до «економічного матеріалізму», звинуватити історичний матеріалізм в «невідповідності» його положень і принципів конкретному ходу історії, в «несумісності» його партійності і науковості.

Розкриваючи безплідність намагань католицьких теоретиків спотворювати в ідеалістичному дусі коринній положення матеріалістичного розуміння історії про первинність суспільного буття щодо суспільного пізнання, про визначальну роль способу виробництва в суспільному розвитку, закону визначальної ролі економічного базису щодо суспільної надбудови, автор спростовує «радянологічні» твердження, спрямовані на фальсифікацію історико-матеріалістичного вчення про класи і класові відносини, марксистсько-ленінської теорії соціальної революції і держави, розвінчує розумування католицьких «радянологів», націлені на дискредитацію соціалістичної демократії, діяльності КПРС як бойового авангарду радянського народу.

Щоб обгрунтувати тезу про «пенауковість» історичного матеріалізму, католицькі «радянологи» використовують різноманітні науково неспроможні методи і прийоми. Головним з них є: вульгаризація і примітивізація вихідних положень і принципів матеріалістичного поняття історії, протиставлення марксистського матеріалістичного поняття історії ленінському, софістичні доводи про «незбіг» положень і принципів історичного матеріалізму з конкретними даними історії і сучасної соціальної дійсності, наклепи на реальний соціалізм в СРСР, замовчування або ж перекинуте тлумачення його успіхів в усіх сферах суспільного життя. В своїх наклепах на теорію і практику реального соціалізму католицькі «радяноло-

ги», як показано в книжці, виконують соціальне замовлення імперіалістичної буржуазії і ієрархів церкви.

Спростовуючи вигадки теоретиків католицизму, автор спирається на твори класиків марксизму-ленінізму, теоретичні документи партії, використовує новітні праці радянських і зарубіжних марксистів з різноманітних питань історичного матеріалізму, і філософських проблем історичних наук.

Рецензована монографія не позбавлена окремих хиб. В ній, на наш погляд, недостатньо чітко розмежовуються католицька теологія і релігійна філософія — томізм (неотомізм) в інтерпретації проблеми філософської антропології і філософії історії католицизму.

Автор не розкрив сформульоване ним у вступі до праці положення про те, що головним чином на базі антикомунізму і антирадянщини, на пропаганді брехливих наклепницьких вигадок, витончені фальсифікації марксистсько-ленінського вчення півелюються окремі відмішності, характерні для буржуазної, у тому числі католицької і ревізіоністської «радянології». Бажаємо було б хоч би коротко охарактеризувати ставлення до історичного матеріалізму з боку католицьких теоретиків з країн соціалістичної системи, в тому числі з Польщі.

Викриваючи наукову неспроможність фальсифікації католицькими «радянологами» вузлових проблем історичного матеріалізму, автор, на наш погляд, приділив недостатньо уваги критиці «радянологічних» спотворень марксистського вчення про форми суспільної свідомості.

Загалом же монографія В. А. Стокля за слугує позитивною оцінкою.

П. С. ЗАДИРАКО

ДІАЛЕКТИЧНЕ МИСЛЕННЯ І РОЗВИТОК БІОЛОГІЇ

Серед важливих завдань, поставлених ХХVІ з'їздом КПРС перед радянськими філософами, чільне місце посідає розробка матеріалістичної діалектики відповідно до вимог сучасної суспільної практики та розвитку наукового пізнання. Радянські філософи, спираючись на ідейний арсенал основоположників марксизму-ленінізму, проводять активний творчий пошук у цьому напрямі. Суперечливість сучасного наукового пізнання потребує розгляду проблем матеріалістичної діалектики у контексті конкретного історико-гносеологічного та історико-методологічного аналізу тих чи тих наукових дисциплін. Такі дослідження надзвичайно важливі у сучасній біології, яка підійшла до вивчення внутрішніх фундаментальних основ живого.

У рецензованій монографії¹ ставиться завдання простежити вплив діалектичного

мислення на характер теоретичних узагальнень в процесі розвитку біологічної науки, виявити сучасний стан взаємозв'язку філософії і біології та ті проблеми, які виникають в процесі застосування діалектики до біології.

Цьому передуює аналіз джерел біологічної думки. Автор виходить з того, що стихійно-діалектичне пояснення живої природи в античній натурфілософії ґрунтувалось не тільки на розвитку ремісничарського виробництва, але й сільськогосподарської праці, медичної практики, котрі стали важливими джерелами біологічного знання. І. В. Огородник докладно аналізує характер натурфілософського мислення, специфіку його категоріального апарата. Особлива увага в монографії приділяється висвітленню категоріальної будови логіки Арістотеля, власне з якої й починається теоретичне узагальнення знань про природу. Арістотель не тільки вбачає ускладнення форм тварин в процесі їх розвитку, але й формує низку методологічних принципів пі-

¹ Огородник І. В. Становлення діалектичного мислення в біології.— Київ. : Вища школа, 1982.—120 с.

нання живих організмів (с. 17). Викликає інтерес також аналіз уявлень Лукреція Кара про виникнення та розвиток життя, який здійснюється через розкриття змісту того понятійного апарата, яким послуговується мислитель. Можна погодитися з автором у тому, що саме за часів античності закладаються основи формування діалектики як теорії розвитку і теоретичного пояснення дійсності, відбувається виділення певної сітки категорій, котрі дозволяли синтезувати знання в цілісні системи, давати фактам теоретичне узагальнення (с. 19). Останнє стосується й біології, де грецькими мислителями були закладені основи анатомії, ботаніки, зоології, систематики, фізіології і ембріології.

Дослідження, проведене автором на основі джерел середньовіччя, дає йому підставу вважати, що й у цей час відбувався процес нагромадження знань про живу природу. Проте, як справедливо зазначає автор, заслуга середньовіччя полягає не стільки в нагромадженні конкретного матеріалу, скільки в діалектизації самого мислення (с. 25). У висвітленні цього моменту варто було б звернути увагу й на те, що відрив мислення від практики зумовив його схоластичний характер.

Виникнення власне науки і наукового мислення в сучасному розумінні пов'язується в монографії з формуванням капіталістичного способу виробництва, коли загальне економічне та культурне піднесення сприяло розвитку біологічних досліджень. Звертаючись до теоретичних узагальнень провідних натуралістів того часу, автор аналізує боротьбу діалектики та метафізики, конкретії форми, які вона приймає в біології додарвінівського періоду. «Боротьба між креаціонізмом та трансформізмом, епігенезом та преформізмом, яка розгорнулася в кінці XVII—на початку XIX ст. як своєрідне заломлення боротьби матеріалізму та ідеалізму, діалектики та метафізики,— підкреслює автор,— зумовили характер розвитку біологічних досліджень в XIX ст.» (с. 35—36). Слід відзначити змістовність аналізу цього періоду розвитку біологічної науки, його насиченість конкретно-науковим матеріалом. Однак, звертаючись до розгляду праць природознавців, автор дещо збіднює загальнофілософські узагальнення. З поля його зору випадає праця представників німецької класичної філософії. Про них тільки згадується у посиланні на оцінку Ф. Енгельсом німецької натурфілософії.

Значна увага приділена у монографії характеристиці теорії еволюції Ч. Дарвіна, її гносеологічного та методологічного аналізу під кутом зору її впливу на характер біологічного мислення кінця XIX—початку XX ст. Обґрунтування Ч. Дарвіном теорії еволюції стало епохою в розвитку біологічної науки. Ця теорія значно вплинула на діалектизацію біологічного мислення саме тоді, коли природознавство в цілому перебувало на методологічних позиціях метафізики. Прагнення до широких синтетичних узагальнень було новим словом як у природознавстві, так і в філософії. Аналізуючи категоріальну будову теорії еволюції Ч. Дарвіна, автор з'ясував ряд ціка-

вих моментів, непомічених попередніми дослідниками цієї проблеми. Разом з тим критичний аналіз поглядів противників дарвінізму не є самоціллю. Він підпорядкований з'ясуванню тих методологічних та гносеологічних причин, що заважали сприйняттю дарвінізму. В цьому контексті заслуговує на увагу спроба автора докладніше схарактеризувати причини відродження механіцизму, який не тільки заступав шлях засвоєнню природознавцями матеріалістичної діалектики, але й був одним із джерел кризи біології, подібно до тієї, що сталася у фізиці на початку XX ст. Автор доходить висновку, що в буржуазному суспільстві діалектика не може застосовуватися послідовно внаслідок історичної обмеженості буржуазії як класу, а криза в науці є специфічним проявом кризи буржуазного світогляду взагалі.

Завершує дослідження розділ, в якому розкривається процес переорієнтації біологічної науки на методологічну основу матеріалістичної діалектики, становлення її позицій в науці під впливом суспільної практики та розвитку наукового пізнання. Процес переорієнтації біології на діалектико-матеріалістичну методологію пов'язується з вивченням природознавцями праць основоположників марксизму-ленінізму, застосуванням у процесі конкретно-наукового дослідження принципів матеріалістичної діалектики як методології і логіки наукового дослідження. Звертаючись до сучасних досягнень біологічної науки, автор переконливо доводить, що засвоєння біологами матеріалістичної діалектики, усвідомлення суперечливості єдності всіх сторін, зв'язків, відношень об'єктів, які вивчаються, становить основу комплексного підходу до розв'язання наукових проблем. Водночас тільки при діалектичній інтерпретації змісту категорій можливе справді наукове пояснення сутності життя, теоретична реконструкція його виникнення та розвитку, використання отриманих результатів в практиці народного господарства.

Разом з тим вкажемо на деякі недоліки праці, прагнучи якнайповніше розкрити панораму розвитку біології, автор перерахував монографію іменами дослідників, прикладами використання отриманих результатів в практиці народного господарства.

Історико-гносеологічний та історико-методологічний розгляд становлення діалектичного мислення в біології, очевидно, був би набагато змістовнішим, якби автор звернувся до висвітлення основних принципів та законів матеріалістичної діалектики. У рецензованій монографії є лише підходи до такого аналізу, але ці принципи та закони не стають предметом спеціального обґрунтування.

Доцільно було б в останньому розділі сказати декілька слів про основні концепції побудови теоретичної біології, виявити до них своє ставлення.

Незважаючи на названі хибні, монографія І. В. Огородника є плідним дослідженням важливої і актуальної проблеми.

В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ,
Т. Д. ПІКАШОВА

Наші автори

- АНДРОС**
Євген Іванович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- БАРАБОЙ**
Вілен Абрамович — доктор медичних наук, старший науковий співробітник Київського рентгено-радіологічного і онкологічного інституту
- БОРОДІН**
Євгеній Тимофійович — кандидат філософських наук, доцент Московського заочного педінституту
- БРЮХОВ**
Василь Степанович — кандидат філософських наук, ректор Кемеровського державного інституту культури
- ВОЙТОВИЧ**
Сергій Авдійович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- ГОЛОВАХА**
Іван Петрович — доктор філософських наук, професор, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЗАГОРОДНЮК**
Валерій Петрович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КЕЛЛЕ**
Владислав Жанович — доктор філософських наук, професор, завідувачий сектором соціології науки Інституту історії природознавства і техніки АН СРСР
- ОССОВСЬКИЙ**
Володимир Леонідович — кандидат філософських наук, завідувачий відділом соціологічних досліджень соціально-професійної орієнтації Інституту філософії АН УРСР
- ПАНИОТТО**
Володимир Ілліч — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПОПОВИЧ**
Мирослав Володимирович — доктор філософських наук, професор, завідувачий відділом логіки наукового пізнання Інституту філософії АН УРСР
- СОБОЛЬ**
Ольга Миколаївна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЦАМЕРЯН**
Іван Петрович — доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки РРФСР, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- ЧОРНОВОЛЕНКО**
Вілен Пилипович — кандидат філософських наук, завідувачий відділом соціологічних досліджень праці Інституту філософії АН УРСР
- ШИНКАРУК**
Володимир Іларіонович — член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР, головний редактор журналу «Філософська думка»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001 Київ 1, вул. Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор **В. В. Сушко**
Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **Н. Г. Тараскіна**

Здано до набору 18.05.83. Підп. до друку 19.07.83. БФ 00289. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 13,57. Тираж 1450 пр. Зам. 3-373.

Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 4, 1983. ИЮЛЬ — АВГУСТ. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252004 Киев 4, ул. Репина, 4.